

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Баишев университета

2023

№ 1 (79)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген,
куәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан,
свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады / Издается с 2000 года

№ 1 (79)
март 2023

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

**БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ
РЕДАКТОР**

Ахан Б.А.

**БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ**

**ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА**
Лыгина О.И.

**РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ**

Ташмухамбетов Б.Г. (Қазақстан)

Абрахам Алтонаян
(Великобритания)

Асаров А.А., Бияшев Б.Г.,
Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Асадуллин Р.М. (Россия)

Мухитдин Бин Исмаил
(Малайзия) Султангареева Р.А.
(Россия)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Россия)

Кереев Я.М. (Қазақстан)

Махамбетова У.К. (Қазақстан)

Калденова Г.С.

(Қазақстан)

Бисенғалиева

(отв. секретарь)

Адрес редакции:

г. Ақтобе, ул. Бр. Жубановых д. 302
«А»

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ-
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Кульбаева Б.С. 5

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ
ЕҢБЕК ІС-ӘРЕКЕТІ ТӘЖІРИБЕСІН
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ

**ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ-
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Ағысбай Ж.М., Қонақбаева А.У. 12

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРДІ ДАМУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кузенбай Г., Кайыргалиева М.Г. 15

«ҚАЗХРОМ» ТРАНСҰЛТТЫҚ
КОМПАНИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ –
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

**Исакулов Б.Р., Акишев У.К., Бақтыбай Ә. А.,
Әлібеков Ж. А., Қабдолов Т.Ж.** 19

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫС
САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК
ЖАРАҚАТТАНУДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

для писем: 030000 г. Актобе, а/я
64

e-mail: vestnik@bu.edu.kz

тел.:8(7132) 974083

Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные материалы
второв не отражают точку
зрения редакции.

Авторы
несут ответственность за выбор
и представление фактов.

Редакционная коллегия
оставляет за собой право
корректировки по ГОСТ 7.5.-98
«Журналы, сборники,
информационные издания.

Издательское оформление
публикуемых материалов»,
ГОСТ 7.1-2003 СИБИД

«Библиографическая запись.
Библиографическое описание.

Общие требования и правила
составления».

Сдано в набор 30.03.2023 г.

Подписано в печать 30.03.2023г.

Формат 21x29,7. Печ.л.7,3

Тираж 100 экз.

Отпечатано в РИО Баишев
Университета

Қалиева А.А., Наурызова К. Ш., Бекетов Г.Ш. 26
УПРАВЛЕНИЕ НЕУСТОЙЧИВОСТЬЮ В
СИСТЕМАХ АВТОМАТИЧЕСКОГО
УПРАВЛЕНИЯ ЛЕТАТЕЛЬНОГО АППАРАТА

Нұрғазы Л.Қ., Сундетова А.Р., Тажиева Г. Н., 30
Имангазина Н. А., Таванова Н.М.

АҚПАРАТТЫҚ ОҚЫТУ ОРТАСЫН ҚҰРУДАҒЫ
АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ
ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Тулепбергенов С.К., Сундетова А.Р. 34

ВЫЧИСЛЕНИЕ БАРЬЕРА ДЛЯ
АВТОЛОКАЛИЗАЦИИ ЭКСИТОНА В
КРИСТАЛЛАХ KI, KBr И CSI В
КОНТИНУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ

ӘЛЕУМЕТТІК –ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

Сабыржанова М. М., Телибекова И. М. 39

ЗАҢ КОНСУЛТАНТТАРДЫҢ МӘРТЕБЕСІНІҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Телибеков Б. А., Жамиева Э.С., Нуржанова Б. Н. 44

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ
ТҰРАҚСЫЗДАНДЫРАТЫН ӘСЕРІ

ӘЛЕУМЕТТІК –ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Бақтығали П.Б., Ақжолова А.Т. 49

СУБСТАНТИВ НОМИНАТИВТІК ЖӘНЕ
АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Бекжанова Ж.А. 53

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ЗЕРТТЕУ
ТӘСІЛДЕРІ

Габдрашева Д., Ниязова Ғ.М 57

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАҒЫТТАР

Жолдасова М.А., Ақжолова А.Т. 63

СӨЗ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕР

Жолекенова Д.Б., Исина Ж.А. 69

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТ
ТАНЫМДЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мустафина А. А.	75
МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
Рыскалиева Қ.С., Ниязова Ғ.М	79
Қ. ЖҰБАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ, ПЕДАГОГТИК ҚЫЗМЕТІ ХАҚЫНДА	
Сайынова Г.Е.	84
ШЕТЕЛ ТІЛІН БАСТАПҚЫ ДЕҢГЕЙДЕ ТЕЗ ӘРІ ЖЕҢІЛ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРМЕН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Уткелбаева А.А., Исина Ж.А.	88
МӘДЕНИ-ТІЛДІК ДЕРЕКТЕРДІ АНТРОПОӨЗЕКТІК БАҒЫТТА ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ- СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ	
Айжариков Т.Ж., Зарманов С.Д., Шарипова А.А.	95
МИИАЗ АУРУЫ	
Масабаева А.Н.	101
«АЛИЯ» АЗЫҚ-ТҮЛІК БАЗАРЫНДА ӨСІМДІКТЕН АЛЫНАТЫН ӨНІМДЕРДІ ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ-САНИТАРИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ	
Меркашев К.К., Шарипова А.А., Акмурзина М.Р.	105
ҚАРАУСЫЗ ҚАЛҒАН ИТТЕР МЕН МЫСЫҚТАР, ПАРАЗИТТИК АУРУЛАРДЫҢ ТАРАЛУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КӨЗІ	
Сейтова А.К.	109
АЙМАҚТА КӨКӨНІС ДАҚЫЛДАРЫН ӨСІРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ	

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 14.23.01

Б.С. Кульбаева

Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

e-mail: Kulbaeva_1972@mail.ru

**МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЕҢБЕК ІС-ӘРЕКЕТІ ТӘЖІРИБЕСІН
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа

Мектеп жасына дейінгі балалардың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері қарастырылған. Ғылыми еңбектердегі еңбек іс-әрекеті түсініктемелері жинақталған. Тәжірибе сөзіне анықтамалар талданып, еңбек іс-әрекетімен байланысы қарастырылған. Мектепбалды балалардың еңбек іс-әрекеті тәжірибесінің құрылымы дайындалды. Мектеп жасына дейінгі балаларды еңбекке тәрбиелеуде педагогикалық- психологиялық тұрғыда кешенді шарттары негізделген. Е.Е Кравцованың әдістемесі негізінде тәжірибелік жұмыс жүргізіліп, мектепке дейінгі ұйымдарда еңбек іс-әрекетін қалыптастыру деңгейі анықталған. **Түйін сөздер:** мектеп жасына дейінгі ұйым, еңбек, еңбек іс-әрекеті, тәжірибе, тұлға.

Әрбір қоғамдық-экономикалық құрылыста еңбек іс-әрекетінің өзіне тән ұстанымдары, еңбекті жүзеге асыру әдістері, адамдар арасындағы еңбек бөлісінің формаларына қарай белгіленеді. Бұл еңбек іс-әрекетіне ерекше мазмұн мен бағыт береді. Сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың еңбек іс-әрекеті тәжірибесі мәселесін осы тұрғыдан зерттеу еңбек іс-әрекетінің маңызын тарихи даму үдерісінде қарауға, оның мазмұны мен формаларының елеулі өзгешеліктерін жаңа тұрғыда қарастыру тарихи-педагогикалық кезендеріне талдау жасауға мүмкіндік береді.

Біздің зерттеуіміз үшін мектеп жасына дейінгі балалардың еңбеккерлігін, еңбекке деген саналы қатынасын, қайта жасаушы әрекетке талпынысын, еңбек іс-әрекеті тәжірибесін қалыптастырудың тұлғалық психологиялық-педагогикалық ерекшелігін анықтаудың маңызы зор.

Қазіргі қоғам мен өндірістің даму деңгейі адамның еңбек іс-әрекетінің технологиялық, шығармашалық, жобалау бағыттарына көңіл бөліп, тұлғаның еңбектегі тәжірибесін қалыптастыруды талап етеді. Еңбекке қабілеттілік – белгілі әлеуметтік жағдайдағы адамның жеке психологиялық дамуының нәтижесі, басқа жағынан алғанда, іс-әрекет субъектісі ретінде адамға тән қасиет. Бала еңбек үдерісі арқылы тіпті онтогенездің ерте сатысында тұлғаның субъекті дамуға қабілетті және неғұрлым есейген сайын еңбекке араласу, оның субъектісі және тұлға болу мүмкіндігі соғұрлым арта түседі, еңбек үдерісінде өмірге қажетті сапалар мен қасиеттерге ие болады.

Н.И. Непомнящаяның ойынша, мектепке дейінгі кезеңнің соңында бала мынандай психологиялық өзгерістерге ие болады:

- қоғамдық мәні бар іс-әрекеттерге ұмтылысының болуы;
- өзінің мінез-құлқын басқара алады;
- өзгелермен қарым-қатынасқа түсе алады;
- тілді практикалық тұрғыдан меңгереді;

- басқа адамдармен бірлескен әрекет жасай алады;
- өзінің және басқаның іс-әрекетіне талдау жасайды және баға береді;
- өмір жағдайына сипаттама беруге қабілеті болады [1].

Сондықтан бала бес жаста өзінің мінез-құлқын саналы түсінетін және өзін басқалармен салыстыра алатын мектептегі жүйелі оқуға дайын жеке тұлға деп түсінеміз. Баланың тағдырындағы күрт өзгеріс оның дара, салыстырмалы дербес тұлғалық дамуымен анықталады. Мұның көрсеткіші кез келген жағдайға қарамастан барлық жағдайда бала санасындағы адамгершілік нормалардың жүйесін көрсетуге тырысады. Мектептегі адамдармен, құрбыларымен қарым-қатынасы, араласуы, күн тәртібі, тіршілігі өзгертуі, кішкентай бастауыш сынып оқушыларының жетекші міндеті оқу іс-әрекеті болғандықтан, өмірдегі мәртебесі өзгереді. Балабақшада тәрбиешімен ғана табысса, қазір мектепте әр түрлі мұғалімдермен (сурет, музыка, дене шынықтыру, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі т.б) қарым-қатынасқа түседі.

Сондықтан бала еңбек іс-әрекетін тұтастай қабылдайды. Педагог сызбаларды, суреттерді көрсетуді сөзбен түсіндірумен ұштастырады. Одан кейін баланың қабылдағанын өздігімен жоспарлау, негізгілерінен көмекші бөлшектерін ажырату, қабылдаған белгілерінің иерархиясын бекіту арқылы оларды ортақ белгілеріне қарай саралауда байқағыштық қабілеті көріне бастайды. Бірте-бірте сурет, сызбалар сыртқы ортадағы ақиқаттың көшірмесі екендігін түсінеді. Біздің пікірімізше, мектеп жасына дейінгі балалардың қабылдауындағы кейбір ерекшеліктер еңбек іс-әрекеті тәжірибесінің қалыптасуына әсер етеді:

- бала қабылданған заттардың, құбылыстардың қасиетін ерекшелеуге, заттардың немесе олардың бөліктерінің арасындағы байланыстарды орнатуға қабілетті бола бастайды, оның қабылдауы біртұтас бола бастайды, осының негізінде біртұтас еңбек үдерісі туралы түсінікті қалыптастыруға болады;

- мектеп жасына дейінгі балалардың бақылау әрекетінің жетілуінен байқағыштық қабілеті жоғарылайды;

- қоршаған әлем туралы тарихи қалыптасқан тәжірибені меңгереді, жинақталған тәжірибесін еңбек іс-әрекетінде пайдалана алады.

Құрастыру, жапсыру әреттері қызықты болған жағдайда зейіні тұрақталады. Балалар қызықсыз заттарға зейін қоя білуге қабілетті болып, қабылдау техникасын меңгере бастайды: қарауға, естуге, негізгісін ерекшелеуге, заттардың көптеген бөлшектерін байқай білуге үйренеді, қабылдау мақсатқа бағытталған басқарушы үдеріске ұласады. Бұл орайда еңбек іс-әрекеті – зейінді тәрбиелеудің ең жақсы құралы болып табылады. Өйткені азғантай еңбектің өзі зейіннің бір жерге жиналуын, дәлме-дәл күш салуды қажет етеді. С.Н.Жиенбаеваның еңбектерінде алты жастағы балалардың дербестігінің көрсеткіштері: басқаның көмегінсіз мақсатқа жетуі, мақсат қоя алу біліктілігі, жоспарлау біліктілігі, ойлаған нәтижеге жету біліктілігі, бастамашылдық, шығармашылық көрсетуі деген. Дегенмен, қазіргі жағдайда балалардың ересекке тәуелділігі байқалады. Егер бала ересектерге сеніп, солардың айтқанымен жүре беретін болса, дербестік сапа қалыптаспайды, жасының өскендігіне қарамай оларға тәуелді болады [2].

Мешель де Монтень өзінің «Тәжірибе» деген еңбегінде адамды ең жоғары құндылық және өзіндік жеке-дара табиғи ерекшелігімен сипатталатын тіршілік иесі деп санаған. Оның ойынша, сезім арқылы таным жүзеге асады, басты рөлді тәжірибе атқарады [3]. Тәжірибе адамға сыртқы дүниенің қайта құрушы әсері арқылы белсенді үдеріс ретінде және осы әсердің білім және біліктер түрінде, субъект пен объектінің өзара әрекетінің үдерісі ретінде қарастырылады. «Тәжірибе» ұғымы мәні бойынша практика категориясымен сәйкес келеді, атап айтсақ, экспериментпен және бақылаумен сай болады. Осылардың негізінде тәжірибе тарихи қалыптасқан білімнің жиынтығымен қоса, танымның нәтижесінде қалыптасады.

Тәжірибені жинақтау және ұрпақтан ұрпаққа беру қоғамдық дамудың мәнді сипаттамасын құрайды. Ол заттық және тілдік формада, мәдениет құндылықтары арқылы объективтенеді.

Тәжірибе адамның практикалық әрекеті және оның нәтижесі ретінде тарихи даму кезеңдерінде адамдардың табиғаттың, қоғамның және ойлаудың объективті заңдарын меңгеру деңгейін көрсетеді. Жеке адамның еңбек іс-әрекеті – қоғамда қалыптасқан адамның тәжірибесін жасампаздықпен қабылдауы. Сол себепті жеке адамның тәжірибесі еңбек іс-әрекеті арқылы дамиды.

Ж.Аймауытов адамның еңбегі, шұғылданған кәсібі арқылы қалыптасатын тәжірибе негіздеріне өзіндік анықтама береді. «Аң аулаушы, мал бағушы жұрттардың тәжірибе кені айуандар болса, барлық дүниетану пікірлерінің іргетасы сол тәжірибеге құрылса, олардың барлық әуезесі, не ұғымдары, білім неден тұмақ? Сөз жоқ, сол аңшылық, бақташылық тәжірибесінен тұмақ, мазмұнын сол тұрмыстан алмақ» деп, психологиялық тұрғыда сипаттайды. Ол баланың тілін дамытуда әңгімелеуге берілетін мағлұмат кітаптағы даяр заттай болса, баланың тәжірибесінен, көрген-білгенінен алынсын, кітаптан өмірге емес, өмірден кітапқа қарай жылжысын деген ұсыныс айтады. Ағартушы ғалым пікірінен, тәжірибе жинақтаған бала мектеп бітірген соң бүкіл әлемге, өзінің және өзгенің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарайтын тұлға болып шығады деген тұжырымды байқаймыз [4].

Қ.Жарықбаев өз еңбектерінде «Біліктілік білім мен тәжірибеге негізделеді. Кімнің білімі мен тәжірибесі көбірек болса, сол адамның икемділігі де артық болады» дей келе, еңбектегі тәжірибе білім, білік, дағды жиынтығы екендігін тұжырымдайды. Психологтардың көзқарасынша, тәжірибе мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық психикалық үдерістерінің және субъектілі тәжірибелі тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді [5].

«Тәжірибе – қоғамдық практика және объективтік дүниенің, белсенді практикалық таным нәтижесінің адам санасында бейнеленуі, білімнің кең көлемді қоры, біліктілік, дағдыны практикалық меңгеруі», «1.Тәжірибе – ақиқат өлшемі, біздің дүниетанымымыздың қайнар көзі және сезім тәжірибесі; 2.Тәжірибе – өмір тәжірибесі немесе өзінің өмір тәжірибесін басқаларға үйрету; 3. Ғылыми тәжірибе немесе ғылыми сынақ».

Э.Ө.Сағындықова оқу-жобалық іс-әрекет үдерісінде болашақ мамандардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруды студенттердің нақты өмір жағдайларындағы шынайы экологиялық проблемаларды шешу дағдылары мен кәсіби тәжірибені игеруге септігін тигізетін оқытудың интерактивтік әдісімен шешуді ұсынады. Сондықтан жоғарыдағы зерттеулер мынандай тұжырым жасауға мүмкіндік берді: жобалық іс-әрекет тұлғаның жоғары деңгейдегі дербестігін, өзгермелі жағдайға тез бейімделу біліктілігін қалыптастыруға негіз болып табылады. Міне, сондықтан жобалау іс-әрекеті «өмірлік тәжірибе» теориясы болып қолданылып келетіндіктен, біз өз жұмысымызға негіз етіп алдық [6].

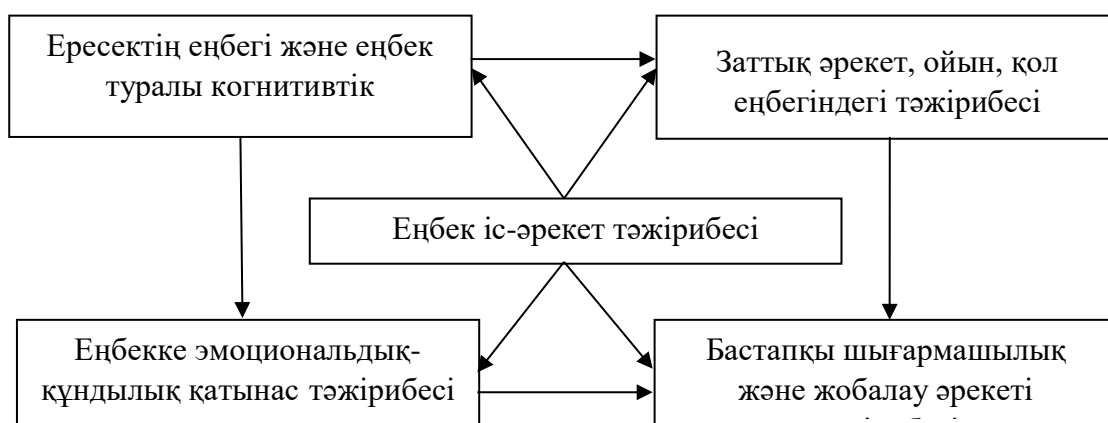
Ә.Мұханбетжанова өзінің зерттеу жұмысында «Мектеп-балабақша» ауылдық кешеніндегі бастауыш сынып оқушыларыды тәрбиелеу жүйесін, мазмұнын, негізгі формалары мен әдістерін жүйелей келе, түрлі жастағы балалар құрбыларымен және өзге жастағы балалармен үнемі қарым-қатынас жасай отырып, білім, білік, дағды және өмір тәжірибесін меңгеретінін, әсіресе балалардың тәжірибе жинауы, бір-бірімен тәжірибе алмасуы оның дамуына ықпал ететінін айтады. Жоғарыдағы ғалымдардың еңбектерін саралай келе, мектепалды балалардың еңбек іс-әрекетіндегі тәжірибесі сабақтасқан жағдайда нәтижелі болады деп ой түйеміз [7].

Еңбек іс-әрекеті тәжірибесінің құрылымын қоршаған шындықты меңгеруге байланысты, шығармашылық және жобалау іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қарастыруға болады.

Бұл ең алдымен материалдар мен құрал-саймандардың негізгі түрлерінің атауларын, олардың негізгі қызметтерін, тұрмыстық және ауылшаруашылық еңбекті, материалдарды көркемдік немесе техникалық өңдеудің қарапайым технологияларын білуі, яғни когнитивтік тәжірибесі болып табылады.

Баланың еңбек субъектісі ретінде өзіне сенімділігі басқалардың көмегіне тәуелсіз етеді, жобалау әрекеті тәжірибесі өзін-өзі тануға, өз қабілеттерін саналай білуге, шығармашылық ахуалын жүзеге асыруға шығармашылық және ықпал етеді. Мектепке дейінгі кезеңнің соңына қарай жаңа психикалық құрылым, яғни субъектінің белгілі бір шынайы өмір саласындағы таңдамалығы мен өзін жүзеге асыруды еңбек іс-әрекетіне эмоциональдық құндылығы пайда болады. Еңбек субъектісі ретінде баланы жақын адамдарымен шынайы еңбек байланыстарына енгізу, қазіргі заман өміріне араласып, еңбекті тұлғалық мәнді құндылық ретінде саналауына мүмкіндік береді. Баланың осындай дамуын қамтамасыз ететін, ең тартымды еңбегінің түрі – қол еңбегіндегі тәжірибесі.

Қол еңбегі белгілі білімді, жақын аймақтағы байланыстарды, практикалық дағдыларды бекітуде күрделі тапсырмалар беріліп, ұзақ уақыт жаттығуды талап етеді. Қол еңбегінде маңызды орынды күрделі динамикалық жүйелері бар құралмен әрекеттер мен операциялар алады. Мұнда өңделетін материалға байланысты және қолдың қозғалыстары құралдың қозғалысын өзіне бағындырады. Балалар ересектердің жетекшілігімен құралмен әрекет етуде күрделі және сараланған дағдыларды (құралдық операцияларды) меңгереді, бірқатар құралдармен жұмыс (қарындаштар, қылқалам, қайшы, балға) ерекше дәлдік пен қозғалыстың тепе-теңдігін талап етеді. Дегенмен, баланың еңбек іс-әрекеті тәжірибесін қалыптастыруды басқаруда оның құрылымын білу қажет. Құрылым дегеніміз берік тұрақты байланыстан (қатынас) және элементтердің, зат бөліктерінің, құбылыстардың біртұтас үдеріс ретіндегі өзара қатынасынан тұрады. Көптеген әдебиеттерде денсаулық сақтау тәжірибесі, когнитивтік тәжірибе, шығармашылық тәжірибе, тұрмыстық іс-әрекет тәжірибесі, өзара қарым-қатынас тәжірибесі деп жіктелген. Зерттеу барысында жоғарыдағы тұжырымдарды негізге ала отырып, мектепалды балалардың еңбек іс-әрекеті тәжірибесінің құрылымы осы жастың ерекшелігіне байланысты когнитивтік тәжірибесі; заттық әрекет, ойын әрекеті, қол еңбегі тәжірибесі; бастапқы шығармашылық және жобалау әрекеті тәжірибесі; еңбекке эмоциональдық құндылық қатынасы тәжірибесі бойынша сатылай қалыптасатыны көрсетілген (1–сурет).

Сурет 1. Мектепалды балалардың еңбек іс-әрекеті тәжірибесінің құрылымы

Қазіргі мектепалды балалары еңбек іс-әрекетіндегі тәжірибесін отбасы, мектепке дейінгі білім беру ұйымдары, бұқаралық ақпарат құралдары, сонымен қатар басқа адамдармен араласу, құрдастарымен, өзінен үлкен балалармен ойнау әрекетінде игереді.

Сөйтіп, мектепалды балаларына еңбек ету ұнайды деп сенімді түрде айтуға болады, бірақ олардың еңбекке деген көзқарасы және еңбек іс-әрекетіндегі тәжірибесі ересектер тарапынан болатын педагогикалық ықпалдың деңгейіне байланысты. Өкінішке орай, мектепалды балаларының еңбек іс-әрекетінің субъекті ретіндегі тәжірибесін қалыптастыру проблемасы мектепке дейінгі педагогика ғылымы мен практикасында аяғына дейін шешілмеген.

Біз өз зерттеуіміз бойынша ата-аналардың көбінің балаларды отбасында еңбекке баулу мәселесінен хабарсыз екендігіне және мектепке дейінгі ұйымдағы балаларды еңбекке дайындаудың мазмұны, тәсілдері және әдістері бойынша кәсіби дайындық деңгейі жеткіліксіз екендігіне көз жеткіздік.

Еңбек іс-әрекетінде арнайы біліктерді ғана емес, сонымен бірге жалпы танымдық біліктерді меңгеруі балалардың жеке тұлғасын кешенді дамытуға, олардың өзіндік даму және өзіндік білім алу қабілетіне бағытталған жалпы логикалық және психологиялық біліктерінің қалыптасуына ықпал етеді. Балалардың еңбегі ақыл-ой және практикалық іс-әрекеттің түрлерін қамтиды.

Өнімді іс-әрекетінде (сурет салу, мүсіндеу, аппликация, құрастыру) мақсат қою білігін меңгереді, белгілі күш жұмсауды, нәтиже алуға ұмтылуды үйренеді. Оқу іс-әрекетінде ересектің еңбегімен танысу және өзінің еңбегі арқылы бала оның қоғамдық мәнін түсінеді, еңбек және еңбек құралдары туралы білімі қалыптасады. Еңбек іс-әрекетін жоспарлау және нәтижеге жету біліктілігін игеріп, бірқатар тұлғалық сапалары қалыптасады. Мұны 5-6 жастағы балалардың еңбек іс-әрекетін меңгеру мүмкіндігінің психологиялық жаңа құрылымдарға ие болуымен түсіндіруге болады:

Мектепалды балаларын аталған көрсеткіштерге жеткізу үшін еңбек іс-әрекетінде мынандай кешенді шарттарды ескерген жөн:

- баланың сәбилік кезеңінен затпен әрекетін дамыту және тәжірибесін қалыптастыру;
- ойын іс-әрекетінің еңбекпен байланысына және оның дербес іс-әрекет ретінде қалыптасуына жағдай жасау;
- оқу әрекетінде баланың шығармашылық еңбегіне қолдау көрсету;
- білім, жалпы және арнаулы еңбек біліктерін, дағды, тұлғалық сапаларын қалыптастыруда оқу құралдарының бастауыш мектеппен сабақтастығын көздеу;
- еңбек іс-әрекетінің мазмұны мен технологиясының сабақтастығын қамтамасыз ету;
- еңбек іс-әрекетінің түпкі нәтижелері, пәндік білімдік құзыреті мен құзыреттілік кешенін бастауыш мектеппен сабақтастыра жетілдіру;
- мектепке дейінгі ұйым тәрбиешісі мен бастауыш мектеп мұғалімінің педагогикалық әрекетінің байланысын күшейту;
- бастауыш мектеп мұғалімінің баланың мектепке дейінгі кезеңде меңгерген еңбек іс-тәжірибесіне сүйенуі;
- мектепалды тобы балаларының еңбек іс-әрекетіндегі тәжірибесін қалыптастыру және шығармашылығын дамытуда жобалау әрекетінің мүмкіндігін пайдалану және оның әдістемесін дайындауда бастауыш мектеппен сабақтастығын сақтау;
- еңбек іс-әрекетінің сабақтастығын еңбектің мақсат, міндеттері, мазмұны, еңбекке үйрету әдістері, түрлері, еңбек құралдары құрылымдық элементтерінің сабақтастығын, өзара байланысын және өзара шарттастығын қамтамасыз ету;
- алты жастағы балалардың еңбек іс-әрекетіндегі тәжірибесін дамытуда мектепке дейінгі кезеңдегі қолданылған әдістер, формалар, ойын әрекетін қолдану.

Эксперимент мектеп алды ұйымдарда жүргізілді. Мақсаты: жыл мезгілдерімен байланыстыра отырып, еңбек түрлерімен, құрал-саймандармен таныстыру. Экспериментке балалақшаның ересек тобының 30 баласы қатысты. Сауалнама сұрақтары дайындалып, қорытындысы шығарылды.

Сұрақтар табиғат пен табиғатта атқарылатын еңбек түрлері мен ерекшеліктеріне байланысты болды. Деңгейлерін анықтау Е.Е Кравцованың әдістемесі негізінде жүргізілді.

Сауалнамада қойылған бірқатар сұрақтарға тоқталайық. Сұрақтар балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, талапқа сай құрылды:

1. Балалар жыл мезгілдерін атаңдар?
2. Жыл мезгілдерінің бір-бірінен айырмашылығын айтыңдар?
3. Көктемде жасалатын жұмыс түрлерін атаңда?
4. Жаз мезгілінде үлкендер қандай еңбекпен айналысады?
5. Күз мезгілінде жасалатын еңбек түрлерін атаңдар? т.б

Сонымен қатар, сұрақтың мазмұнына түсінбеген балаларға жеңілдете отырып қосымша сұрақтар беріледі. Сауалнама қорытындысы балабақшаларда балаларды еңбекке тәрбиелеу, еңбек іс-әрекетін ұйымдастыру бағдарламада, жоспарла қарастырылғанымен өз деңгейінде өткізілмейтіндігі, отбасында ата-аналарының да еңбек тәрбиесіне мән бермейтіндігі балалардың еңбек түрлерін ажырата алмағандығынан, еңбектің қаншалықты деңгейде тұлға болып қалыптасуына қажеттілігін түсіндіре алмағандығынан белгілі болды. Эксперимент барысында балалардың көрсеткен көрсеткіші 44,8 %-ке болса, ал эксперимент өткізгеннен кейінгі атқарылған жұмыстардан кейін нәтиже 67,5 %-ке жеткен. Атқарылатын жұмыстарды Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарт жіне мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік бағдарламасы негізге ала отырып дайындалды[8]. Мысал: табиғат бұрышындағы және жер учаскелеріндегі еңбек түрлері тақырыбында жұмыстар жүргізілді. Балалар жылдың әр мезгілінде жасалатын еңбек түрлері мен танысып, оны өздері тікелей орындау мүмкіндігіне ие болады. Еңбек құрал жабдықтарын қалай пайдалануға болатындығына дағдыланады. Білім мен тәрбие берудің бұл формасы балалардың қызығушылығын оятып, түсінуге, білуге құлшынысын арттырады. Демек, тәрбиешілер балаларды еңбекке тәрбиелеуде тәжірибе барысында жүргізілетін әдістәсілдерді тиімді таңдай отырып, түрлендіре жүргізгені оң нәтиже береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сенина Э.Э Педагогические условия реализации преемственности трудового обучения в образовательном комплексе «Детский сад-школа»: дис. ... канд. пед.наук. 13.00.01 – Екатеринбург, 1999. – 152 с.
2. Жиенбаева С. Бастауыш сынып оқушыларының еңбек іс-әрекеті тәжірибесін қалыптастырудың ғылыми негіздері. Док.дисс. жұмысы. 329с.
3. Мелье Ж. Завещание. – М.: Мысль, 1942. – Т.2. – 368 с.
4. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Санат, 1995. – 135 б.
5. Жарықбаев Қ. Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
6. Сағындықова Э.Ө. Өндірістің техникалық-экономикалық негіздері
7. Мұхамеджанова Ә.Педагогиканы оқыту әдістемесі: Оқулық: -Алматы:ЖШС РБПК «Дәуір», 2011ж.- 356 б.
8. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы. ҚР Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы (1-қосымша) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031>

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАКТИКИ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ

Аннотация

Рассмотрены педагогико-психологические особенности детей дошкольного возраста. Обобщены объяснения трудовой деятельности в научных трудах. Проанализированы определения к слову практика и предусмотрена связь с трудовой деятельностью. Подготовлена структура трудовых навыков дошкольников. В основе педагогически и психологически сложных условий лежит подготовка дошкольников к труду. На основе методики Е.Е.Кравцовой проведена практическая работа, определен уровень формирования трудовой деятельности в дошкольных организациях.

Ключевые слова: дошкольная организация, труд, трудовая деятельность, опыт, личность.

FORMATION OF THE EXPERIENCE OF LABOR ACTIVITY OF PRESCHOOL CHILDREN ON A PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL BASIS.

Abstract

The pedagogical and psychological features of preschool children are considered. The explanations of labor activity in scientific works are summarized. The definitions of the word "practice" are analyzed and a connection with labor activity is provided. The structure of labor skills of preschoolers has been prepared. The basis of pedagogically and psychologically difficult conditions is the preparation of preschoolers for work. Based on the methodology of E.E.Kravtsova, practical work was carried out, the level of formation of labor activity in preschool organizations was determined.

Keywords: preschool organization, labor, work activity, experience, personality.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.52.01

Ж.М. Ағысбай¹, А.У. Қонақбаева²

¹² Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

²a_konakbayeva@bu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРДІ ДАМУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада инновациялық қызметті дамыту мәселелері, Қазақстан Республикасының орнықты экономикалық өсуі үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік қайта құруларды жүргізу үшін Қазақстан экономикасының әртүрлі секторларына инвестициялар тарту мәселелері қаралды. Елдің инновациялық дамуы Қазақстанның стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады.

Түйінді сөздер: инновациялық даму, әлемдік индустрия, инновациялар индексі, инновациялық өнім, рейтинг.

Инновациялық даму қазіргі заманғы ғылымның, инновациялардың, жаңа технологиялар мен өнертабыстардың жетістіктерін экономикалық айналымға белсенді тартуды көздейді. Қаржылық және физикалық капитал айқындаушы факторлар болған алдыңғы кезеңдерден айырмашылығы, қазіргі уақытта инновациялық құрамдас бөлікке байланысты және шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметінің кірістілігі мен өзге де көрсеткіштеріне үлкен әсер ететін жаңа фактор басым мәнге ие болып отыр.

Әлемдік индустриалды державалардың тәжірибесі көрсеткендей, ХХІ ғасыр экономикасы ең алдымен жоғары технологиялар, ғылымды қажетсінетін өндірістер болып табылады. Әрине, Қазақстанның одан әрі экономикалық жаңғыруы жаңа ғылыми-техникалық әзірлемелерді пайдалану кезінде ғана өтуі мүмкін.

Қазақстан үшін инновациялық экономика - бұл шешім қабылдаудың барлық деңгейлерінде жаңа технологияларды құру, енгізу және коммерцияландыру есебінен экономикалық өсу жолындағы жүйелі шектеулерге ден қою тәсілі екені анық [1]. Қазіргі жағдайда қарыз алуға, жергілікті жағдайларға бейімделуге және жаңа технологияларды дамытуға негізделген инновациялық экономика ғана елдің бәсекеге қабілеттілігін, демек, осы ел халқының өмір сүру деңгейін айтарлықтай жоғары деңгейге көтере алады.

Еліміздің әрі қарай инновациялық дамуы барлық инвестициялар үшін, еңбек өнімділігі мен экспорттың өсуіне бағытталған инвестициялар үшін тиісті орта құруға байланысты.

Соңғы 5 жылда біздің еліміз жыл сайын 2 20 млрд-тан астам қаражат тартады. Жаһандық пандемия себебінен 2020 жыл, әлемдік инвестициялар ағыны 35%-ға қысқарған кезде ерекше жағдай болды [2]. 2021 жылы инвестициялық ағындар қалпына келіп, Қазақстан 3 23,7 млрд тартып, 37,7% өсім көрсетті. Инвестициялық саясаттың жаңа тұжырымдамасына сәйкес 2026 жылға қарай жыл сайынғы ТШИ ағыны 25,5 миллиард долларды құрауы керек.

Жалпы, 2021 жылы Қазақстанға инвесторлардың негізгі елдері АҚШ-та, Швейцарияда, Нидерландыда, Ресей Федерациясында, Бельгияда, Қытайда, Ұлыбританияда, Оңтүстік Кореяда, Франция мен Түркия болды [3].

Таукен өндіру өнеркәсібі – 18,3% – ға, өңдеу өнеркәсібі – 65,4% – ға, сауда – 46,7% - ға, қаржы және сақтандыру қызметі – 57,2% - ға, құрылыс-37,8% - ға барлық негізгі салалар бойынша өсім байқалды. Бұнда, білім беру, денсаулық сақтау салаларында инвестициялардың төмендеуі – 61,6% – ға, сумен жабдықтау – 74,4% - ға болды.

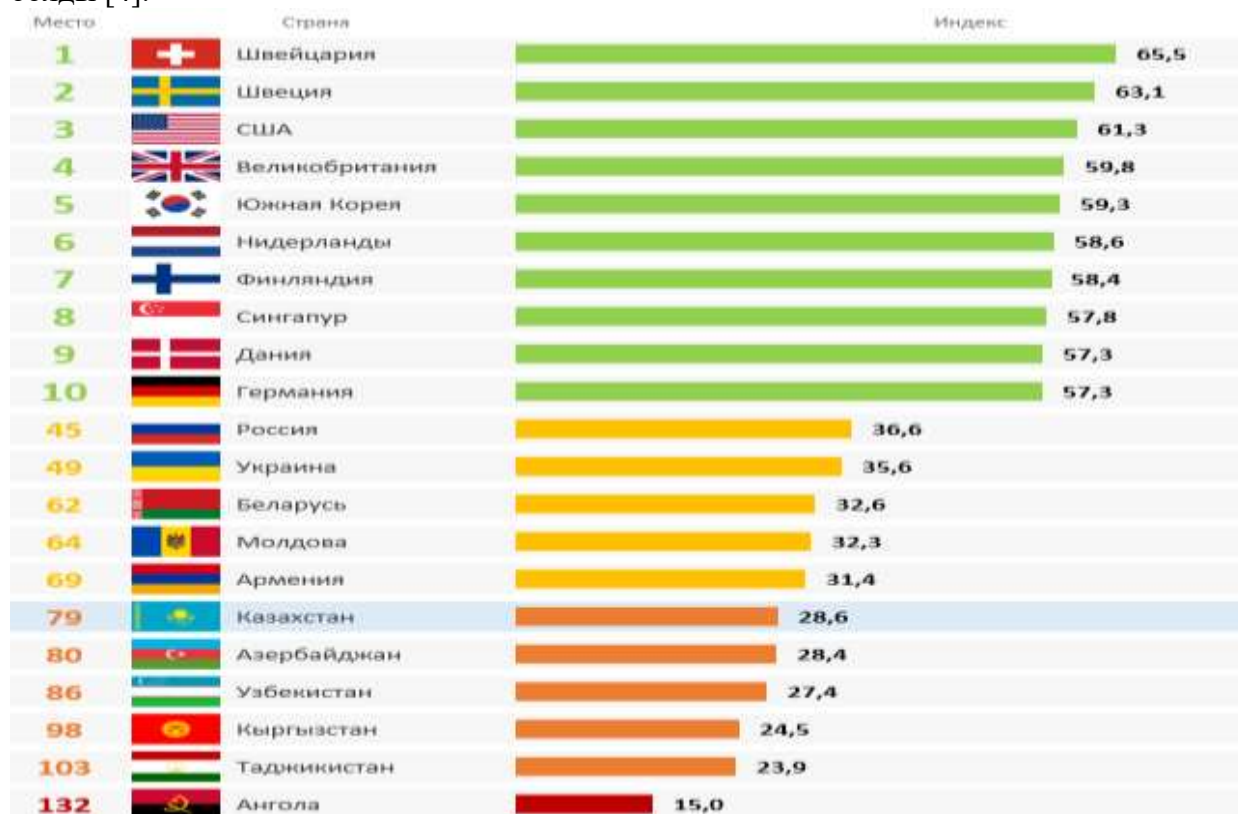
Өз кезегінде, 2021 жыл нәтижесі бойынша шетел инвестицияларын тартқан нысаналы көрсеткіштер 11 аймақтар бойынша асыра орындалған. Ең көп үлесті Маңғыстау, Түркістан облыстары мен Астана қаласы көрсеткен. Жамбыл, Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстары нысаналы көрсеткіштері төмен болды.

Инновацияларды дамыту деңгейі бойынша рейтингте Қазақстан 132-ден 79-орынды иеленді. Рейтинг – әлем елдерінің инновациялық даму көрсеткіштерінің кешені.

Инновациялар индексі экономикалық дамудың әртүрлі деңгейлеріндегі елдердің инновациялық дамуын егжей-тегжейлі сипаттайтын 80 түрлі айнымалыларды қамтиды.

Инновацияларды дамыту деңгейі бойынша 2021 жылғы рейтингте Қазақстан 132 елдің ішінен 79-шы орынды иеленді. ҚР индексі 28,6 құрады. Рейтингті Швейцария, Швеция және АҚШ ашады, Ангола жабады.

ТМД елдерінің арасында Қазақстаннан жоғары рейтингте Ресей, Украина, Беларусь, Молдова және Армения, төмен — Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан болды [4].

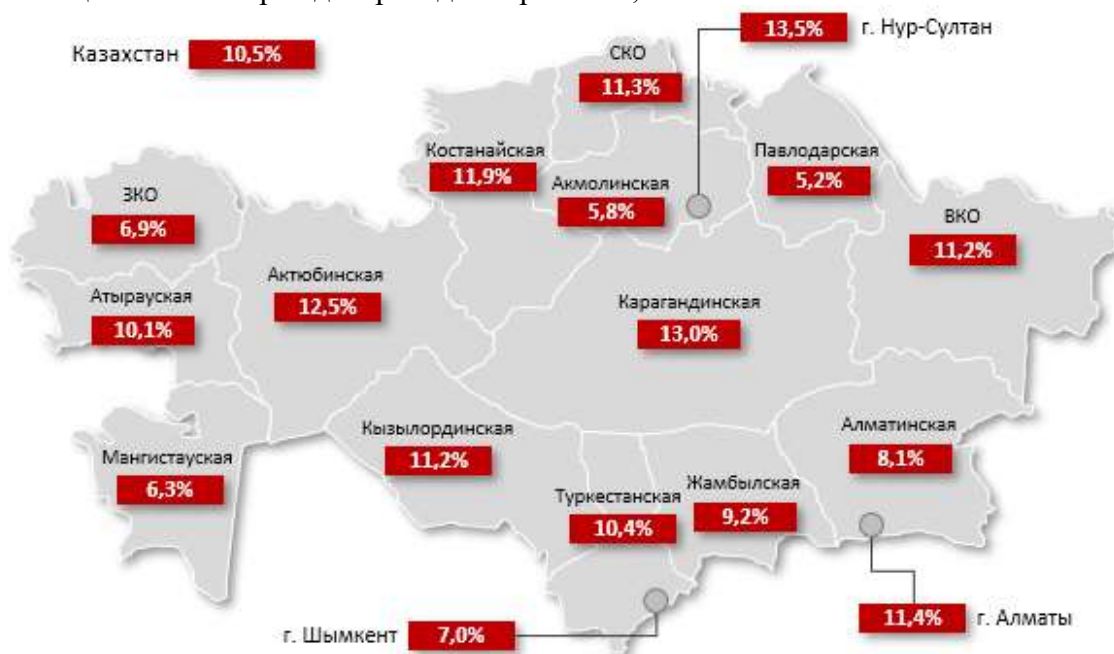

Сурет 1. Инновацияларды дамыту деңгейі бойынша елдердің рейтингі

Дереккөзі: Ranking.kz Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері негізінде жасалған.

ҚР АӘК Ұлттық статистика бюросының зерттеуіне сәйкес, 2021 жылға 28,2 мың компанияның тек 3 мыңы инновацияларды пайдаланады. Инновация саласындағы белсенділік деңгейі 10,5% құрады.

Өңірлік бөліністе инновациялар белсенділігінің ең жоғары деңгейі елорда компанияларында байқалды – 13,5%. Көшбасшылар үштігіне Қарағанды (13%) және Ақтөбе (12,5%) облыстары да кірді. Инновациялар саласындағы ең аз белсенділік Павлодар облысының компанияларында тіркелді - барлығы 5,2%.

Сурет 2. Инновациялар саласындағы белсенділік деңгейі

Дереккөзі: Есептеулер Ranking.kz Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері негізінде жасалған.

2021 жылы инновациялық өнім көлемі 1,4 трлн теңгені құрады - өткен жылмен салыстырғанда 16,1% - ға аз. Өңірлік бөліністе ең көп инновациялық өнім Қостанай облысында құндық мәнде шығарылды – 379 млрд теңге, оған қоса жылына 8,6%. Топ-3 өңірге Қарағанды және Ақмола облыстары да кірді. Маңғыстау облысында ең аз инновациялық өнім шығарылды.

Біздің ойымызша, инновациялардың жаһандық рейтингін кешенді бағалау Қазақстан Республикасында инновациялық қызметтің даму деңгейін көрсетеді.

Осылайша, Қазақстанның инновациялық дамуы жөніндегі стратегиялық міндетті іске асыру ұзақ мерзімді инновациялық бағдарламаны, оның ішінде тиімді ғылыми-техникалық жүйені дамыту жөніндегі нақты жолдар мен шараларды көздейтін бағдарламаны әзірлеуді және орындауды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D2%9B_%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0
2. <https://qic.kz/ru/news/press-releases/2096/>
3. ИННОВАЦИИ. 2021/Источник: <https://ranking.kz/reviews/regions/innovacii-2021.html>
4. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk/>

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы развития инновационной деятельности, проблемы привлечение инвестиций в разные сектора экономики Казахстана, для проведения крупномасштабных политических, экономических и социальных преобразований, направленных на создание благоприятных условий для устойчивого экономического роста Республики Казахстан. Инновационное развитие страны является одной из стратегических задач Казахстана.

Ключевые слова: инновационное развитие, мировая индустрия, индекс инновации, инновационный продукт, рейтинг.

PROBLEMS OF INNOVATION DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the development of investment and innovation activities, the problems of attracting investment in various sectors of the economy of Kazakhstan, for large-scale political, economic and social transformations aimed at creating favorable conditions for sustainable economic growth of the Republic of Kazakhstan. Innovative development of the country is one of the strategic objectives of Kazakhstan.

Keywords: innovative development, global industry, innovation index, innovative product, rating.

МРНТИ 82.33.13

Г. Кузенбай¹, М.Г. Кайыргалиева²

¹²Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

¹ruslan19840304@mail.ru

«ҚАЗХРОМ» ТРАНСҰЛТТЫҚ КОМПАНИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа

Жоғарыда келтірілген мақалада нақты ұйым мысалында Қазақстан ұйымдарын стратегиялық жоспарлаудың ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу объектісі ретінде нақты ұйым келтірілген, оның нәтижесінде кәсіпорынның өнімділігін талдау үшін мәліметтер анықталған.

Ұйым құрылу тарихынан бастап еңбек өнімділігін арттыруға дейін талданатын кәсіпорынның стратегиялық дамуының негізгі факторы ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: стратегиялық жоспарлау, еңбек өнімділігі, кәсіпорын белсенділігі, кәсіпорын қызметінің тиімділігі, экономикалық өсу, пайда.

Компанияның кең және жоғары сапалы ресурстық базасында құрамында орташа хромы мөлшері 50,0 % тең болатын 220 млн т. астам хром бар. Ағымдағы өндіру деңгейі кезінде хром кен орнының игеру мерзімі 40 жылдан артады, бұл өндірісті ұлғайту үшін көптеген мүмкіндіктер туғызады.

Қосымша кен қорларын анықтау және баланса қою және кен орнын өңдеу мерзімін ұзарту мақсатында техникалық және геологиялық барлау жұмыстары жүргізілуде.

Компанияның біріктірілген өндірістік тізбегіне Ақсу және Ақтөбе ферроқорытпа зауыттары, сондай-ақ Дөң тау-кен байыту комбинаты кіреді.

Өзінің вертикалды біріктірілген құрылымының арқасында Компания бар стратегиялық сатып алулар, энергиямен жабдықтау, көмірді жеткізу мен логистикадан барынша көп пайда алуы мүмкін [1].

«Қазхромның» негізгі өнім түрлері төменгі деңгейлі қоспалары бар жоғары, орта және төменгі көміртекті феррохромдар болып табылады.

Феррохромдық өнім жай тот баспайтыннан бастап қоспалы және құрылымдыға дейінгі коррозияға төзімді болаттардың әр түрлі өндірісінде пайдаланады. Концентрат әр түрлі маркалы болат өндірісі кезінде қорытпа қоспасы үшін пайдаланады.

Марганец және хром кені ферроқорытпа өндірушісімен, сондай-ақ химиялық өнеркәсібі кәсіпорындарына тікелей жеткізіледі [2].

«Қазхромның» әртараптандырылған жаһандық клиенттік базасының құрамына Қытайдағы, Жапониядағы, Оңтүстік Кореядағы, АҚШ және ТМД елдеріндегі тот баспайтын болат және тазартылған қорытпалардың көптеген ірі өндірушілері кіреді.

«Қазхромның» дамыған теміржол қатынасының арқасында Қытайдың материктік бөлігіне, Ресейдің Владивосток портына ыңғайлы шыға алады, осы арқылы Жапония, Оңтүстік Корея және Қытайдың арал бөліктерінің нарықтарына жеткізілімді жүргізеді.

Әлемнің жетекші компаниялары «Қазхромның» стратегиялық клиенттері болып табылады [3].

2030 ж. дейін тот баспайтын болатқа сұраныс жылына 3,9% ұлғаяды деп күтілуде, бұл өндіріс үшін шикізаттың негізгі түрі болып табылатын феррохром және хром кеніне деген сұранысты арттырады.

Жетекші консалтингтік агенттіктердің болжамы бойынша 2030 ж. дейін феррохромның әлемдік нарықта өсу деңгейі жылына 2,5% құрайды, ал 2020 ж. нарықта ұсыныс тапшылығы болады.

«Қазхром» маңызды өндірісті ұлғайту мен табыстылықты арттырудың арқасында нарықтағы өсім мен күтілетін тапшылық ұсынысынан алынатын пайда бағаны құрудың барлық тізбегінде бар қуаттылықты кеңейтудің үлкен көлемдегі стратегиялық бағдарламасын жүргізеді [4].

Жоғары деңгейдегі тәжірибелі басшылар, тау-кен өндіру және металлургия саласында орташа жұмыс тәжірибесі 25 жылдан артады және өз еңбек жолының көпбөлігінде «Қазхромда» жұмыс жасады [5].

Соңғы үш жылда «Қазхром» қолданыстағы кәсіпорындарда жөндеу және техникалық қызмет көрсету және де жабдықтардың тиімділігі мен сенімділігін арттыру, өндірістік қуаттылықтарды кеңейтуге айтарлықтай қаржы көлемін салды. «Қазхром» өзіне 180 астам бастамалар кіретін операциялық тиімділікті арттыру бойынша іс-шаралар жоспарын белсенді жүзеге асыруды жалғастыруда. Топ өндірісті өрбіту және минералды-шикізат базасын игеруді одан әрі дамыту мақсатында Ақсу және Ақтөбе ферроқорытпа зауыттарында және Дөң КБК ауқымды жобаларды жүзеге асыруда.

Бизнесті дамыту бойынша соңғы маңызды бастамалар деп Ақтөбе ФЗ № 4 цехының құрылысын, Ақсу ФЗ № 6 цехын қайта құру және «Қазақстан Тәуелсіздігіне 10 жыл» шахтасын ұлғайтуды айтуға болады.

Ақтөбе ферроқорытпа зауытының № 4 цехы — әлемдегі бірінші тұрақты тоқты жабық электрпешті ірі зауыт. Бұл инновациялық өндірістік нысанның құрылысы 2009 жылы басталды, ал 2014 жылы алғашқы өнім алынды. Зауыт құрылысының негізгі мақсаттарының бірі — ағымдағы күрделі шығындармен бірге операциялық шығындарды қысқартуға алып келетін агломерацияның жеке бөліктерінде қажеттіліксіз ұсақтарды қайта балқыту болды.

Цех құрамына өзінің барлық тиісті инфрақұрылымдары бар пештер кіреді (кірме жолдарымен, шихтаны тиеу және дайындау цехымен, балқыту цехымен, уатып-іріктелген қондырғымен, қож құю учаскесімен, қожды қайта өңдеу және газ тазарту жүйесі бар кешенімен).

Орнатылған қуаттылық пен пайдаланылатын технологиялар бойынша теңдесі жоқ зауыт. Жоба мақсаты — бір мезгілде операциялық шығындарды қысқарту және цех қызметінің мерзімін ұзарту кезінде жоғарғы көміртекті феррохром өндірісін одан әрі арттыру үшін Ақсу ферроқорытпа зауытының № 6 әрекеттегі төрт пешін қайта құру. Пештердің қайта құрылуы 2017 жылы басталды, 2019 жылы № 64 пешті іске қосу сәтті аяқталды.

«Қазақстан Тәуелсіздігіне 10 жыл» шахтасының өндірістік қуатын екі есе ұлғайту мүмкіндігі бар. Жүзеге асыруға жоспарланған жобаларға 2019 жылы желдеткіш ұңғымасын және 2023 жылы шахталық ұңғыманы іске қосуды енгізу кіреді.

«Қазхромның» стратегиялық басқаруы әділдік, адалдық, жауапкершілік, ашықтық, кәсіпқойлық және құзыреттілікке негізделген. Тиімді корпоративтік басқару құрылымы «Қазхром» қызметіне мүдделі барлық тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін құрметтеуді білдіреді және оның табысты жұмыс істеуіне, соның ішінде нарықтық құнның өсуіне, қаржылық тұрақтылық пен табыстылықтың сақталуына ықпал етеді. «Қазхромның» корпоративтік басқару қағидаттары Қоғамды басқаруға байланысты туындайтын қарым-қатынастарға сенім орнатуға бағытталған және 2017 жылғы 13 наурыздағы Акционерлердің жалпы жиналысында бекітілген Корпоративтік басқару кодексінде қамтылған барлық ережелер мен ұсыныстардың негізі болып табылады.

Стратегиялық басқарудың негізгі қағидаттары

1. «Қазхром» акционерлерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау қағидаты акционерлердің «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңында көзделген негізгі құқықтарын іске асыруды және олардың тиімді қатысуын қамтамасыз етеді. негізгі корпоративтік басқару шешімдерін қабылдау кезінде акционерлер.

2. Директорлар кеңесі мен атқарушы органның Қоғамды тиімді басқару принципі Директорлар кеңесінің қызметі акционерлердің мүдделерін барынша сақтау, Қоғам қызметіне жалпы басшылық ету қағидатына негізделеді және оның нарықтық құнын арттыру. Директорлар кеңесі тәуекелдерді басқару жүйесінің тиімді жұмысын қамтамасыз етеді, корпоративтік жанжалдарды бақылайды және реттейді. Басқарманың қызметі акционерлердің мүдделерін барынша сақтау принципіне негізделген және акционерлердің жалпы жиналысы мен «Қазхром» АҚ Директорлар кеңесіне толық есеп береді.

3. «Қазхром» компаниясының қызметі туралы ақпаратты ашудағы ашықтық пен объективтілік қағидаты акционерлер мен инвесторлардың мүліктік және өзге де құқықтарына елеулі әсер етуі мүмкін оның қызметінің негізгі нәтижелері, жоспарлары мен перспективалары туралы ақпаратты жедел ашады, сондай-ақ жедел түрде ашады. және «Қазхром» Жарғысында көрсетілген шарттарда акционерлердің өтініштеріне толық жауап береді.

4. Заңдылық пен әдеп қағидалары Қазхром Қазақстан Республикасының заңнамасына, іскерлік этиканың жалпыға бірдей қабылданған қағидаттарына (әдет-ғұрыптарына) және Қоғамның ішкі құжаттарына қатаң сәйкес әрекет етеді. Қоғамның ішкі құжаттары заңнама талаптары мен корпоративтік және іскерлік этика нормалары негізінде әзірленеді.

5. Тиімді дивидендтік саясаттың қағидаттары «Қазхромның» дивидендтік саясаты Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына қатаң сәйкестікте жүзеге асырылады.

6. Тиімді кадр саясатының қағидаттары «Қазхром» корпоративтік басқаруы Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында көзделген өз қызметкерлерінің құқықтарын қорғауға

негізделген және «Қазхром» мен оның қызметкерлері арасындағы әлеуметтік мәселелерді шешуде және еңбек тәртібін реттеуде серіктестікті дамытуға бағытталған. шарттар.

7. Қоршаған ортаны қорғау қағидасы Қазхром өз қызметі барысында қоршаған ортаға ұқыпты және ұтымды қатынасты қамтамасыз етеді.

8. Корпоративтік қақтығыстарды басқару саясатының принципі Корпоративтік қақтығыстар туындаған жағдайда қатысушылар акционердің құқықтарын да, Қазхромның іскерлік беделін де тиімді қорғауды қамтамасыз ету мақсатында келіссөздер арқылы оларды шешу жолдарын іздейді. Егер корпоративтік жанжалдарды келіссөздер арқылы шешу мүмкін болмаса, олар Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қатаң түрде шешілуге тиіс. Қазхром өзінің барлық юрисдикцияларында, соның ішінде жер қойнауын пайдалану құқығында, сондай-ақ табиғи монополиялар саласында әртүрлі заңнамалық және нормативтік талаптарға сәйкес жұмыс істейді [6].

Компания өмірлік цикл бойына көмірқышқыл газының шығарындыларын талдайды (оның ішінде тікелей және жанама парниктік газдар шығарындылары), бұл оның жұмысын энергияны тиімдірек және көміртекті аз тұтынатын етеді. Сонымен қатар, бұл компанияның тұтынушыларына өз өнімдерінің көміртегі ізін бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. <https://www.kazchrome.com/kz/business-overview/overview/>
2. <https://www.kazchrome.com/kz/business-overview/overview/#areas-of-use>
3. <https://www.kazchrome.com/kz/business-overview/overview/#customers>
4. <https://www.kazchrome.com/kz/business-overview/overview/#market>
5. <https://www.kazchrome.com/kz/business-overview/overview/#management>
6. <https://www.kazchrome.com/kz/business-overview/key-development-projects/>

ИСТОРИЯ И ПРИНЦИПЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ КОМПАНИИ " КАЗХРОМ»

Аннотация

В приведенной статье рассматриваются особенности стратегического планирования организаций Казахстана на примере конкретной организации. В качестве объекта исследования приведена конкретная организация, в результате исследования которой выявлены данные для анализа производительности предприятия.

Организация рассмотрена, начиная с истории создания до повышения производительности труда, как основного фактора стратегического развития анализируемого предприятия.

Ключевые слова: стратегическое планирование, производительность труда, деятельность предприятия, эффективность деятельности предприятия, экономический рост, прибыль.

HISTORY AND PRINCIPLES OF STRATEGIC PLANNING OF THE TRANSNATIONAL COMPANY " KAZCHROM"

Abstract

The article discusses the features of strategic planning of organizations in Kazakhstan on the example of a specific organization. As an object of research, a specific organization is given, as a result of the study of which data for analyzing the productivity of the enterprise are revealed.

The organization is considered, starting from the history of creation to the increase in labor productivity, as the main factor of the strategic development of the analyzed enterprise.

Keywords: strategy planning, labor productivity, enterprise activity, enterprise activity efficiency, economic growth, profit.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 86.01

Б.Р. Исакулов¹, У. К. Акишев², Ә. А. Бақтыбай³, Ж. А. Әлібеков⁴, Т.Ж. Қабдолов⁵¹Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы²³⁴⁵Қазақ-Орыс халықаралық университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы¹e-mail: mr. Baizak@mail.ruҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫС САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК
ЖАРАҚАТТАНУДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Аңдатпа

Мақалада ТМД елдері мен Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарындағы жарақаттанушылықты зерттеу мәселелері қаралады. Тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс секторының кәсіпорындары мен салаларында жарақаттану себептерінің туындауын және оларды шешу жолдарын зерттеу соңғы жылдары зерттеушілердің үлкен назарын өзіне аударады және осы мәселені зерделеу Қазақстанның батыс өңірлерінде өзекті болып табылады. Аталған мәселені зерттеу үшін Ақтөбе облысы Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехында жарақаттану жұмыстарына талдаулар жүргізілді. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс секторының кәсіпорындары мен салаларында, сондай-ақ Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарында еңбекті қорғау, жарақаттану қауіпсіздігі техникасы бойынша теория мен практиканың қазіргі заманғы ережелері болды. Жұмыста статистикалық әдіс, салыстырмалы талдау, нормативтік құжаттаманың контент-талдауы, модельдеу әдістері пайдаланылған. Сондай-ақ жарақаттану қауіпі бар учаскелерді анықтау үшін статистикалық әдіс пайдаланылды және Кинней әдісі бойынша қауіптілік тәуекелін сандық түрде бағалау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері бойынша 1 жылдан 4 жылға дейінгі еңбек өтілі бар, білікті маман болып қалыптасатын және жұмыс жағдайына бейімделетін жұмысшылар ең көп жарақат алу қауіпі бар болып табылатыны анықталды. Зерттеу нәтижелері бойынша жазатайым оқиғалардың жиі кездесетін себебі еңбек қауіпсіздігі, еңбекті қорғау ережелерін бұзу болып табылатыны анықталды. Жазатайым оқиғалардың мән-жайларын зерделеу және олардың себептерін анықтау жазатайым оқиғалар мен төтенше жағдайлардың қайталануына жол бермейтін профилактикалық іс-шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді. Кинней әдісі бойынша жүргізілген зерттеулер бойынша Дөң электр цехындағы қауіп-қатерді сандық бағалау қолайлы болып табылатыны анықталды. Алынған зерттеу нәтижелерін ТМД елдері мен Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарында пайдалануға болады.

Негізгі сөздер: Электр энергетикасы, қауіп, жазатайым оқиға, апат, жарақат, электр цехы, статистикалық әдіс, Кинней әдісі.

Кіріспе. ТМД елдерінде және оның ішінде Қазақстан өңірлерінде тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс салаларын дамытудың қарқынды өсуіне байланысты кәсіпорындардағы еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы мәселелеріне өте жауапты көзқарасты талап етеді. Тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс секторындағы кәсіпорындарда жарақаттану себептерінің туындауын және оларды шешу жолдарын зерттеу соңғы жылдары ТМД елдері мен шет елдердің ғалымдарының үлкен назарын өзіне аударады

және сондай-ақ осы мәселені зерттеу Қазақстанның электр желісі шаруашылығы объектілерінде өзекті мәселе болып табылады.

Соңғы жылдары ғалымдардың назарын металлургия, тау-кен байыту және мұнай-химия кәсіпорындарының жұмысына үлкен әсер ететін желілік компаниялар мен ірі электр энергиясын тұтынушылардың белгіленген қуаты 25 МВт және одан да көп электр станцияларындағы және электр желілік шаруашылық объектілеріндегі апаттылықты зерттеу көптеп тартуда [1-12]. Электр энергетикасындағы авариялар туралы әртүрлі статистикалық деректер тұтастай алғанда [7-12] және басқа авторлардың жұмыстарында қамтылады. Электр станцияларындағы және электр желілік шаруашылық объектілеріндегі апаттылық жөніндегі деректер ірі тұтынушылар Ресей және Қазақстан Республикасы энергия жүйесінің мысалында талданды. Электр энергетикасы объектілеріндегі апаттар саны жыл өткен сайын азаю үрдісіне ие екенін атап өткен жөн. Алайда генерациялайтын компаниялардың акционерлік қоғамдарының көпшілігіндегі авариялар саны жүздеген болып есептеледі. Электр энергетикасындағы авариялар туралы статистикалық деректер төменде көрсетілген жұмыстардан алынды [1 - 7].

Осылайша, бұл көрсеткіш қызметкерлердің қауіпсіздігін сапалы жоғары деңгейде қамтамасыз ету үшін инновациялық техникалық құралдарды қолданудың қажетті құнын көрсететін индикатор ретінде пайдаланылуы мүмкін. Жарақаттардың ең көп саны электр желілерінде болады. Олардың едәуір саны 20% және одан да көп зардап шеккен электр тогының және (немесе) электр доғасының әсері салдарынан болады. Он жыл бойы топтық, ауыр және өлім-жітім мен жазатайым оқиғалардың көбі электр-үш қондырғыларда ұйымдастыру деңгейі мен оларды пайдалану сипаттамаларының жеткіліксіздігінен болғанын атап өткен жөн [10-12].

Көрсетілген себептер жұмыс істеушілердің еңбекті қорғау нормалары мен ережелерінің талаптарын орындауына жауапты бірқатар электр энергетика субъектілерін басқарудың барлық деңгейлері басшыларының жұмысында елеулі кемшіліктердің бар екендігін көрсетеді.

Материалдар. Осы жұмыста 2017-2022 жылдар аралығында Ақтөбе облысы Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехында өндірістік жарақаттардан зардап шеккен тұлғалар зерттеу объектісі болып табылады. Барлық жағдайларда бақылау бірлігі күнтізбелік жыл ішінде жарақат алған Дөң тау-кен байыту комбинатының жұмысшылары болды. Нәтижелерді өңдеу туралы зерттеу, талдау «Қазақ-Орыс халықаралық университеті» білім беру мекемесінің базасында жүргізілді. Көрнекілік үшін зерттелген материалдың жалпы көлемі және Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехындағы өндірістік жарақаттанудың статистикалық деректерінің нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

1-кесте. 2017 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңде Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехындағы өндірістік жарақаттану көрсеткіштері

№ р/б	Көрсеткіштер атамасы	Жылдар					
		2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	Зерттелетін кезеңдегі электр цехында жұмыс істейтіндердің орташа тізімдік саны	137	138	140	141	142	143
2	Еңбек ету қабілетінен бір күнге және одан да көп айырылған өндірістегі жазатайым оқиғалардан зардап шеккендер саны, адам			1	1		1
3	Жазатайым оқиғалардың саны, барлығы	1		1	1		1
	соның ішінде:						
	жеңіл аяқталған			1	1		1
	өліммен аяқталған	1					

Дөң ТБК-да «Сәйкестендірілген қауіптер түрлері бойынша жалпы жіктеуіш» әзірленген және жұмыс істейді, оған сәйкес қауіптіліктің әрбір түріне сәйкестендірілген нөмір берілген. Осыларға сәйкес жазатайым оқиғалардың себептері болуы мүмкін қауіптің түрлері де енгізілген. Жіктеуіш 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте. Сәйкестендірілген қауіптер түрлері бойынша жалпы жіктеуіш классификаторы

Қауіптілік шифры	Қауіптілік атауы
01	Көлік қозғалысы (автомобиль, т/ж)
02	Биіктігі
03	Заттардың, материалдардың, тау массасының құлауы, құлауы, құлауы және т.б.
04	Қозғалатын, жайылатын, айналатын заттар мен бөлшектер
05	Экстремалды температуралар
06	Электр тогы
07	Зиянды заттар (шаң, газ, химиялық заттар)
08	Иондаушы сәулелер
09	Физикалық жүктемелер
10	Жүйке-психикалық жүктемелер
11	Жануарлармен және жәндіктермен байланыс
12	Суға бату
13	Әдейі кісі өлтіру
14	Табиғи апаттар
15	Құлау (тегіс емес және тайғанақ беттер)
16	Жарылыс жұмыстарын жүргізу кезінде жарылғыш заттардың рұқсат етілмеген жарылыстары
17	Жарылыс қаупі бар қоспалардың пайда болуы
18	Діріл және шу
19	Өрт сөндіру
20	Табиғи сипаттағы авариялар
21	Техногендік сипаттағы авариялар
22	Тау-кен саласына тән, аталғандардан басқа қауіптер
23	Басқалар

Өндірістік емес жарақаттардан болатын өлім-жітімді зерттеу үшін жарақаттардың нәтижелері туралы электрондық картаның бөлімі іріктеп толтырылды. Зерттелетін кезеңде өндірісте еңбек ету қабілетінен айырылған 3 оқиға, 4 жазатайым оқиға және 1 өлім оқиғасы тіркелді.

Зерттеу әдістері. Жұмыста зерттеудің мынадай әдістері қолданылған: статистикалық, салыстырмалы талдау, нормативтік құжаттаманың контент-талдауы, модельдеу.

Өндірістік емес жарақаттардан болатын өлім-жітімді зерттеу үшін жарақаттардың нәтижелері туралы электрондық картаның бөлімі іріктеп толтырылды. Ең қауіпті учаскелерді анықтау үшін біз статистикалық әдісті пайдаландық, сондай-ақ Кинней әдісі бойынша қауіптілік тәуекелін сандық бағалау анықталды. Дон тау-кен байыту комбинатының электр цехындағы тәуекелдерді сандық бағалау үшін жұмыста сипатталған Кинней әдісі қолданылды [1-7].

Оған сәйкес біз і-ші жіктеуіш бойынша R тәуекел дәрежесінің көрсеткішімен белгіленген әлеуетті қауіпті жағдайды мына төмендегі формула бойынша есептедік:

$$R_i = P_i \cdot E_i \cdot G_i,$$

мұнда, P_i - қауіпті оқиғаның болуы ықтималдығының көрсеткіші; E_i - тәуекелге ұшырау жиілігінің көрсеткіші; G_i - қауіпті оқиғаның салдары болған зақымданулардың салмақтылығының көрсеткіші.

Өртүрлі талданатын қауіпті жағдайлар үшін тәуекел дәрежесінің көрсеткіштерін бағалау R_i жоғарыда аталған параметрлердің әрқайсысына балл және төменде келтірілген 3-кестеде айқындалатын тиісті цифрлық мәндерді беру жолымен жүргізіледі.

1 және 3-кестелердің мәліметтері бойынша сәйкестендірілген қауіптің негізі бойынша жазатайым оқиғалардың (ЖОЖС_і) санын анықтаймыз, және ол үшін 2016-2022 жылдар аралығында электр цехы қызметкерлерінің персоналы арасындағы 4 жазатайым оқиға бойынша статистикалық деректерге талдау жүргіземіз.

3-кестеде мынадай қауіпті оқиғаларды атап өтуге болатын деректер беріледі: - № 6 (электр тогының әсері) - 4 оқиға (1 өлім).

2016-2022 жылдар аралығындағы электр цехындағы жазатайым оқиғалар бойынша мәліметтерді сараптай келе, өндірісте жарақаттану үшін негізгі қауіп № 6 қауіпті оқиға - электр тогымен зақымдану болып табылады деп айтуға болады. Бұл қауіп-қатерге 4 жағдай жатады.

3-кесте. 2017-2022 жылдар аралығында электр цехында болған жарақат түрлері бойынша мәліметтер

№ р/с	Уақыты	Мамандық	Зақымдану түрлері
1	11.10.18	Конвейер машинисті	6
2	22.04.19	Кезекші және жабдықтарды жөндеу жөніндегі электр слесарі	6
3	19.07.20	Кезекші және жабдықтарды жөндеу жөніндегі электр слесарі	6
4	16.08.21	Кезекші және жабдықтарды жөндеу жөніндегі электр слесарі	6

Есептеуді № 6 қауіпті оқиға бойынша жүргіземіз. № 6 қауіптілік бойынша жазатайым оқиғалардың жалпы саны ЖОЖС = 4 құрайды.

Жыл сайын болатын жазатайым оқиғалардың (ЖОЖОС) орташа саны:

$$\text{ЖОЖОС} = \frac{\text{ЖОЖС}}{4},$$

мұнда, T - 6 жылды құрайтын есепті зерттелетін кезең.

$$\text{ЖОЖОС} = \frac{\text{ЖОЖС}}{4} = \frac{4}{6} = 0,67$$

Оқиғаның (ОТКЖ) туындауының күтілетін жиілігін мына формула бойынша анықтаймыз:

$$\text{ОТКЖ} = \frac{\text{ЖОЖС}}{n},$$

мұндағы, n - зерттелетін кезеңдегі электр цехындағы қызметкерлердің орташа саны.

$$\text{ОТКЖ} = \frac{\text{ЖОЖС}}{n} = \frac{0,67}{140} = 0,005$$

3-кесте бойынша $\text{ОТКЖ} = 0,005$ теңі болған кезінде P мәні $P = 3$ баллдық мәніске сәйкес келеді, яғни бұл (әрдайым емес, бірақ мүмкін) деген түсінікті береді.

Нәтижелер. Кинней әдісі бойынша қауіптілік тәуекелін сандық бағалау белгіленді. Осы әдіс бойынша біз жарақат алу қаупі бар мамандық кезекші электр слесарі екенін анықтадық. Жарақаттанудың талдауы бойынша біз 2017-2022 ж.ж. кезеңінде Дөң ТБК электр цехында туындау себептері бойынша жазатайым оқиғалардың бөлінуі көптеген жазатайым оқиғалардың еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау ережелерінің бұзылуынан болатынын көрсететінін анықтадық. Электр цехында, оның ішінде адам құрбандарымен апатты жағдайдың туындауы өте сирек кездесетін оқиға болып табылады және электр цехындағы тәуекел деңгейін қолайлы деп есептеуге болады.

Талқылау. Өндірістік жарақат пен травматизмнің әлеуетті тәуекелдерін төмендету жөніндегі қосымша шаралар ретінде электр энергетикасы субъектілеріне төмендегі шараларды қолдануды ұсынамыз:

а)-қызметкерлердің жеке және дуальді және ұжымдық қорғану құралдарын қолдануы бөлігінде персоналға нұсқама беру сапасын, сондай-ақ жұмысты толықтыру үшін қауіпсіз әдістер мен дағдыларды оқытуда барысында жұмыс сапасын арттыру;

б)-еңбекті қорғау жөніндегі құралдар мен басқа да өндірістік құжаттамалардың тиісті сапасын жеткілікті түрде қамтамасыз ету;

в)-басқарудың барлық деңгейлерінің басшылары тарапынан жұмыстарды ұйымдастыру мен жүргізуге бақылауды күшейту және жұмысты орындау кезінде жұмысшыларды жіті және жүйелі түрде қадағалау;

с)-жұмыс санын барынша азайта отырып, жұмыстардың саны мен түрлерін оңтайландыру. Бұл ретте мұндай жұмыстарды жүргізу, өте қажет болған жағдайда қызметкерлердің қауіпсіздігін және тағайындалған жауапты тұлғалар тарапынан үздіксіз бақылауды жүйелі түрде қамтамасыз ету қажет.

Қорытындылар. Кәсіпорындағы жарақаттанудың алдын алуды ұйымдастыру деңгейімен электр қондырғыларында жұмыс істеу нормалары өте жүйелі байланыста емес. Жарақаттану жұмысшының жеке басына, оның психикалық және физикалық жағдайына, және жұмыс жүргізудің қауіпсіз шаралары топтарына бейімділігіне байланысты. Қауіп-қатерлердің алдын алу ғана емес, персонал құрамына мұқият қарау, жоспарлау сатысындағы жұмыстардың ерекшелігін үйрету, қызметкерге өзі үшін қиын жағдайларда көмектесетін инновациялық құрылғыларды енгізу және ол атқаратын іс-әрекеттердің дұрыстығын бақылау қажет. Алынған зерттеу нәтижелерін ТМД елдері мен Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарында пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Еремина. Т. В. Анализ электротравматизма на объектах электроэнергетики /ТВ. Еремина, А.Ф. Калинин, А.Л. Гармаев // Вестник ВСГУТУ. - 2016. - № 3. С. 28- 31.
2. Бухтояров. В.Ф. Оценка соответствия предупредительных мероприятий причинам производственного электротравматизма / В.Ф. Бух-тояров, Т.Н. Акулова, В.В Орешков // Сборник научных работ преподавателей Челябинского ин-ститута путей сообщения / под ред. В.Л. Федяева: Филиал Урал. гос. ун-та путей сообщения. Челяб. ин-т путей сообщения. Челябинск, 2004. С. 120-128.
3. Precise haptic device co-location for haptic augmented reality / U. Eck, F. Pankratz, C. Sandor et al. // IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics. - 2015. - No. 7521 (12). - P. 1427-1441.
4. ARTab - using virtual and augmented reality methods for an improved situation awareness for telemaintenance / D. Aschenbrenner, N. Maltry, J. Kimmel et al. //IFAC PapersOnUne. - 2016. - No. 49 (30). - P. 204-209.
5. Combining visual natural markers and IMU for improved AR based indoor navigation / M. Neges, C. Koch. M. Konig, M. Abramovici // Advanced Engi- neering Informatics. - 2017. - No. 31. - P. 18-31.
6. Natural interaction for online documenta- tion in industrial maintenance / M. Fiorentino, A.E. Uva, G. Monno, R. Radkowski // International Journal of Computer Aided Engineering and Tech- nology. - 2016. - No. 8 (1-2). - P. 56-79.
7. A freeze-object interaction technique for handheld augmented reality systems / H. Arshad, S.A. Chowdhury, L.M. Chun et al. // Multimedia Tools and Applications. - 2016. - No. 75 (10). - P. 5819- 5839.
8. Пирогова М.А. Дополненная реальность в системах индустриального интернета вещей: носимые устройства конечного пользователя / М.А.Пирогова, И.Е. Лешихина, В.А Краюшкин // Информационные технологии в проектировании и производстве. - 2018. - № 2 (170). - С. 37-42.
9. Имангазин М.К. Анализ травматизма в ферросплавном производстве Республики Казахстан // Монография. Издательство LAP Lambert Academic Publishin. Saarbruken. August, 2014, Deutschland/ Германия, 373с.
10. Sokolova, Y., Akulova, M., Isakulov, B.R., Sokolova, A., Isakulov, A.B. The study of structure formation and mechanical strength properties of sulfur-containing woodcrete composites exposed to permanently acting loads. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 869 (3), 032005.
11. Isakulov, B.R., Akulova, M.V., Kulsharov, B.B., Sartova, A.M., Isakulov, A.B. Formation of strength and phases of sequence of destruction of arbolite composites at various long loads. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2020, 4(442), с. 28-34.
12. Isakulov, B.R., Jumabayev, M.D., Abdullaev, H.T., Akishev, U.K., Aymaganbetov, M.N. Properties of slag-alkali binders based on industrial waste. 2019. Periodico Tche Quimica, 16 (32), P. 375-387.

АНАЛИЗ И ПРОГНОЗ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРАВМАТИЗМА В ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ И СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛЯХ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы исследования травматизма на предприятиях электроэнергетики стран СНГ и Казахстана. Изучение причин травматизма и путей их решения на предприятиях и производствах горнодобывающей, нефтегазовой и строительной

отраслей в последние годы привлекло большое внимание исследователей, и изучение этого вопроса актуально также в западных регионах Казахстана. Для изучения этого вопроса был проведен анализ травматизма в электроцехе Донского горно-обогатительного комбината Актюбинской области. Методологической основой исследования послужили современные положения теории и практики по охране труда, травматизму на предприятиях и производствах горнодобывающего, нефтегазового и строительного секторов, а также на предприятиях электроэнергетики Казахстана. В работе использованы статистический метод, сравнительный анализ, контент-анализ нормативной документации, моделирование. Также был использован статистический метод для определения наиболее травмоопасных зон, а количественная оценка риска опасности была определена с использованием метода Кинни. По результатам исследования было установлено, что наиболее травмоопасными являются работники со стажем от 1 до 4 лет, когда специалист становится и адаптируется к условиям труда. По результатам исследования также было определено, что наиболее частой причиной несчастных случаев является нарушение правил техники безопасности и охраны труда и неудовлетворительная организация производства работ. Изучение обстоятельств аварий и выявление их причин позволяет разработать профилактические меры, предотвращающие повторение аварий и чрезвычайных ситуаций. Согласно методу Кинни, было установлено, что количественная оценка риска возникновения опасности в мастерской "Дон электрик" является приемлемой. Полученные результаты исследования могут быть использованы на предприятиях электроэнергетики стран СНГ и Казахстана.

Ключевые слова: электроэнергетика, опасность, риск, авария, несчастный случай, травматизм, электроцех, статистический метод, метод Кинни.

STUDIES OF ANALYSIS AND METHODS OF PREDICTION OF INDUSTRIAL INJURIES IN MINING AND CONSTRUCTION INDUSTRIES OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the issues of injury research at the enterprises of the electric power industry of the CIS countries and Kazakhstan. The study of the causes of injuries and ways to solve them at enterprises and industries of the mining, oil and gas and construction sectors has attracted a lot of attention of researchers in recent years and the study of this issue is also relevant in the western regions of Kazakhstan. To study this issue, an analysis of injuries in the electric workshop of the Don Mining and Processing Plant of the Aktobe region was carried out. The methodological basis of the study was the modern provisions of the theory and practice on occupational safety and health, injuries at enterprises and industries of the mining, oil and gas and construction sectors, as well as at enterprises of the electric power industry of Kazakhstan. The statistical method, comparative analysis, content analysis of regulatory documentation, modeling are used in the work. Also, a statistical method was used to determine the most injury-prone areas, and a quantitative assessment of the risk of danger was determined using the Kinney method. According to the results of the study, it was established that the most traumatic are workers with experience from 1 to 4 years, when a specialist is becoming and adapting to working conditions. According to the results of the study, it was also determined that the most common cause of accidents is a violation of safety and labor protection rules and unsatisfactory organization of work production. The study of the circumstances of accidents and the identification of their causes makes it possible to develop preventive measures that prevent the recurrence of accidents and emergencies. According to the Kinney method, it was found that a quantitative assessment of the risk of danger in the Don electric Workshop is acceptable. The obtained results of the study can be used at the enterprises of the electric power industry of the CIS countries and Kazakhstan.

Keywords: electric power industry, danger, risk, accident, accident, injury, electrical shop, statistical method, Kinney method. resources.

МРНТИ 50.03.00

А.А. Қалиева¹, К. Ш. Наурызова², Г.Ш. Бекетов³¹ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Қазақстан^{2,3}Баишев университет, Ақтобе, Қазақстан¹aiman_93kz@mail.ru²nauryzova61@mail.ru³beketov.galymzhan@inbox.ru

УПРАВЛЕНИЕ НЕУСТОЙЧИВОСТЬЮ В СИСТЕМАХ АВТОМАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ЛЕТАТЕЛЬНОГО АППАРАТА

Аннотация

Системы управления летательных аппаратов становятся все более и более сложными, управляя всеми основными этапами полета. Эти системы объединяют в своем рабочем процессе множество подсистем, используя информацию, полученную от различных датчиков.

Ключевые слова: летательные аппараты, системы, синтез, неустойчивость, хаос, устойчивость.

Задачи рационального построения систем управления, обеспечивающих необходимую точность управления, требуют привлечения сложных и эффективных научных методов обеспечения надежности и безопасности полетов.

В общем случае, как твердое тело, летательного аппарата характеризуется системой нелинейных нестационарных дифференциальных уравнений. Эта система включает уравнения движения центра масс, уравнения движения относительно центра масс и кинематические уравнения. Системы авиационных уравнений этого типа не решаются аналитически и не подходят для построения каких-либо общих методов анализа и синтеза систем автоматического управления. Для создания таких методов прибегают к определенным упрощениям исходной системы дифференциальных уравнений.

Во-первых, движение летательного аппарата рассматривается в определенное время как tk , так и рядом с ним. Все коэффициенты системы дифференциальных уравнений будут постоянными, т. е. $a_{ij}(tk) = \text{const}$, и система далее считается стационарной. Такой метод, при котором движение объекта рассматривается в определенных точках траектории, называется методом «замороженных» коэффициентов.

При определенных значениях параметров углового движения значение их угла вращения, близкого к нулю, является решающим, перекрестные связи между продольным и боковым перемещениями самолета можно игнорировать и разделить две низкосортные системы. общая система уравнений: система уравнений продольного движения и система уравнений поперечного движения. Следующим шагом является линеаризация систем, полученных методом малых отклонений.

Учитывая, что скорость полета изменяется намного медленнее, чем угловые координаты, из-за различных возмущений в самолете, включая колебания лифта, изменение скорости можно игнорировать при изменении угловых значений. В этом случае систему линейных дифференциальных уравнений продольного движения можно записать как:

$$\left. \begin{aligned} \alpha(t) + a_{22}\alpha(t) + a_{23}\omega_z(t) &= b_{21}\delta_b(t) + \overline{F_{yb}}(t) \\ \omega_z(t) + a_{32}\alpha(t) + a_{33}\omega_z(t) &= b_{31}\delta_b(t) + \overline{M_{zb}}(t) \\ \cup(t) &= \omega_z(t) \\ H(t) &= a_{41}\theta(t) \end{aligned} \right\}$$

В этих уравнениях $a(t)$ - угол атаки, $v(t)$ - угол тангажа, $\omega(t)$ - угловая скорость по тангажу, $\theta(t)$ - угол подъема траектории, H - высота полета, a_{ij} - аэродинамические коэффициенты летательного аппарата в продольном движении, δ_b - угол отклонения руля высоты, b_{21} - коэффициент подъемной силы рулей высоты, b_{31} - коэффициент момента, создаваемого за счет отклонения руля высоты,

$$\dot{F}_{yb}(t) = F_{yb}(t)/mV \text{ - возмущающее воздействие вдоль ОУ}$$

$$M_{zb}(t) = M_{zb}(t)/J_z \text{ - возмущающий момент относительно оси ОZ}$$

Летательный аппарат как динамическая система может быть представлен как цепное звено идеального соединительного звена, принудительное звено порядка 1-го и некоторое звено 2-го порядка, которое часто является колебательным звеном. Выделив соединительное звено, структурную схему летательного аппарата в продольном движении можно изобразить следующим образом (Рис. 1):

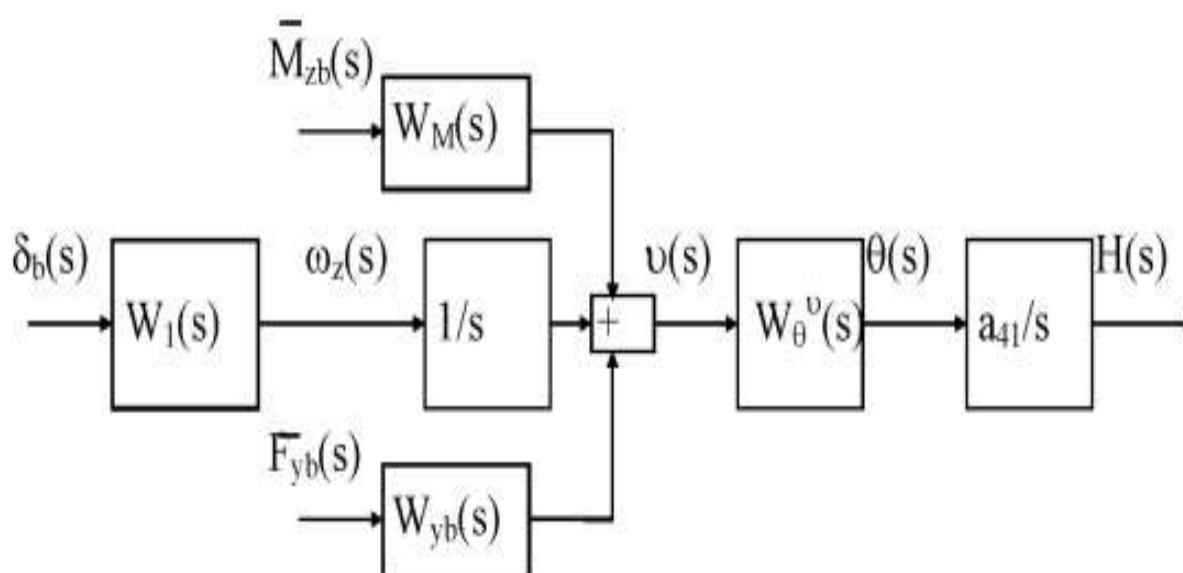

Рисунок 1 – структурная схема летательного в продольном движении

Нестабильность летательного аппарата при угловом (кратковременном) продольном движении не допускается. Это 0,3 ... 0.4 Гц. Высокая частота колебаний объясняется тем, что пилот (в случае оператора, беспилотный летательный аппарат) не может своевременно и правильно отказаться от возврата элементов управления из-за задержки реакции. вибрация и при определенных условиях может увеличить колебания, связанные с колебаниями самолета.

Структурная схема летательного аппарата в боковом движении может быть изображена так, как показано на рис.2.

Исследования показывают, что пилот может обеспечить хорошую динамику только качество всей системы только в том случае, если летательный аппарат обладает характеристиками устойчивости и управляемости, для чего возможности летчика не превышают возможности, которые он реализует.

Следовательно, летчик может успешно управлять одним летательного аппаратом с достаточно хорошими динамическими характеристиками, а не всеми летательного аппаратами. Поскольку динамические характеристики летчика ограничены и не могут быть улучшены, координация указанных характеристик летчика и летательного аппарата возможна только путем обеспечения необходимых характеристик самолета.

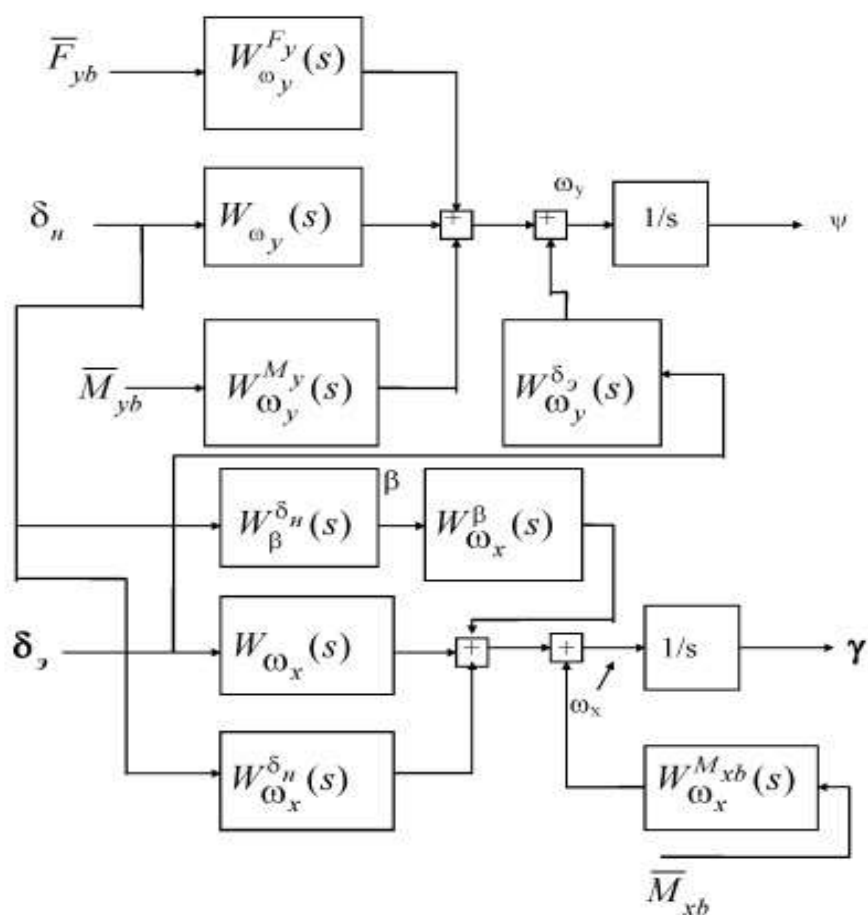

Рисунок 2 – Структурная схема летательного аппарата в боковом движении.

Принцип действия, устройство и математические модели элементов систем автоматического управления летательного аппарата, а также методы анализа и синтеза основных параметров структурных схем систем автоматического управления (САУ) летательного аппарата, выявили широкий спектр динамика нелинейных систем и одно из самых важных открытий 20-го века-создание нелинейных динамических систем с детерминированным хаосом и "странным аттрактором".

В последние годы во многих нелинейных системах (объектах) была обнаружена возможность хаотической динамики. В настоящее время общепризнано, что одним из основных свойств нелинейных и нелинейных динамических систем реальных объектов управления является генерация режима, детерминированного хаоса и странного аттрактора [6,7,8]. Представляем вашему вниманию автоматическую комплексную систему управления полетом беспилотных летательных аппаратов (AFCS) и связанные с ней технологии. Изначально нестабильный характер типичных конфигураций БПЛА с разомкнутым контуром требует строгого подхода к анализу и проектированию технологий управления БПЛА, а также глубокого понимания проблем стабильности. Для любой динамической системы могут быть требования к определенной частоте (для обеспечения "быстрой" динамики) и демпфированию (для обеспечения быстрого затухания колебаний), спецификациям расположения полюсов и минимизации постоянной ошибки отслеживания командного ввода.

Типичным решением для удовлетворения этих требований является использование линейного управления с обратной связью для изменения расположения полюсов и усиления контура [1]. Полное состояние БПЛА включает его положение, воздушную скорость, ориентацию, угол атаки (α), угол бокового скольжения (β) и вращение (крен (ρ), тангаж (φ), и скорости рыскания (r)). Положение, воздушная скорость и ориентации также известны как состояние навигации [2]. Основная цель этой статьи - разработать контроллер бокового движения для беспилотных летательных аппаратов, позволяющий полностью контролировать боковые состояния ($\alpha, \beta, \rho, \varphi, r$) с помощью элементов управления боковым вводом (α, r).

В общих чертах, автопилот - это система, используемая для управления воздушным судном без помощи пилота. Для пилотируемых самолетов автопилот может быть таким же простым, как одноосный автопилот выравнивания крыла. полноценный сложный автопилот как полноценная система управления полетом, которая контролирует положение (высоту, широту, долготу) и ориентацию (крен, тангаж, рыскание) на различных этапах полета (например, взлет, набор высоты, горизонтальный полет, снижение, посадка и замедление). Для беспилотных летательных аппаратов автопилот полностью контролирует воздушное судно на всех этапах полета. С самого начала конструкция автопилота разделена на две отдельные конструкции: контроллеры продольного и поперечного движения [3]. Эти отдельные автопилоты разработаны после моделирования беспилотника с неподвижным крылом ultrastick-25e [4], продольной динамики (скорость движения вперед, качка и движения при наборе высоты /снижении) и боковой динамики (движения при качении и рыскании). Это просто упрощает разработку точного автопилота. Управлять SUAV и стабилизировать его сложнее, чем более крупным. Это связано с несколькими факторами, включая малую массу транспортного средства, меньшие числа Рейнольдса и легкую нагрузку на крыло. Эти факторы затрудняют проектирование системы управления полетом [5]. Чтобы управлять самолетом, внутренние контуры низкого уровня должны стабилизировать корпус с помощью доступных датчиков и исполнительных механизмов, управление внешними контурами более высокого уровня обеспечит следование траектории (наведение), в то время как внутренний контур удерживает самолет в полете (стабилизация).

Процедуры детального проектирования системы управления полетом для адекватной стабилизации и управления SUAV используются при проектировании внутренних контуров автопилота и внешних контуров. Две производные линеаризованные модели (пространство состояний и аналитические линеаризованные модели) для самолета Ultrastick-25e (thor) были использованы при проектировании автопилота [4].

Поведение воздушного судна в соответствии с желаемыми сценариями результаты были сопоставлены между (линеаризованной моделью пространства состояний и аналитической линеаризованной моделью) и (нелинейной динамикой воздушного судна), результаты слишком совпадают между всеми тремя. Внешний контур был разработан для выполнения требований команды слежения в (угол слежения за землей).

Таким образом, предложенный градиентно-скоростной метод векторной функции Ляпунова позволяет определить области надежной устойчивости. Система управления, построенная в классе однопараметрических структурных стабильных сравнений, постоянна в бесконечно широком диапазоне изменений неизвестных параметров объекта управления.

Список литературы:

1. Гусев А.Н., Основы теории автоматического управления: Учеб. пособие/ Самар, гос. аэрокосм. ун-т. Самара, 2001. - 164 с.
2. Красовский А.А. Системы автоматического управления полетом и их аналитическое конструирование. М.: Наука, 1973. - 560 с.

3. Кузовков Н.Г. Системы стабилизации летательных аппаратов. М.:Высш. шк., 1976. - 304с.
4. Михалев И.А.,Окоёмов Б.И. и др. Системы автоматическогоуправления самолетом. Москва : Машиностроение, , 1971.- 464с.
5. Попов Е.П. Прикладная теория процессов управления в нелинейных системах. М.: Наука, 1973.-584с.
7. Лоскутов А.Ю. Михайлов А.С. Основы теории сложных систем – М. Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2007 – 620 с.
8. Шустер Г. Детерминированным хаос: Введение: Пер. с англ. – М. Мир, 1988. – 240 с.

ҰШУ АППАРАТЫНЫҢ АВТОМАТТЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫН БАСҚАРУ

Андатпа

Ұшу аппараттарын басқару жүйелері ұшудың барлық негізгі кезеңдерін қамтамасыз ететін кешенді болып келеді. Бұл жүйелер жұмыс кезінде көптеген ішкі жүйелерді біріктіреді, әртүрлі сенсорлардың ақпаратын пайдаланады.

Түйінді сөздер: ұшақтар, жүйелер, синтез, тұрақсыздық, хаос, тұрақтылық.

INSTABILITY CONTROL IN AIRCRAFT AUTOMATIC CONTROL SYSTEMS

Abstract

Aircraft control systems are increasingly becoming complex, providing all the main stages of flight. These systems combine numerous subsystems in the process of functioning, use information from various sensors.

Keywords: aircraft, systems, synthesis, instability, chaos, stability.

МРНТИ 20.23.25

Л.Қ. Нұрғазы¹, А. Р. Сундетова², Г. Н. Тажиева³, Н. А. Имангазина⁴, Н. М. Таванова⁵
^{1,2,3,4}Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

⁵Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

⁴ian_abd89@mail.ru

⁵Brilliant_777@list.ru

АҚПАРАТТЫҚ ОҚЫТУ ОРТАСЫН ҚҰРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі заманғы ең көп талқыланатын ақпараттық технологиялардың – ұйымдастырушылық және басқарушылық қызметі. Оны электрондық оқу бөлімі ретінде автоматтандырылған бағдарламалық жүйелер мен мәліметтер қорын құру, сабақтарды жоспарлау, есепке алу, оқу жүктемесін есептеу және есеп айырысу жүйесі, білім алушылардың, мұғалімдердің, оқулықтардың деректер базасы қарастырылды.

Түйін сөздер: жаңа педагогикалық технологиялар, ақпараттандыруды дамыту ортасы, телекоммуникациялық жоба.

Даму үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (ICT) элеуметтік, экономикалық және саяси даму үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ)

элеуметтік жағдайы төмен және жағдайлы адамдар қолдануды білдіреді. Ол сандық теңсіздікті жою және технологияларға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету арқылы халықаралық дамуға жәрдемдесуге бағытталған. «даму», «өсу», «прогресс» және «жаһандану» ұғымдарына негізделген және көбінесе технологияны үлкен игілікке пайдалану ретінде түсіндіріледі. Әдебиетте қолданылатын тағы бір ұқсас термин – «цифрлық даму». Әлеуметтану, экономика, даму зерттеулері, кітапхана ісі, информатика және коммуникация зерттеулерін қоса алғанда, көптеген пәндердің теориялары мен тұжырымдамаларына сүйенеді [1].

Соңғы кездері адамның барлық өміріне енуіне байланысты телекоммуникациялық технологияларға деген қызығушылық тез өсуде. Телекоммуникация құралдарын білім беру жүйесінде қолдану туралы М.А.Кузенько, А.Ю.Уваров, Н.Д.Угринович, А.Г.Гейн, Д.А.Богданова, С.Г.Григорьев, С.Д.Каракозов, Е.Ы.Бидайбеков, В.В.Гриншкун, К.С.Мусин, Т.Х.Хакимова, А.В.Шелухина, Г.К.Изтлеуова, С.Н. Конева, А.Л. Муховиков еңбектерінде көруге болады. Сонымен қатар бұл зерттеулер телекоммуникация құралдарын үйренуге, Интернет, жалпы желінің қызметтеріне, телекоммуникациялық бағдарламаларға, ақпараттық беттер құруға арналған. Ал, қашықтан оқыту мәселелері Н.А.Юнерман, Д.А.Богданова, Д.М.Джусубалиева еңбектерінде қарастырылған.

Ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялардың көптеген түрлерінің және байланыс арналары бойынша деректерді беру бойынша жұмыстарды ұйымдастыру әдістерінің арасында маңызды орынды бүкіләлемдік ақпараттық компьютерлік желі Интернет алады. Г.Ю.Соколованың Интернетте жұмыс істеуге арналған диссертациялық зерттеуі және А.В.Хуторскийдің, Е.В.Якушинаның, А.Л.Муховиковтың және Г.К.Изтлеуованың интернет ресурстарын пайдалану туралы диссертациялық зерттеуі бар [2].

Оқытудың жалпы дидактикалық принциптерін қолдану және оқу үдерісінде АКТ-ны пайдаланудың көрсетілген талаптарын орындау мамандарды даярлау сапасын арттыруға ықпал етеді. Сондықтан оларды оқу-тәрбие үрдісінде АКТ-ны қолданудың мақсаттылығы мен тиімділігі қағидаттарына сүйене отырып, білім беру қызметінің тәжірибесін ғылыми тұрғыдан түсіну және білім беру мақсаттары контекстінде қарастырған жөн.

АКТ әр түрлі бағдарламалық құралдармен де, оқушылардың шығармашылығын дамыту әдістерімен де білім беру ортасының мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мұндай бағдарламалық құралдардың қатарына модельдеу бағдарламалары, іздеу, интеллектуалды оқыту, сараптамалық жүйелер, іскерлік ойындарды өткізуге арналған бағдарламалар жатады. Негізі қазіргі электронды оқулықтардың барлығында шығармашылық ойлауды дамытуға баса мән берілген. Осы мақсатта олар эвристикалық, шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды ұсынады, біржақты жауап беруге болмайтын сұрақтарды қояды және т.б. Коммуникациялық технологиялар шығармашылық әрекетті белсендіретін әдістерді жаңаша жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Студенттер тек аудиторияда немесе аудиторияда ғана емес, сонымен қатар виртуалды түрде, мысалы, мерзімді басылымдардың, оқу орталықтарының веб-сайттарында өткізілетін талқылауларға қосыла алады. Әртүрлі оқу орындарының студенттері бірлескен шығармашылық жобаларды жүзеге асыруға қатыса алады [3].

Зертханалық жабдықты пайдалану нақты уақыт режимінде демонстрациялық экспериментті ұйымдастыруға мүмкіндік береді, бұл материалды түсінуді және оны игеруді арттырады. Спутниктік технологияларды пайдалану оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың жоғары деңгейіне өтуге мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесінде АКТ-ны қолдану олардың коммуникативті компонентін өзекті етеді. Компьютерлік телекоммуникациялардың білім беру саласына енуі білім беру процесінің техникалық құрамдас бөлігі білім берудегі елеулі өзгерістерге әкелетін жаңа білім беру технологияларының дамуын бастады.

Білім берудегі компьютерлік телекоммуникацияның дамуы жаңа білім беру тәжірибесінің пайда болуына бастама болды, бұл өз кезегінде жалпы білім беру жүйесінің өзгеруіне ықпал етті.

Оқу процесіне телекоммуникациялық технологияларды енгізу арқылы институционалдық, уақыттық және кеңістіктік шеңбермен локализацияланған білім беру саласының шекаралары айтарлықтай кеңейтілді.

Компьютерлік телекоммуникациялар бірнеше бағытта дамып келеді: не оқу процесінде ішінара пайдаланылады, не оқыту қашықтан жүзеге асырылады. Осы бағытта жұмыс істейтін авторларды атауға болады: М.Ю.Бухаркина, Б.С.Гершунский, М.В.Моисеева, А.Е.Петров, Е.С. Полат, В.И.Солдаткин және т.б [4].

Электрондық пошта – екі немесе одан да көп адамдар арасында ақпарат алмасудың ең оңай жолы. Электрондық поштаны зерттеу мәселелері М.А.Кузьменко, А.Ю.Уваров, Н.Д.Угринович, Т.Х.Хакимова, А.Л.Муховиковтың зерттеулерінде қарастырылған. Электрондық пошта кәдімгі тұрмыстық поштаға ұқсас жұмыс істейтіндіктен, оның жұмыс принциптерін меңгеру тұтынушыларға ерекше қиындықтар туғызбайды. Оның негізгі айырмашылығы физикалық нысандар (хаттар, сәлемдемелер) емес, ақпараттық деректер, бейнелер жіберілетіндігінде. Яғни, деректер алмасу электрондық пошта түрінде өтеді. Электрондық хат белгілі бір уақыт ішінде жіберілген кезде, алушы электрондық поштаны өзіне ыңғайлы уақытта ашуға әрекет жасай алады. Электрондық хаттардағы ақпаратты қайта пайдалануға мүмкіндік беретін электрондық пошта мұрағаттары бар. Бұған қоса, ол пайдаланушыға қабылданған электрондық поштаға жауап беретін немесе сол электрондық поштаны басқа пошта жәшігіне жіберетін функцияларды ұсынады. Электрондық поштаның, оның ішінде хаттардың көмегімен өлшемі мен форматы шектелмейтін файлдармен алмасу бойынша жұмыс жасауға болады. Осы жерден алушы электрондық поштаның негізгі мәтінімен бірге суреттерді, бейнелерді және аудио жазбаларды ала алады. Білім беру жүйесінде электронды пошта арқылы ақпарат алмасу білім алушы пен оқытушы арасында ұйымдасқан түрде жүзеге асырылуы мүмкін [5].

Электрондық пошта қызметі әдеттегі «Клиент-сервер» қағидасы бойынша жұмыс істейді. Тұтынушының компьютерінде клиенттің пошталық бағдарламасы (мысалы, Outlook Express) орнатылған, ол оның пошта жәшігі тіркелген пошта серверімен үнемі әрекеттеседі. Байланыс сеансы кезінде тұтынушыларға жөнелтуге дайындалған хат-хабарларды жіберу орындалады, ал кіріс (кіріс) хат-хабар тұтынушының компьютеріне қабылданады. Осыдан кейін байланыс сеансы аяқталады және компьютерлер бір-бірінен ажыратылады. Клиент осы клиенттік бағдарламаны қолдана отырып, Интернетке қосылмай-ақ хаттар жасау және поштаны жіберу жұмысын орындай алады. Мәліметтерді пошта арқылы одан әрі жылжыту көптеген факторларға байланысты болады - мекенжайдың географиялық орналасуы, байланыс арналарының, пошта серверлерінің дұрыстығы, олардың жүктелу дәрежесі және т.б. Электрондық пошта арқылы білім алушылар мәдени-географиялық ерекшеліктеріне қарамастан бір-бірімен оңай және жылдам байланыса алады [6].

Ақырында, құны жағынан, технология жақсарған сайын, жылдамырақ, күштірек және арзанырақ. Тиімді байланыс үшін ең төменгі талаптарға сай келетін дұрыс құрамдастары бар телефонды сатып алуға болады.

АКТ мәселесін шешуге қатысты көптеген қайшылықтар мен сыни ойлау бар, әсіресе электронды ауыл шаруашылығы секторында. Бұл кедейшілік энтропиясымен қалай күресуге және АКТ өнімділігін біртіндеп арттыруға әлі де көп зерттеулер қажет екенін білдіреді [1].

Жасанды интеллект - АКТ болашағы. Сондықтан, ауыл шаруашылығы басты назарда болуы керек.

Азық-түлік қорлары өмірдің ұзақ мерзімді өсіруі үшін қажет. Біз ең нашар жағдайға дайындалуымыз керек. Соңғы уақытта климаттық өзгерістердің күшеюіне байланысты табиғи ресурстарға қауіп төніп тұр және мақсатыңызды сақтау үшін когнитивтік технологияларды пайдалана отырып, 24x7 әрекетіңізді бақылап, талдауыңыз қажет. Дақылды таңдау әртүрлілікке мүмкіндік береді.

Аралас дақылдар тұтыну мен өндірудің одан әрі жолдарын дамытуға бейімделуі мүмкін. Қолда бар ақпаратты талдау және зияткерлік технологияларды қолдану арқылы қажырлы еңбек нәтижелерді және егістіктен түсетін пайданы барынша арттыру ықтималдығын өзгертеді. Виртуалды көмекші - фермерлермен өзара әрекеттесетін тағы бір автоматтандыру. Өңгімелесу тәсілін дұрыс уақытта және қажетті сәтте түсіну және үйрену әдістері. Біз бұл технологияны фермерлерге сұрақтарына көмектесу үшін пайдалана аламыз және жауаптар бірден беріледі.

Жасанды интеллект технологиялары ауыл шаруашылығына енуде және қазір біз АКТ болашағын көреміз. Азық-түлік қоры, дақылдарды таңдау және виртуалды көмекші - мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығын өнеркәсіптік және ақпараттық коммуникацияларға қайтара алатын озық интеллектуалды технологияның негізгі бағыты. Нәтижесінде олар АКТ болашағын анықтайды [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Изтлеуова Г.К. Внедрение средств телекоммуникаций в вузах в практической деятельности білім алушы. //В сб.: «Технология высшего образования в XXI веке: проблемы и перспективы развития: Материалы международной научно-практической конференции». - Актобе: АГУ им. К. Жубанова, 2002. - С.162-165.
2. Изтлеуова Г.К. Методические основы использования сетевых технологий в дистанционном обучении информатике: автореф. канд. пед. наук. - Алматы: АГУ им. Абая, 2003. - 21 с.
3. Абдукадыров А.А. Интенсификация подготовки учителей физико-математических дисциплин на основе компьютеров. //Компьютер и образование: сб. научн. статей /Под ред. В.Г. Разумовского. - М.: Изд. АПН СССР, 1991. – 117с.
4. Бидайбеков Е.Ы. Проблемы компьютеризации национальных школ. // В кн.: Компьютерные технологии в учебно-воспитательном процессе школы и вуза. - Свердловск, 1990, - С.25-28.
5. Бидайбеков Е.Ы. Развитие методической системы обучения информатике специалистов совмещенных с информатикой профилей в университетах Республики Казахстан. // Дис. докт. пед. наук. 13.00.02, / М.: ИОСО РАО, 1998, - 180с.
6. Бидайбеков Е.Ы. О подготовке специалистов по информатике и информатизации образования в Республике Казахстан. // В сб.: «Технология высшего образования в XXI веке: проблемы и перспективы развития: Материалы международной научно-практической конференции». -Актобе: АГУ им. К. Жубанова, 2002, - С.62-65.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОЗДАНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается наиболее широко применяемая в современном вузе область информационных технологий-организационно-управленческая деятельность. В ходе его автоматизации было рассмотрено использование автоматизированных программных систем и баз данных в качестве электронного учебного отдела, системы планирования занятий, бухгалтерского учета, расчета и тарификации учебной нагрузки, базы данных о білім алушыах, преподавателях, учебных пособиях.

Ключевые слова: новые педагогические технологии, информационная среда разработки, телекоммуникационный проект.

INFORMATION AND TELECOMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE CREATION OF AN INFORMATION LEARNING ENVIRONMENT

Annotation

This article discusses the most widely used field of information technology in a modern university -organizational and managerial activities. In the course of its automation, the use of automated software systems and databases as an electronic educational department, a system for planning classes, accounting, calculating and billing the workload, databases on students, teachers, textbooks were considered.

Keywords: new pedagogical technologies, information development environment, telecommunication project.

МРНТИ 29.19.04

С.К. Тулепбергенов¹, А.Р. Сундетова²
¹²Баишев Университет, Республика Казахстан

a_sundetova@bu.edu.kz

ВЫЧИСЛЕНИЕ БАРЬЕРА ДЛЯ АВТОЛОКАЛИЗАЦИИ ЭКСИТОНА В КРИСТАЛЛАХ KI, KBr И CSI В КОНТИНУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ

Аннотация

В этой статье рассчитываются значения барьера автолокализации и средние размеры экситонов в щелочных галоидных кристаллах на основе модели континуума твердого тела и адиабатического приближения с использованием метода прямых вариаций. Результаты моделирования соответствуют имеющимся экспериментальным данным.

Ключевые слова: квазисвободных F-и автолокализованных S-составляющих экситонов, щелочно галоидные кристаллы (ЩГК).

Первые теоретические доказательства существования квазисвободных F- и автолокализованных S-состояний экситонов, дырок и электронов в твердых телах даны в работах [1, 2]. Эти теоретические предсказания позже были подкреплены экспериментальным обнаружением эффекта сосуществования F- и S-состояний экситонов в иодидах и бромидах щелочных металлов [см. 3] и количественной интерпретацией данного эффекта [4, 5], в рамках континуальной модели предложенной Y. Toyozawa.

В щелочногалоидных кристаллах (ЩГК) осуществляется слабая электрон-фононная, но сильная дырочно-фононная связь. Медленно движущиеся по ЩГК дырки сильно поляризуют окружающую решетку, что приводит к значительному замедлению, а затем и к остановке дырок. Автолокализация экситонов в ЩГК осуществляется в результате автолокализации их медленного дырочного компонента. Тем самым экситон-решеточное взаимодействие в ЩГК в основном сводится к дырочно-решеточному взаимодействию [3–7] и рассмотрение экситонов в ЩГК как френкелевских является лучшим приближением, чем приближение экситонов Ванье-Мотта. В континуальной модели процесс автолокализации дырочного компонента экситона рассматривается путем непрерывного изменения его орбитального радиуса a от ∞ (свободное состояние) до постоянной решетки a_0 (полностью локализованное состояние).

В рамках континуальной модели твердого тела и адиабатического приближения функционал полной энергии взаимодействующей экситон (дырочно)-фононной системы после минимизации сначала по деформации, а затем по поляризационному потенциалу получим в виде [8]

$$E(\psi) = \frac{\hbar^2}{2m^*} \int (\nabla \psi)^2 d\mathbf{r} - \frac{\Xi^2}{2C} \int \psi^4(\mathbf{r}) d\mathbf{r} - \frac{e^2}{2\tilde{\varepsilon}} \iint \frac{\psi^2(\mathbf{r})\psi^2(\mathbf{r}')}{|\mathbf{r}-\mathbf{r}'|} d\mathbf{r}d\mathbf{r}' \quad (1)$$

где $m^* = m_h^* + m_e^*$ – эффективная масса экситона, Ξ – деформационный потенциал, $C = (c_{11} + 2c_{12})/3$ – упругая постоянная для кубических кристаллов, $\tilde{\varepsilon}^{-1} = \varepsilon_\infty^{-1} - \varepsilon_0^{-1}$ – эффективная диэлектрическая проницаемость среды, m_h^* и m_e^* – эффективные массы дырки и электрона, c_{11} и c_{12} – константы упругой жесткости, ε_∞ и ε_0 – высокочастотная и статическая проницаемости среды. Используя пробную волновую функцию $\psi(\mathbf{r}) = (\lambda\sqrt{2}/a_0)^{3/2} \exp[-\pi(\lambda r/a_0)^2]$, где $\lambda \equiv a_0/a$ ($0 < \lambda < 1$) – вариационный параметр, характеризующий степень локализации экситона, и интегрируя (1) по объему кристалла получим энергию основного состояния экситона в кристалле:

$$E(\lambda) = B(\lambda^2 - g_{ac}\lambda^3 - g_{op}\lambda), \quad (2)$$

где $B \equiv 3\pi\hbar^2/2m^*a_0^2$ – кинетическая энергия экситона, $g_{ac} \equiv E_R^{(ac)}/B$ и $g_{op} \equiv E_R^{(op)}/B$ – константы связи экситона с акустическими и оптическими фононами, $E_R^{(ac)} \equiv \Xi^2/2Ca_0^3$ и $E_R^{(op)} \equiv e^2/\tilde{\varepsilon}a_0$ – вклады акустических и оптических фононов в энергию релаксации решетки при $\lambda=1$. Выражение (2) как функция от λ может иметь минимум D и максимум M на поверхности адиабатического потенциала при $\lambda_{D,M} = (1 \mp \sqrt{1-3g_{ac}g_{op}})/3g_{ac}$. Высота АЛБ, формирующегося за счет кинетической энергии экситона и разделяющего его D и S состояния равна [4, 5, 8].

$$E_b = (4/27)Bg_{ac}^{-2}(1-3g_{ac}g_{op})^{3/2}.$$

Величина Ξ , в приближении свободного электронного газа, оценивается как $\Xi = (2/3)E_F$ [9], где $E_F = (\hbar^2/2m_e)(3\pi^2N/V)^{2/3}$ – энергия Ферми, m_e – масса свободного электрона, N – число электронов в единице объема V . Для гранцентрированной кубической и простой кубической решетки ЦГК соответственно $V = N_{M-X}a_0^3/4$ и $V = N_{M-X}a_0^3$, где N_{M-X} число молекул M^+X^- в объеме V , каждая из которых отдает в верхнюю валентную зону по N_e электронов. Для ЦГК $N_e = 6$, т.к. они относятся к p^6, p^6 -системам.

Далее приведем необходимые для расчетов параметры из литературы.

Для KI имеем: $\beta = 1.17 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ [10]; $a_0 = 7.066 \text{ \AA}$ [11]; $\varepsilon_\infty = 2.62$ и $\varepsilon_0 = 5.10$ [3]; приведенная эффективная масса экситона $\mu = 0.26m_e$ и эффективная масса зонного электрона $m_e^* = 0.44m_e$ [6], следовательно трансляционная масса экситона $m^* = 1.08m_e$.

Для CsI имеем: $c_{11} = 2.68 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ и $c_{12} = 0.77 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ [12]; $a_0 = 4.57 \text{ \AA}$ [11]; $\varepsilon_\infty = 3.09$ и $\varepsilon_0 = 6.59$ [13]; Из-за отсутствия данных по эффективным массам полуширина экситонной зоны B оценена по ширине валентной зоны E_v , т.е. $B = E_v/2$. Значение E_v согласно [14] составляет 2.5 eV.

Для KBr имеем: $c_{11} = 3.49 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ и $c_{12} = 0.58 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ [12]; $a_0 = 6.597 \text{ \AA}$ [11]; $\varepsilon_\infty = 2.39$ и $\varepsilon_0 = 4.90$ [13]; При использовании эффективных масс зонного электрона $m_e^* = 0.37m_e$ и полярона $m_h^* = 0.70m_e$ [6] получено значение B равное 0.77 eV .

Для KCl имеем: $c_{11} = 4.07 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ и $c_{12} = 0.69 \cdot 10^{10} \text{ N/m}^2$ [12]; $a_0 = 6.293 \text{ \AA}$ [11]; $\varepsilon_\infty = 2.19$ и $\varepsilon_0 = 4.84$ [3]; приведенная эффективная масса экситона $\mu = 0.34m_e$ и эффективная масса зонного электрона $m_e^* = 0.55m_e$ [6], следовательно трансляционная масса экситона $m^* = 1.44m_e$.

В таблице приведены рассчитанные нами значения E_b для 1s-экситонов в кристаллах KI, CsI, KBr и KCl, а для NaI по данным [5]. По результатам расчетов на рисунке построены поверхности адиабатического потенциала экситонов в кристаллах. Из них следует, что для кристаллов NaI, KI, CsI и KBr существует АЛБ для экситонов. Здесь исключением является лишь кристалл KCl, в котором отсутствует такой барьер, в результате чего экситон в нем должен безбарьерно автолокализоваться [3], что наглядно продемонстрировано на рисунке.

Таблица. Энергетические параметры и радиусы экситонов в ЦГК

Кристалл	$B, \text{ eV}$	$\Xi, \text{ eV}$	g_{ac}	g_{op}	$E_b, \text{ eV}$	$E_b^{\text{exp}}, \text{ eV}$ [3]	$r_{1s}, \text{ \AA}$	$r_{1s}^{\text{exp}}, \text{ \AA}$ [3]
NaI	0,82*	4,84*	0,51*	0,52*	0,043*	0,040	8,14	8,5
KI	0,66	4,05	0,48	0,57	0,032	0,031	7,94	7,1
CsI	1,25	3,84	0,71	0,43	0,009	0,008	6,17	
KBr	0,77	4,65	0,50	0,61	0,011	0,012	6,29	
KCl	0,63	5,11	0,73	0,91	–			

Примечание. Звездочкой отмечены данные, приведенные в [5].

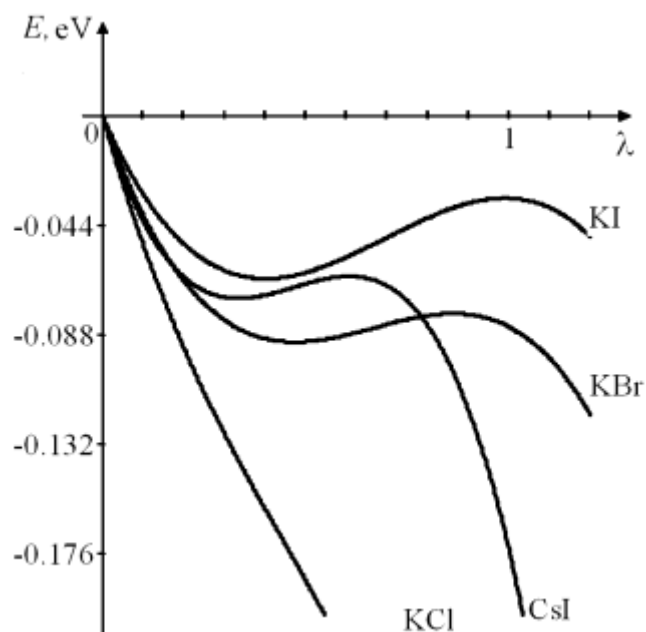

Рисунок. Поверхности адиабатического потенциала экситона в кристаллах KI, CsI, KBr и KCl. $\lambda > 1$ – область нефизических значений.

Ранее допускалась [5] возможность того, что экспериментально обнаруженная энергия активации для автолокализации свободного экситона с $n = 1$ в бромидах щелочных металлов соответствует конечной стадии автолокализации экситонов, ведущей к образованию S состояния малого радиуса, для описания которого континуальная модель неприменима. Как видно из таблицы, для кристалла KBr в рамках континуальной модели удалось получить соответствующее эксперименту значение электронного барьера для автолокализации экситона. Для остальных бромидов согласно расчетам АЛБ отсутствует, а с другой стороны в эксперименте было обнаружено существование активационного барьера в кристаллах NaBr и CsBr [3]. Эти расхождения, видимо, связаны с отсутствием точных данных о зонных параметрах [6] и с тем, что характеристики свободных экситонов в ЩГК определены лишь приближенно [3]. Такие как, трансляционные массы экситонов оценены, по эффективным массам электронов и дырок, грубо или они отсутствуют.

Как видно из таблицы, значения E_b находятся в хорошем согласии с экспериментально найденными значениями активационного барьера для 1s-экситонов. Тогда легко можно вычислить средние значения радиусов 1s-экситонов в D-состоянии. Согласно определению средней величины $\langle r \rangle = \int n\psi^2(\mathbf{r})d\mathbf{r}$ находим $r_{1s} = \sqrt{2}a_0/\pi\lambda_D$. Вычисленные нами размеры экситонов достаточно (см. табл.) близки к экспериментально найденным значениям эффективных радиусов экситонов (см. [3]). Величина r_{1s} имеет конечные значения, т.е. континуальная модель адекватно описывает экситон малого радиуса, так называемый френкелевский, характерный для ЩГК. Это связано с тем, что было учтено взаимодействие экситона (дырки) с поляризацией решетки, вследствие чего были получены ненулевые значения λ_D .

Список литературы

1. Рашба Э.И. Изв. АН СССР. Сер. физ. 40, 1793 (1976).
2. Toyozawa Y. Prog. Theor. Phys. 26, 29 (1961).
3. Лущик Ч.Б., Лущик А.Ч. Распад электронных возбуждений с образованием дефектов в твердых телах. Наука, М. (1989). 264 с.
4. Truong van Khiem, Nouailhat A., J. Phys. Soc. Jpn. 50, 127 (1981).
5. Dzhumanov S., Khabibullaev P.K., phys. stat. sol. (b). 152, 395 (1989).
6. Алукер Э.Д., Лусис Д.Ю., Чернов С.А. Электронные возбуждения и радиолуминесценция щелочно-галогидных кристаллов. Зинатне, Рига. (1979). 252 с.
7. Toyozawa Y. Techn. Rep. ISSP. Ser. A. 648, 1 (1974).
8. Toyozawa Y. Optical Processes in Solids. Univ. Press, Cambridge. (2003). 422 p.
9. Давыдов А.С. Теория твердого тела. Наука, М. (1976). 640 с.
10. Киттель Ч. Введение в физику твердого тела. Наука, М. (1978). 792 с.
11. Вайнштейн Б.К., Фридкин В.М., Инденбом В.Л. Современная кристаллография. Наука, М. (1979). Т. 2. 360 с.
12. Акустические кристаллы / Под ред. М.П. Шаскольской. Наука, М. (1982). 632 с.
13. Song K.S., Williams R.T. Self-Trapped Excitons. Springer, Berlin. (1993).
14. Di Stefano T.H., Spicer W.E. Phys. Rev. B 7, 1554 (1973).

КОНТИНУАЛЬДЫ МОДЕЛЬДЕГІ КІ, КВР ЖӘНЕ CSI КРИСТАЛДАРЫНДАҒЫ ЭКСИТОНДЫ АВТОЛОКАЛИЗАЦИЯЛАУ ҮШІН ТОСҚАУЫЛДЫ ЕСЕПТЕУ

Аңдатпа

Бұл мақалада тікелей вариация әдісін қолдана отырып, қатты дененің континуальды моделі мен адиабаталық жуықтау негізінде автолокализация тосқауылының мәндері және сілтілі галоидты кристалдардағы экситондардың орташа өлшемдері есептеледі. Модельдеу нәтижелері қолда бар эксперименттік мәліметтерге сәйкес келеді.

Түйінді сөздер: экситондардың квази-еркін F-және автолокализацияланған S-компоненттері, сілтілік галоидты кристалдар (GHA)

CALCULATION OF THE BARRIER FOR EXCITON AUTOLOCALIZATION IN KI, KBR AND CSI CRYSTALS IN A CONTINUUM MODEL

Abstract

In this paper, the values of the autolocalization barrier and the average exciton sizes in alkaline halide crystals are calculated on the basis of the solid-state continuum model and adiabatic approximation using the direct variation method. The simulation results correspond to the available experimental data.

Keywords: quasi-free F- and autolocalized S-component excitons, alkaline halide crystals (SHGK).

ӘЛЕУМЕТТІК –ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАР/
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

МРНТИ 10.27.25

М.М. Сабыржанова¹, И.М. Телибекова²
Баишев Университеті

ЗАҢ КОНСУЛТАНТТАРДЫҢ МӘРТЕБЕСІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Аңдатпа

Адвокаттар мен заң консультанттарының кәсіби қызметі орындалатын міндеттер шеңберінде де, қызметтің кең саласы шеңберінде құқық қорғау органдарымен, мемлекеттік билік органдарымен, клиенттермен қарым-қатынаста кәсіби ұйымдардың нысандары мен түрлері бойынша да өте күрделі, әлеуметтік жүйе болып табылады.

Жалпы алғанда, адвокаттар мен заң консультанттары заңдылықты қамтамасыз етуі және өз сенім білдірушісінің мүдделерін мемлекеттік органдар тарапынан да, жекелеген субъектілер тарапынан да кез келген қол сұғушылықтан қорғауы тиіс, бұл осы субъектілердің қызметі шеңберінде елеулі келіспеушіліктер болмауы тиіс деп пайымдауға негіз береді.

Негізі сөздер: заң консультанттары, құқықтық мәртебесі, адвокат, кәсіби қызмет, әлеуметтік жүйе.

Дамыған, өркениетті, демократиялық қоғамның ең маңызды көрсеткіші – онда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді тетігінің болуы. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында өз дамуының басты мақсаты болып табылатын, осы баптың сөзсіз орындалуын қамтамасыз етуді көздейтін тиімді құқықтық база құрылды және дамып келеді. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабына сәйкес адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық, ал адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті болып табылады [1].

Демократияның өркендеуінің негізгі өзегі азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін жүзеге асыруға жәрдемдесу, сондай-ақ нарықтық қатынастарды, кәсіпкерлікті дамытуға, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауға көмектесу деп білеміз. Конституциялық басымдыққа негізделген құқықтары мен бостандықтарын қорғау, заңмен кепілдендірілген адамның құқықтары мен бостандықтарын кез келген бұзу заңмен жазаланады. Заңгерлер, заң кеңесшілері өз қызметінде сенім білдірушінің мүдделері мен заңды құқықтарын қорғауға бағытталған. Өркениетті және демократиялық даму жолы Қазақстан Республикасын күшті азаматтық қоғам құру мақсатында Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігін тануға және қамтамасыз етуге, оның ішінде құқықтық қатынастардың барлық субъектілерінің заңдарды мүлтіксіз орындауын қамтамасыз етуге міндеттейді. Адвокаттар мен адвокаттардың кәсіби қоғамдастығының қажеттілігі Қазақстан Республикасын демократиялық құқықтық мемлекет ретінде дамыту қажеттілігімен ғана түсіндірілмейді, сонымен қатар тең құқықты, әріптестік қатынастарды құру мақсатында жекелеген нормативтік құқықтық актілерді түсінудің қиындығымен түсіндіріледі. мемлекет пен азамат арасында. Бұл талап баптың 3-тармағында көрсетілген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабында: Әрбір азамат білікті заң көмегін алуға құқылы және заңда көзделген жағдайларда бұл көмек тегін көрсетіледі.

Сонымен қатар, заң көмегін көрсетуге көптеген субъектілер қатысады: нотариустар, адвокаттар, заң консультанттары (жеке адвокаттар), жеке сот орындаушылары және т.б., дегенмен, осы мақаланың аясында жүргізілген зерттеу заңнаманы реттеумен, яғни заңгерлер мен заң кеңесшілерінің қызметімен шектеледі.

Адвокатура және заң консультанттары институты дамып келеді және дами береді және осы институттардың дамуы қолайлы және халықтың қажеттіліктері мен кәсіби қоғамдастықтың сұраныстарына сәйкес болуы үшін барлық күш-жігерді бағыттау біздің қолымызда.

Айта кету керек, бұл институттар адам өмірінің көптеген салаларын реттейтін құралдардың бірі болып табылады, сондықтан олар кемелді болуы керек.

Барлық адамдар өздері таңдаған тәуелсіз адвокаттан, қорғау жөніндегі заң консультантынан (құқықтық, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, азаматтық және саяси құқықтарын жүзеге асыру) заң көмегін алу мүмкіндігіне ие болатындай жағдай жасауды қамтамасыз ету қажет).

Мемлекеттің барлық шаралары өз халқының әл-ауқатына, оның қауіпсіздігіне, осылайша әрбір қабылданған шара елдегі демократияны нығайтуға бағытталуы тиіс. Адам құқықтары заңгерлердің ғана емес, жалпы қоғамның назарын аударатын объект болып табылады.

Сонымен қатар, адвокаттық қызметті және заң консультанттарының қызметін құқықтық реттеу нормативтік құқықтық актілер кешенімен жүзеге асырылады. Негізгі актілері Қазақстан Республикасының Конституциясы және «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады. Дегенмен, Азаматтық іс жүргізу және Қылмыстық іс жүргізу кодекстерінің маңызды рөлін атап өту қажет. Сонымен қатар, қызметті реттеу тек заңнамалық актілермен шектелмейді, бұл субъектілердің құқықтық мәртебесі кәсіби ұйымдардың ішкі құжаттарымен де анықталады.

Біздің ойымызша, адвокат пен заң консультантының кәсіби қызметі барысында кәсіптің дербестігінің кепілдіктерін және құпиялылығын сақтауды қамтамасыз ету мәселелерін толығырақ қамту қажет. Бұл мәселелердің қаншалықты қамтамасыз етілу дәрежесі, кәсіби қызметтің қаншалықты тұрақты ұйымдастырылуы, адвокаттың кәсіби қызметі заңмен реттеліп, қорғалуы, әр азаматтың өзінің әл-ауқатына, қауіпсіздігіне, кәсіпкерліктің табыстылығына сенімі көп жағдайда байланысты.

Сонымен қатар, адвокат пен заң кеңесшісінің кәсіби қызметі шеңберіндегі заң мамандығының басты мақсаты-бүкіл қоғамға заңгерлік көмек көрсету және оның құқықтары мен бостандықтарын қорғау.

Адвокаттар мен Заң консультанттарының кәсіби қызметі орындалатын міндеттер шеңберінде де, қызметтің кең саласы шеңберінде құқық қорғау органдарымен, мемлекеттік билік органдарымен, клиенттермен қарым-қатынаста кәсіби ұйымдардың нысандары мен түрлері бойынша да өте күрделі, әлеуметтік жүйе болып табылады.

Жалпы алғанда, адвокаттар мен заң консультанттары заңдылықты қамтамасыз етуі және өз сенім білдірушісінің мүдделерін мемлекеттік органдар тарапынан да, жекелеген субъектілер тарапынан да кез келген қол сұғушылықтан қорғауы тиіс, бұл осы субъектілердің қызметі шеңберінде елеулі келіспеушіліктер болмауы тиіс деп пайымдауға негіз береді. Сонымен қатар, бүгінгі таңда заң доктринасында заңгердің, атап айтқанда заң кеңесшісінің де, корпоративтік заңгердің де қызметін реттеу мәселелеріне әртүрлі көзқарастар қалыптасқанын атап өткен жөн; олардың Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі мәртебесін; заң білімінің жай-күйін; соңғыларының қызметін реттейтін адвокаттар мен кәсіптік ұйымдардың қызметін айқындайды.

Қазақстан Республикасында заң көмегін көрсету саласы бір-бірінен мүлдем өзгеше реттеу тәртібіне ие бола отырып, қатысушылардың алуан түрлі құрамымен ұсынылған. Әділ сұрақ туындайды, сонда мемлекет пен азаматтық қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі құқықтық нарық деп нені түсіну керек? Көпшілік заң нарығын заңгерлер мен заң кеңесшілері жұмыс істейтін, заң көмегін қажет ететін әлеуетті клиенттер бар сала деп санайды. Заңды қызметтің барлық басқа түрлері «құқықтық нарыққа» жатпайды, мысалы, судьялардың, прокурорлардың, тергеушілердің, мемлекеттік және квазимемлекеттік құрылымдардың адвокаттарының, корпоративтік адвокаттардың, нотариустардың, сот орындаушыларының қызметі.

Жоғарыда аталған барлық салалар мен қызмет бағыттары құқықтық функцияларды жүзеге асырумен тығыз байланысты болғандықтан, бұл тәсіл дұрыс емес деп есептейміз.

Сонымен қатар, кәсіби заң қызметінің келесі функцияларын бөліп көрсету қажет деп санаймыз.

1. Құқықтық идеяларды дамыту және құқық құру, оның іске асыруға жарамдылығын қамтамасыз ету болып табылатын заң шығару функциясы.

2. Құқық нысанын құру мен дамытуда, оның дамуы мен жұмыс істеу динамикасын анықтауда және есепке алуда, заңды фактілерді анықтауда және бағалауда және соңында мемлекеттің, қоғамның, азаматтың, әлеуметтік топтың сұраныстарын қамтамасыз етуде көрінетін құқықтық функция.

3. Құқықты іске асыруда көрсетілген құқықты қамтамасыз ету функциясы.

Жоғарыда аталған функцияларды қамтамасыз ету және іске асыру заңгерлердің заңдылық пен әділдікті, құқықтық тәртіпті, әлеуметтік сенімділікті белгілеу мақсатында кәсіби қызмет шеңберінде қосқан үлесін көрсетеді, белгілі бір еркіндік.

Заңгерлер-бұл құқықты іске асыру арқылы адамдардың өмірін жақсартуға, олардың құқықтарын қамтамасыз етуге, экономиканы дамытуға жәрдемдесуге тиіс мамандар.

Айта кету керек, 2017 жылдың қараша айына дейін Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі заңгердің мәртебесіне, коммерциялық және корпоративтік заңгерлердің, өзін-өзі жұмыспен қамтыған заңгерлердің қызметі туралы қызу пікірталас болды.

Сонымен, азаматтық істер бойынша жеке, заңды тұлғалардың мүдделерін білдіру үшін жоғары заңгерлік білім туралы диплом алу жеткілікті болды. Айта кету керек, көрсетілетін заң қызметтері адвокаттардың сипаты мен көлемі бойынша адвокаттардың қызметімен салыстыруға болады, ерекшелік қылмыстық сот ісін жүргізуде заңды өкілдік болып табылады. Демек, тәжірибелі заңгердің қызметі де мемлекеттің қамтамасыз ету құралы болып табылады әр азаматтың білікті заң көмегіне құқығы.

Бұл кезеңді былайша сипаттауға болады: жеке практикамен айналысатын заңгерлер заң көмегін көрсететін субъектілер ретінде заңды түрде белгіленбеген. Олар көрсететін заң көмегінің білікті деңгейіне кепілдік беретін нормалар жоқ, бұл адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын қорғауға теріс әсер етеді. Бұл ретте азаматтық істер бойынша жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін білдіру саласындағы жеке практикалаушы заңгерлердің үлесі елеулі.

Осыған байланысты мемлекеттің басым бағыттарының бірі әрбір азаматты білікті заң көмегімен қамтамасыз ету мақсатында заң кәсібін реттеу бөлігінде қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар әзірлеу арқылы жеке практикамен айналысатын заңгерлердің қызметін заңнамалық реттеуді беру қажеттілігін туындатты.

Сондай-ақ, "адвокаттық қызмет туралы" Қазақстан Республикасының Заңына болжамды өзгерістер мен толықтырулардың көлемі қолданыстағы нормалардың 50 пайызынан астамын құрағанын атап өткен жөн, осыған байланысты жаңа редакциядағы Адвокаттық қызмет мәселелері бойынша заң әзірлеу туралы шешім қабылданды.

Мәселен, 2017 жылғы 20 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Үкіметі "Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасын ұсынды. Айта кету керек, кейде мүлдем өзгеше дәлелдерге қарамастан, заң жобасының мақсаты заңгер мәртебесін көтеру, заңгерлік кәсіпті реформалау арқылы заңгердің қызметіне кепілдіктерді заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттілігі болды.

Осылайша, тәуелсіз кәсіпқой, тиімді заң қоғамдастығының дамуына жәрдемдесу мақсатында осы Заң жобасының негізін Палата мүшелерінің аумақтық байланысы жоқ, заң консультанттарының көп палаталары, өзін-өзі реттеу жүйесі құрады. Республикалық адвокаттар алқасынан үлгі ала отырып, бұл саланы кәсіби қоғамдастық күштерімен сырттан араласу арқылы дамытуға мүмкіндік беретін республикалық орган. Осылайша, 2018 жылғы 5 шілдеде No 176-VI «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – Қазақстан Республикасының Заңы) қабылданды [2].

ҚР Заңының 75-бабына сәйкес заң көмегін көрсету субъектісі — заң консультанты: жоғары заң білімі, қызметтің заң саласында кемінде екі жылдық жұмыс тәжірибесі болуы, аттестаттаудан сәтті өтуі және заң консультанттары палатасының мүшесі болуы тиіс.

Заң консультанттары палаталары азаматтық істер бойынша соттарда адамдардың мүдделерін білдіру түрінде заң көмегін жүзеге асыратын Заң консультанттарының міндетті мүшелігі негізінде құрылады. Заң консультанттары палаталары қолданыстағы заңнамаға, атап айтқанда ҚР Заңының 80-бабына сәйкес мынадай функцияларға ие:

- заң көмегін көрсетудің ең төменгі стандарттарын әзірлеуді, кәсіптік біліктілікті арттыруды, орындауға міндетті кәсіптік әдеп кодексін бекітуді, мамандандырылған органдар туралы ережелерді әзірлеуді, қалыптастыру тәртібі мен олардың құзыретін, аттестаттаудан өту қағидаларын бекітуді және т. б. қамтитын әдістемелік функциялар.

- ұйымдастыру функциялары, оған сәйкес палата заң консультанттары палатасы мүшелерінің тізілімін жүргізеді, мемлекеттік органдарда, коммерциялық емес ұйымдарда, оның ішінде шетелдік және халықаралық ұйымдарда өз мүшелерінің мүдделерін білдіреді, өзінің интернет-ресурсында қалыптастырылатын орташа құны туралы жиынтық-талдамалық ақпаратты орналастыруды қамтамасыз етеді палата мүшелері көрсететін заң қызметтері және т. б.

- реттеуші функциялар, заң консультанттары палатасының мүшелеріне, олардың қызметіне қойылатын талаптарды белгілеу уәкілетті органның келісімі бойынша заң көмегін көрсету стандарттарын, заң көмегі сапасының өлшемшарттарын белгілейді және олардың мүшелерінің орындалуын қамтамасыз етеді.

- палата мүшелерінің заң көмегін көрсету туралы заңнама талаптарын, сапа критерийлерін, заң көмегін көрсету стандарттарын, палата мүшесінің кәсіби мінез-құлық қағидаларын, кәсіби әдеп кодексін сақтауын бақылау функциялары [3].

Бұл ретте палаталарды құрудың басты мақсаты екенін атап өткен жөн заң консультанттарының қызметі – заң консультанттары заң талаптарын бұзған жағдайда стандарттарды өздігінен белгілеуді, палата мүшелерінің үстінен түскен шағымдарды қарауды қамтамасыз ету мақсатында тәуелсіз, мамандандырылған басқару органдарын құру.

Бүгінгі таңда ҚР Заңының 76-бабымен реттелген заң консультанттарына берілген құқықтардың көлемі шектеулі және осы институттың ерекшеліктеріне және оның қажеттілігіне байланысты толықтыруды қажет етеді. Сонымен, заң консультанттары Адвокаттардың сотта мүдделерін білдіру жөніндегі қызметіне ұқсас қызметті жүзеге асыратынына қарамастан, олардың кәсіби қызметтегі ең маңыздыларының бірі, кәсіби құпияны сақтау құқығы жоқ. Бұл пысықтауды және сәйкесінше бейіндік заңда бекітуді қажет ететін елеулі заңнамалық олқылық деп санаймыз.

Мәселен, бүгінгі күні ҚР АҚ 126-бабы және ҚР ӨК 28-бабы Қызметтік және өзге де коммерциялық құпияны қорғау шарттарын бекітеді. Сонымен, бұл нормалар тек қызметтік немесе коммерциялық құпияны құрайтын ақпаратқа қатысты. Өз кезегінде, қызметтік деп тек коммерциялық құндылыққа қатысты және коммерциялық қызметпен айналысатын жеке және заңды тұлғаларда болатын құпияны түсіну керек. Түсініктеме берілген мақалаға қатысты коммерциялық құпияға мыналар кіруі керек кәсіпкердің өндірісіне, технологиялық ақпаратына, басқаруына, қаржысына және басқа да қызметіне байланысты, оның жария етілуі оның мүдделеріне нұқсан келтіруі мүмкін мемлекеттік құпия болып табылмайтын мәліметтер. Бұл жағдайда ақпараттың коммерциялық құндылығының болуы маңызды белгі болып табылады. Осылайша, бір қарағанда, заң кеңесшісінің құпиясын қызметтік немесе коммерциялық құпияның бір түрі ретінде реттеу жеткілікті деп саналады. Алайда, бұл жағдайда заң кеңесшісінің қызметінде басқа, ерекше қызмет түрін жүзеге асыратын кәсіпкерде болмауы мүмкін бірқатар белгілер бар екенін атап өткен жөн.

Өзінің кәсіби қызметін жүзеге асыру шеңберінде заң консультанттары өз клиенттерінің жеке, отбасылық немесе өзге де құпиясын құрайтын көптеген мәліметтерді (ақпаратты) алады. Олардың ерекше мәртебесі Қазақстан Конституциясының тиісті ережелерімен расталады [4].

Сондай-ақ, тағы бір ерекшелігі – заң кеңесшісін сұрау механизмінің жоқтығы. Заң консультантының қызметін жүзеге асыру кезінде соңғысы жинау жұмыстарын жүргізуі қажет дәлел. Иә, бүгінгі күні заң консультанттары клиенттің мүдделерін қорғау және білдіру мақсатында өз қызметінің бөлігі ретінде сол немесе басқа ақпаратты ұсыну туралы сұрау салуды жіберуге құқылы, алайда тиісті тетіктің жоқтығынан, атап айтқанда, өтінішке жауап бермеу, кәсіби міндеттерін сапалы орындау үшін жауапкершілік. Осылайша, қамтамасыз ету тетігімен қамтамасыз етілетін аталған өтініштерді орындауға мүмкіндік беретін құрал анағұрлым тиімді болады, бұл көрсетілетін заң көмегінің сапасын арттырады деп ойлаймыз. Бүгінгі күні заңда адвокаттың заңды қызметіне кедергі жасау нормасы ғана бекітілген, ал заң кеңесшілері жоқ. Тиісінше, заң консультантының дәлелдемелерді жинау бойынша өз міндеттерін сапалы орындауын қамтамасыз ету үшін біз заң консультантының заңды қызметіне кедергі келтіргені үшін жауапкершілікті белгілеу қажет деп санаймыз, ол қажетті құжаттарды бермеу немесе беруден бас тарту арқылы көрсетілуі мүмкін. құжаттарды, материалдарды немесе ақпаратты өздерінің кәсіби міндеттерін орындау үшін қажетті жазбаша сұрау салуы бойынша заңда белгіленген мерзімде береді [5].

"Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 77-бабына сәйкес заң консультанты Шартқа сәйкес заң көмегі көрсетілетін үшінші тұлғаларға зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер бойынша кәсіптік жауапкершілікті сақтандыру шартын жасасуға міндетті.

Заң консультантының кәсіби жауапкершілікті сақтандыру шарты болмаған жағдайда заң көмегін көрсетуді бастауға құқығы жоқ.

Осылайша, заңгерлік кәсіпті реттеудегі қазақстандық тәжірибе, оның негізгі ерекшелігі кәсіби мамандарды адвокаттар мен заң кеңесшілеріне бөлу болып табылады, бұл екі кәсіп те азаматтық істер бойынша соттарда өкіл болуға мүмкіндік береді.

Адвокаттар мен заң кеңесшілерінің қызметін жетілдіру мәселесі бүгінгі күні тек кәсіби ортада ғана емес, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарында, шетелдік сарапшыларда белсенді түрде жарияланатын және халықтың өте кең топтарын қызықтыратын ең жоғары деңгейде талқылануда. Сондықтан заң көмегін көрсететін субъектілердің қызметін реттеу зерттеудің перспективалы бағыттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамыз

2. Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы заңы 2018 жылы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ
3. Проект Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам юридической помощи» от 22.08.2017 № 9-3/4733.
4. Тыныбеков С. Адвокатура и адвокатская деятельность в Республике Казахстан: Учебник. – Алматы: Данекер, 2004. – 293 б.
5. Адвокатская деятельность: Учебно-практическое пособие/Под общ. ред. канд. юридических наук Буробина В.Н. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2001. – 197 б.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТАТУСА ЮРИДИЧЕСКИХ КОНСУЛЬТОВ

Аннотация

Профессиональная деятельность юристов и юридических консультантов представляет собой очень сложную социальную систему с точки зрения форм и видов профессиональных организаций как в рамках выполняемых задач, так и в рамках широкой сферы деятельности во взаимоотношениях с правоохранительными органами, органами государственной власти, и клиенты.

В целом юристы и юридические консультанты должны обеспечивать законность и защищать интересы своего клиента от любых посягательств со стороны государственных органов и отдельных субъектов, что дает основания полагать, что серьезных разногласий в сфере деятельности этих субъектов быть не должно.

Ключевые слова: юридические консультанты, правовой статус, адвокат, профессиональная деятельность, социальная система.

LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF LEGAL CONSULTANTS

Abstract

The professional activity of lawyers and legal consultants is a very complex social system in terms of the forms and types of professional organizations both within the framework of the tasks performed and within the broad scope of activities in relations with law enforcement agencies, public authorities, and clients.

In general, lawyers and legal consultants must ensure the rule of law and protect the interests of their client from any encroachment on the part of state bodies and individual entities, which gives reason to believe that there should not be serious disagreements in the field of activity of these entities.

Keywords: legal consultants, legal status, lawyer, professional activity, social system.

МРНТИ 10.77.21

Б.А. Телибеков¹, Э.С. Жамиева², Б.Н. Нуржанова³

¹²³*Баишев Университет, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы*

¹tba62@mail.ru

²zhamieva.02@mail.ru

³nurzanovabanu@gmail.com

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ТҰРАҚСЫЗДАНДЫРАТЫН ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасы сәйкес сыбайлас жемқорлықтың түсінігі және құқықтық реттелуі қарастырылды. Бұл мақалада автор сыбайлас жемқорлықтың түсінігі мен мәнін ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде анықтауға тырысты.

Сыбайлас жемқорлық – қоғамдық өмір аясында өмір сүретін, ұлттық және аумақтық шекаралары жоқ, өзін-өзі жаңғыртушы құбылыс. Бұл ұғым оның жетілмегендігі мен әлсіздігін айғақтайды және мемлекет арасынан, шенеуніктердің ғана емес, жалпы қоғамның құқықтық мәдениетінің төмендігінен туындайды. Авторлар Қазақстан Республикасы сыбайлас жемқорлық саласындағы заңнаманың қалыптасуын талдап, біздің мемлекетте және кейбір шет елдерде сыбайлас жемқорлықты қолданудың құқықтық, әлеуметтік-экономикалық мәселелерін қарастырған. Мақалада заң шығарушы және атқарушы органдар жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық түсінігі қарастырылған. Сонымен қатар авторлар жақын және алыс шет елдердің сыбайлас жемқорлық заңнамасы бойынша сыбайлас жемқорлық түсінігіне қысқаша талдау жасап, салыстырма ретінде сипаттама берді. Қазақстан Республикасы аумағында және одан тыс жерлерде осы мәселені шешу әдістеріне назар аударылады. Мақала жазу барысында авторлар Қазақстан Республикасының, сонымен қатар шет мемлекеттердің заңнамасындағы нормаларын зерттеп, қолданды. Сонымен қатар мақалада құқық саласындағы ғылымдардың ой-пікірлері көрсетілді, және Қазақстан Республикасының Президентінің жарлықтарын айтып шықты. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы мен дамуына байланысты себептері мен мәселелері анықталды.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, заң, заңнама, қылмыс, қылмыстық құқық, қылмыстық құқық бұзушылық, сыбайлас жемқорлықпен күрес, парақорлық, парақорлыққа қарсы мінез-құллық.

Сыбайлас жемқорлық қоғамның дамуына теріс әсер ететін және демократиялық институттар жүйесін әлсірететін құбылыс ретінде бүгінгі күні көптеген мемлекеттердегі басты мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев 2014 жылғы 26 желтоқсанда 2015-2025 жылдарға арналған №986 "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия туралы" Қазақстан Республикасының Жарлығын бекітті. Бұның негізгі мақсаты парақорлықтың қандай да бір көріністеріне "нөлдік" төзімділік ахуалын құру арқылы барлық дүниені парақорлыққа қарсы қозғалысқа кірістіру болып табылады. Онда қоғам мен мемлекеттің әртүрлі аймақтарында парақорлықтың деңгейін түбегейлі қысқартудың себептері мен салдарларын жоюдың алдын алу шараларына жетекші рөл берілді [1].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерінің ұғымы, мазмұны, механизмі қылмыстық-құқықтық және криминологиялық заң ғалымдарының көптеген еңбектеріне арналды. Қазіргі таңға дейін бұл құбылыстың көптеген аспектілері бойынша зерттеушілер тарапынан біртұтас көзқарас қалыптаспады. Сыбайлас жемқорлық тұрақсыздандырады, қоғамның барлық салаларына теріс әсер етеді, оны ыдыратады және мемлекеттің барлық бастамалары мен оң жетістіктерін жоққа шығарды. Сонымен қатар, бұл даусыз болып қала бермек.

М.К.Бижан атап өткендей, "Сыбайлас жемқорлық - бұл көбінесе белгілі бір құқық бұзушылық түрінде көрінетін, бірақ жалпы қылмыстық заңның анықтамаларымен толық қамтылмайтын әлеуметтік құбылыс" [2].

Біз бұл көзқараспен келіспейміз. Себебі, зерттеулерге сүйінсек, сыбайлас жемқорлық құбылыс ретінде құқық бұзушылықтың әртүрлі түрлерін қамтиды, бірақ бұл Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында бір ұйғарыммен біріктірілмеген.

Бұл туралы өз еңбегінде белгілі қазақстандық криминалист Г.С. Мәуленов былай деді: «Игіліктер мен артықшылықтардың заңсыз мінез-құлқымен байланысты ақшалай, қызмет көрсету түріндегі және өзге де нысандардағы кез келген сыйақыларды қабылдауды жүзеге асыруға уәкілетті ұйымдардан тұлға тиісті функцияларды орындамайды, сондай-ақ заңда өзгеше көзделмесе, жеке тұлғалардан, қызмет көрсетуге тәуелді тұлғалардан, шетелдік және Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғаларының қаражаты есебінен ішкі және шетелдік туристік, сауықтыру және өзге де сапарларға шақырулар сыбайлас жемқорлық

құқық бұзушылықтар мемлекеттік немесе соларға теңестірілген тұлғалардың әрекеттері болып табылады» [3].

Оның пікірінше, сыбайлас жемқорлық «заңдарда және басқа да нормативтік құқықтық актілерде бекітілген мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдар арасындағы ресми қатынастар ғана мемлекеттік басқару жүйесінің толыққанды жұмыс істеуін қамтамасыз ете алмайды және кез келген қоғамда объективті түрде бейресми қатынастар толықтырылады. Сыбайлас жемқорлық осы бейресми қатынастардың ерекше түрі болып табылады».

Ресей криминологиялық мектебінің өкілі А.И.Долгова оны былай сипаттайды: «Парақорлық - бұл бедел мен мүмкіндіктерге байланысты жеке немесе кеңейтілмеген топ ішіндегі, әріптестіктердің ресми қызметтік уәкілеттік мүдделері негізінде және мемлекеттік, басқа да қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа байланысты тәуелділікпен белгіленген әлеуметтік құбылыс» [4].

Бүгінгі таңда біздің мемлекетіміз сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте бірқатар қадамдар жасаған болатын. Атап айтар болсақ, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты сақтау бойынша арнайы тексерулер жүргізу мүмкіндігі туралы, сонымен қатар, белгіленген қызметпен айналысуға ниет білдіретін тұлғаларға міндеттемелер және осы лауазымдарға түсу үшін жоғары талаптар қоюға, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтарды жасау жоғары қауіп бар қызметтер тізілімін анықтау үшін негіздемелерді қабылдауға бағытталған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әлеміндегі нормативтік-құқықтық актілерге түзетулер енгізілді.

Мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында, әрбір мемлекеттік орган өз веб-сайтының жұмыс істеуін қамтамасыз етті, сонымен қатар, министрліктер мен ведомстволар басшылары үкіметтік порталда жеке блогтар құрып, халықтармен байланыс жасау шараларын жүзеге асырды.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауларында қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесі жарияланады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда Интернет-ресурстар арқылы "электрондық Үкімет" енгізу мақсатында кері байланыс құру оң нәтижеге алып келді.

Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру үшін қол жетімділікті жақсартуға мүмкіндік беретін нақты мемлекеттік қызмет көрсету стандарттары мемлекеттік органдар жұмысының қабылдайтын шешімдерінің тиімділігін арттырады.

Жоғарғы Сот сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар шеңберінде осы секілді бірқатар халықаралық және қоғамдық ұйымдармен Астана қаласындағы Еуропа қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының орталығы, сонымен қатар халықаралық ынтымақтастық бойынша Америка Құрама Штаттарының агенттігі (ЮСАИД), неміс техникалық қоғамы, Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы (БҰҰДБ), Біріккен Ұлттар Ұйымының Босқындар комиссиясы жөніндегі Жоғарғы Комиссары Басқармасы (БҰҰ БЖКБ), "Адам құқықтары туралы Хартия" және "Трансперенси Қазақстан" қоғамдық қорлары бірлескен жобаларды іске асырды [5].

Transparency International халықаралық үкіметтік емес ұйымының деректеріне сәйкес, 2013 жылы зерттеу барысында 177 мемлекет ішіндегі үштен екісінен астамы 50-ден төмен ұпай жинады. Зерттеу деректері бұл елдердің үкіметтері мемлекеттік ресурстарды бөлу саласындағы теріс пайдалану, парақорлық бюджет қаражатын жосықсыз пайдалану немесе қабылдау жұртшылықты білмей шешімдер қабылдау, құқықтық тәртіпті қорғау органдарының жұмысы және сот жүйелерінің жұмыс істеуі саласында өз азаматтарын сыбайлас жемқорлықтан қорғай алмайтындығын көрсетті. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеу және жазалау мәселелері сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі бұрыннан қалыптасқан негізгі келеңсіздіктер болып қалады [6].

Transparency International Басқарма Төрағасы атап өткендей, "2013 жылғы қабылдау Индексіне сәйкес әлі күнге дейін сыбайлас жемқорлық барлық елдерге қауіп төніп тұрғанын көрсетеді.

Жекелеген мемлекеттерде де, халықаралық деңгейлерде де заңнамадағы олқылықтар мен үкіметтердің саяси ерік-жігерлерінің жетпеушілігі сыбайлас жемқорлықтың өсуіне әкеледі. Жақсы нәтижеге қол жеткізген елдердің тәжірибесінде көрсетілгендей, қол жетімділік есеп берушілікке жағдай жасайды және сыбайлас жемқорлықтың тоқтатылуын қамтамасыз етеді.

Дегенмен де, әлі де сыбайлас жемқорлық қауіпінің негізгі дереккөзі болып табылатын "мемлекеттік жекешелендіру", сайлау науқанын қаржыландыру принциптерін бұзу мен үлкен мемлекеттік шарттардың орындалуын қадағалау сияқты бірқатар мәселелер рейтингі жоғары елдерде де шешілмеді.

2013 жылғы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінің деректеріне сәйкес, ең аз әлемдегі жемқор мемлекеттер - Дания мен Жаңа Зеландия, олар мүмкін 100 ұпайдан 91-ін жинап, рейтингте бірінші орынға ие болды. Сыбайлас жемқорлықтан аз зардап шеккен мемлекеттерге Финляндия, Швеция, Норвегия, Сингапур, Швейцария, Нидерланды, Австралия және Канада да кірді. Биылғы жылы Россия 28 ұпай жинап, рейтингте 127-ші орынға ие болды. Әзірбайжан, Комори, Гамбия, Ливан, Мадагаскар, Мали, Никарагуа және Пәкістан дәл осындай нәтижені көрсетті. Бұрынғы кеңестік мемлекеттерге келетін болсақ, олардың кейбіреулері сыбайлас жемқорлықты қабылдау Индексі бойынша Ресейді айтарлықтай басып озған болатын. Ал, Эстония (28 орын), Литва (43), Латвия (49), Грузия (55), Армения (94), Молдова (102) ең жақсы нәтижелерді иеленген болса, біздің мемлекетіміз рейтингте Ресейден төмен болды (140 орын). Украина (144), Қырғызстан (150), Тәжікстан (154), сондай-ақ Түрікменстан мен Өзбекстан (168 орын бөліседі) - Еуропадағы ең жемқор елдер. Дүние жүзіндегі ең жемқор елдер - Ауғанстан, Солтүстік Корея және Сомали, және олар рейтинг бойынша соңғы 175-ші орында.

Сыбайлас жемқорлықпен күресте мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізі ретінде қарастырған Аристотельдің сөздерін айта өтер болсақ: "Кез-келген мемлекеттік жүйеде ең бастысы - бұл заңдар мен тәртіп арқылы шенеуніктерге пайда табу мүмкін болмайтындай жағдай қалыптастыру". Әділеттіліктен ауытқулар ол мемлекеттік жүйедегі мемлекеттердің күйреуінің басты себебі деп санады [7].

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. <http://www.kazpravda.kz/media//Казахстанская.pac>. - 2014. - №222 (27843). - Б.10-11.
2. <http://www.enu.kz/repository/repository2012/borba-korupsiei.pdf>.
3. Г.С.Мәуленов, Қазақстан және шет елдердегі сыбайлас жемқорлық пен Ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимыл: Монография. Астана: г. Сапарғалиев атындағы мемлекеттер мен құқықтар ғылыми-зерттеу институты, 2013.
4. Криминология / жалпы.ред. доктор заң. ғылымдар, профессорлар А.и. Долгова. - М.: басылым НОРМА. - 2000.
5. Е.Е.Румянцева: Коррупция: война против людей, свободы и демократии. ИНФРА-М: 2010 год
6. <http://gtmarket.ru>
7. Аристотель. Саясат // Аристотель. ОП.: 4 томдық. - М., 1983. - Т.4.

ДЕСТАБИЛИЗИРУЮЩЕЕ ДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются понятие и правовое регулирование коррупции по законодательству Республики Казахстан. В данной статье автор попытался определить понятие и сущность коррупции как особого социального явления. Коррупция – это самовоспроизводящееся явление, существующее в рамках общественной жизни, не имеющее национальных и территориальных границ. Эта концепция свидетельствует о ее незрелости и слабости и происходит из «внутренней составляющей» государства, от низкой правовой культуры не только чиновников, но и общества в целом. Авторы проанализировали становление законодательства в сфере коррупции в Республике Казахстан, рассмотрели правовые, социально-экономические проблемы использования коррупции в нашей стране и в некоторых зарубежных странах. В статье рассматривается понятие коррупции в системе органов законодательной и исполнительной власти. При этом авторы сделали краткий анализ понятия коррупции по коррупционному законодательству ближнего и дальнего зарубежья и описали его в виде сравнения. Уделено внимание методам решения данной проблемы на территории Республики Казахстан и за ее пределами. В процессе написания статьи авторы изучали и применяли нормы законодательства Республики Казахстан, а также зарубежных стран. При этом в статье представлены мнения юридических наук и упомянуты указы Президента Республики Казахстан. Выявлены причины и проблемы, связанные с возникновением и развитием коррупции.

Ключевые слова: коррупция, право, законодательство, преступление, уголовное право, уголовное правонарушение, борьба с коррупцией, взяточничество, антикоррупционное поведение.

THE DESTABILIZING EFFECT OF CORRUPTION

Annotation

This article discusses the concept and legal regulation of corruption under the legislation of the Republic of Kazakhstan. In this article, the author tried to define the concept and essence of corruption as a special social phenomenon. Corruption is a self-reproducing phenomenon that exists within the framework of public life and does not have national and territorial boundaries. This concept testifies to its immaturity and weakness and comes from the “internal component” of the state, from the low legal culture not only of officials, but of society as a whole. The authors analyzed the formation of legislation in the field of corruption in the Republic of Kazakhstan, considered the legal, socio-economic problems of using corruption in our country and in some foreign countries. The article deals with the concept of corruption in the system of legislative and executive authorities. At the same time, the authors made a brief analysis of the concept of corruption under the corruption legislation of the near and far abroad and described it in the form of a comparison. Attention is paid to the methods of solving this problem on the territory of the Republic of Kazakhstan and beyond. In the process of writing the article, the authors studied and applied the norms of the legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as foreign countries. At the same time, the article presents the opinions of legal sciences and mentions the decrees of the President of the Republic of Kazakhstan. The causes and problems associated with the emergence and development of corruption are identified.

Keywords: corruption, law, legislation, crime, criminal law, criminal offense, fight against corruption, bribery, anti-corruption behavior.

ӘЛЕУМЕТТІК – ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

МРНТИ 16.21.47

П.Б. Бақтығали¹, А.Т. Ақжолова²
*Баишев университеті*СУБСТАНТИВ НОМИНАТИВТІК ЖӘНЕ АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада субстантив номинативтік және адъектив фразеологизмдердің семантикалық құрылымы жөнінде айтылған. Қазақ тіліндегі субстантив номинативтік фразеологизмдердің көпшілігі туынды мағынаның дамуы нәтижесінде жасалған. Олардың туынды мағынасы астарлы, бейнелі мағына негізінде өрбіген. Субстантив номинативтік фразеологизмдердің астарлы мағынасы әр түрлі ауыспалы мағына жасау тәсілдері негізінде туған. Субстантив номинативтік фразеологизмдерде компоненттердің мағынасының өзгеруі немесе бүтін оралымның мағынасының туынды мағынаға өтуі, ауыспалы мағынада қолданылуы метафора тәсілі арқылы іске асқан. Метафораның кумулятивтік қызметі де орын алған. Әр фразеологизмнің мағынасы өзіне ғана тән болып орныққан.

Негізгі сөздер: субстантив номинативтік фразеологизмдер, адъектив фразеологизмдер, метафоралық ауыс мағына, метонимия, эллипсистік құбылыс, этимология.

Қазіргі қазақ тілінің субстантив фразеологизмдері фразеологиялық түйдек те, фразеологиялық тізбек те бола береді. Олардың көпшілігі екі компонентті болып келеді.

Субстантив номинативтік фразеологизмдер – фразеологиялық түйдектер: бал бөбек – сәби, балдырған; балды бармақ – шебер кісі; кәрі құлақ – ескі әңгімені көп білетін кісі; көлденең жүрген көк атты – кім көрінген; қол бала – барып кел, алып келге жұмсалатын кісі; қу ауыз – өсекші, жылпос адам; шөп желке – қыз бала; өлі жара – бітпес ескі кек; тарысы піскеннің тауығы – өте жарамсақ.

Субстантив номинативтік фразеологизмдер – фразеологиялық тізбектер: жан жолдас – қимас, тату дос; көз көрмес, құлақ естімес жер – қиыр шет; қақ шеке – дәл шеке; қалталы кісі – ақшасы көп; лақап сөз – өтірік-шыны белнісіз әңгіме; мидай дала – біркелкі құла дүз; мүшкіл хал – үмітсіз жағдай, мысық тілеу – жаман ой; отты көз – өткір көз; өрімдей жас – жас түлек; пісте мұрын – кішкене; шалқар көл – айдын көл [1, 355].

Қазақ тіліндегі субстантив номинативтік фразеологизмдердің көпшілігі туынды мағынаның дамуы нәтижесінде жасалған. Олардың туынды мағынасы астарлы, бейнелі мағына негізінде өрбіген. Субстантив номинативтік фразеологизмдердің астарлы мағынасы әр түрлі ауыспалы мағына жасау тәсілдері негізінде туған. Олар: метафоралық фразеологизмдер: қызыл өңеш – даукес; шөңге саусақ – қатты батар тегеурінді саусақ; оймақ ауыз – сүйкімді ауыз; қас жүзі қара – ұрысқақ; дорба сақал – қауқиған сақал. Метафоралардың басты қасиеті – ол кез келген жеке адамның, халықтың ұлттық дүниетанымын көрсететін, соларды жинақтап тұратын мәдени және рухани таным көрсеткіші.

Жоғарыдағы субстантив номинативтік фразеологизмдерде компоненттердің мағынасының өзгеруі немесе бүтін оралымның мағынасының туынды мағынаға өтуі, ауыспалы мағынада қолданылуы метафора тәсілі арқылы іске асқан. Метафораның кумулятивтік қызметі де орын алған. Әр фразеологизмнің мағынасы өзіне ғана тән болып орныққан.

Фразеологизмнің мағынасы, оның семантикасы құрастырушы сыңарларының мағыналарының жиынтығына сәйкес келгенде сақталады, оған негіз болатын фразеологизмнің тұтасымен немесе оның сыңарларының бірінің ауыс мағынада қолданылуы.

Бұл жағдайда метафоралық ауыс мағына фразеологиялық мағына тудырған. Мысалдардағы фразеологиялық мағына мен оларды құрастырушы сыңарлардың мағыналық ара қатысы әр түрлі, бірақ олардың әрқайсысы өзіне тән мағынасымен, мағына тұтастығымен сипатталады. Метафоралық ауысу фразеологизмдердің ішкі мазмұнынан анық көрінеді. Метафоралық тәсілде, қолданыста бір зат пен екінші заттың өзара салыстырылуы орын алады [2, 23]. Метонимиялық фразеологизмдер: көген көз – жазықсыз боз балалар; ақ жаулық – әйел; ірі қара – жылқы, сиыр малы; көз көрген – бұрыннан таныс; жас иіс – сәби бала, нәресте; тік бақай – икемсіз адам. Экспрессивтік мағынаны жеткізуде метонимия жиі қолданылады.

Метонимияның жасауына негіз болатын іргелестік, шектестіктердің бірнеше жолы бар. Көпшілік субстантив номинативтік фразеологизмдердің фразеологиялық мағынасы олардың бір сыңарының мағынасы даму барысында солғындап, туынды мағынаға өткен де, келесі сыңардың мағынасы өзінің бастапқы мағынасын сақтаған, нәтижесінде фразеологиялық мағына қалыптасқан. Мұндай тіркестер тек фразеологизм мағынасында ұғынылады: қас сұлу, нар тәуекел, қу дала, аталы сөз сияқты. Субстантив номинативтік фразеологизмдерде семантикалық жақтан өзгеріске түсудің басқа формалары сирек кездеседі. Мысалы құрамында көптеген сөздері бар фразеологизм құрамы жағынан тұтасып келіп, бір ғана фразеологиялық мағына береді, бірақ олардың туынды мағынасы ашық-айқын байқала бермейді: жеті атасынан қара көк – бай; қара табан – жарлы; күйсіз күлік – жүйрік ат; қара шаруа – қарапайым жұрт; сасық намыс – жалған намыс сияқты оралымдар [3, 341-343].

Эллипсистік құбылыс негізінде туған субстантив фразеологизмдер де бар. «Бармақ басты, көз қысты» - құпия келісім, жең ұшынан жалғасу фразеологизмінің бармақ басты немесе көз қысты деп жеке қолдана беруге болады. Мысалы «бұралқы сөз» - қисық сөз фразеологизмі «бұралқы сөз күлмекке жақсы» деген фразеологизмнің эллипсистік қолданымы. «Құлақ кесті құл» фразеологизмінің орнына «құлақ кесті» бөлігі қысқартылып қолданыла береді. «Құралайды көзге атқан мерген» сыңарынсыз да осы мағынада түсініледі. Эллипсис – сөйлеу үстінде түріліп айтылатын, бірақ мәтін арқылы қалпына келтірілетін элемент. Фразеологизмдерде кейбір сөздер қайталанып келеді. Ондай сөздер номинативтік фразеологизмдердің құрамында фразеологиялық мағына жасауға қатысы бар, сыңар қызметін атқарып тұрады. Мысалы, ащы дауыс, ащы зар, ащы өмір, ащы тер, ащы тіл фразеологизмдерінде ащы сөзі осы оралымдарда мағынаның негізін жасаушы қызметін атқарып, семантикалық жақтан әр түрлі мағына береді де, аталатын зат я құбылыстың астарлы мәнін ашады. Кей номинативтік фразеологизмдердің мағыналарының тұтастығы олардың өз құрамындағы компоненттерінің семантикалық жақтан дамуының тікелей нәтижесі болып табылады [4, 401].

Адъектив номинативтік фразеологизмдердің семантикалық құрылымы. Сын есім мағыналы номинативтік фразеологизмдерді фдъектив фразеологизмдер деп атай беруге болады. Олар семантикасы жағынан неше алуан сыр-сипатпен байланысты ұғымдарды береді. Сын есім мағыналы немесе адъектив фразеологизмдер бір топқа жатқызылғанда, олардың лексикалық жағы, семантикалық жағы алдымен ескеріледі. Әрбір сөз табына қатысты сөздер алдымен мағынасы тұрғысынан талданады.

Адъектив номинативтік фразеологизмдер – фразеологиялық түйдектер: бала мінез – аңқау; бара жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін қоймаған – кісінің бермесін алған; бес биенің сабасындай – толық; екі жүзді – опасыз; қоян жүрек – қорқақ; қылауына қыл түспеген – су жаңа; өгіз аяң – баяу жүріс; сары табан – шыныққан; қой аузынан шөп алмас – момын; азуы алты қарыс – қаһарлы; көзі қарақты – білімді; терісі тар – ашуланшақ.

Адъектив номинативті фразеологизмдер – фразеологиялық тізбектер: жан аямас – айнымас; инеліктей бұралған – сидиған; қазанына қаспақ қатқан – салақ; ми қайнар – ыстық; мінезі ауыр – салмақты; мірдің оғындай – өткір; садақтан тартқан оқтай – түзу; пешенеден белгілі – анық; салқын ойлы – байыпты; самаладай жарық – сүттей жарық.

Қазіргі қазақ тілінің адъектив номинативтік фразеологизмдері семантикасы жағынан фразеологиялық түйдек те, фразеологиялық тізбек те болып келе береді. Олар құрылымы құрамы жағынан ең кемі екі дербес сөзден және одан да көп сыңардан жасалады.

Адъектив номинативтік фразеологизмдердің де семантикалық жақтан дамуы әр түрлі. Олардың мағынасының дамуы зат есім мағыналы номинативтік фразеологизмдердегідей, бейнелі түрде де, бейнелі емес түрде де іске асады.

Адъектив номинативті фразеологизмдердің образды, ауыспалы мағынасының қалыптасуының негізіне метафоралық ауыспалы мағына негіз болып қаланған. Мысалы, екі езуі екі құлағында тіркесінің мағынасы – өте көңілді. Салқын ойлы фразеологизмінің салқын сыңары метафоралық мағынада қолданылғанда, өз ойын таразылап, кесіп айтатын адамға байланысты айтылатын фразеологиялық мағына өрбіген. Бұлардың бір ерекшелігі, олар өзінен кейін анықталатын сыңарды керек етіп тұрады, мысалы, кісі бетіне қарап көрмеген – адам. Осы тұлғалас субстантив номинативтік фразеологизмдер өз алдына жеке тұрып қолданыла береді [5, 152].

Қазақ тіліндегі су жаңа, қыпша бел, тас қараңғы сияқты сын есім мағыналы фразеологизмдер бейнелі емес мағына негізінде фразеологияға айналған. Мұндағы анықтауыш – анықталған тіркестегі соңғы сыңар өзінің негізгі мағынасын сақтаған да, анықтауыш сыңар ауыспалы мағынада қолданылған, оның мағынасы бейнелі емес байлаулы мағына. Адъектив фразеологизмдердің анықтауыш сыңары да осылай жасалады. Мысалы: сасық бай, егіз қозылы, сегіз қырлы.

Кейбір адъектив номинативтік фразеологизмдердің фразеологиялық мағынасы олардың құрамындағы сыңарлары мағыналарының солғындауынан, көмескіленуі, әлсіреуі негізінде жасалған. Мысалы: құмырсқа бел, құралай көз, ортан қолдай, бос белбеу. Фразеологизм компоненттерінің лексикалық мағыналарының солғындауы нәтижесінде ол компоненттер ауыспалы жалпылаушы мағынаға ие болады, бірақ өз мағыналарынан толық айрылмайды.

Бұл процесте компонент жаңа мағынаға ие болмайды да, тек анықтауыштық мәндегі қызметке ие болады. Мысалы: аспан айналып жерге түскендей фразеологизмінде семантикалық өзгеріске түскен бөлік «аспан айналып жерге түскендей» онымен міндетті түрде тіркесуге тиіс «ыстық» сөзінің мағынасын күшейтіп тұр. Көнеленген сөздер негізінде фразеологияға айналған, мағынасы дамыған, өзгерген адъектив фразеологизмдер аз да болса кездеседі. Мысалы: құйысқаны берік, қыдыр дарыған, негізі жарымаған, өз аяғынан келген, кем несібелі тіркестері белгілі бір астарлы мән беріп қолданылады.

Эллипсистік тіркестер қатарына мынадай адъектив фразеологизмдерді жатқызуға болады: «Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар» орнына «ай десе аузы, күн десе көзі бар» деп қоладнылады да, семантикалық өзгеру мәне анық көрінеді. Мұндай белгілі бір құрамын түсіріп айтқаннан, фразеологиялық мағынасы бұзылмайтын, жетіспей тұрған сыңарларын оңай орнына келтіруге болатын фразеологизмдерді шынайы эллипсистік фразеологизм деуге болады. Көптеген фразеологизмдердің бастапқы тіркес я сөйлем құрамындағы еркін құрылымдардан осындай жолмен пайда болғандығы байқалады, бірақ тілдің қазіргі күнгі даму жағдайында оларды этимологиялық талдау жасап қана анықтау мүмкін [6, 334].

Фразеологизмдердің халық этимологиясы негізінде туып, мағына жағынан өзгеруі тіліміздің арғы тарихының кезеңдерінен бері жалғасып келе жатқан құбылыс. Халық этимологиясы тұрғысынан мағына өзгертуде фразеологизмнің компоненттерінің бірі омониммен ауыстырылады, немесе оған жақын сөзбен алмастырылады. Мұндай ауыстыру негізінде тіркес фразеологиялық сипатқа өтеді. Өйткені сыңары ауысқан тіркестің жаңа құрамдағы сыңарларының фразеологизм ие болған бүтін мағынада үлесі болмай қалады, сыңарлар арасындағы бұрынғы логикалық-семантикалық байланыс бұзылады. Халық этимологиясы тұрғысынан тек фонетикалық белгісі негізінде ғана фразеологиялық мағына өрбиді, немесе семантикалық өзгеріс болады деуге болмайды. Бұл жерде семантикалық факторлар шешуші қызмет атқарады.

Фразеологизмдердің құрамындағы сыңарлардың ауысуы, немесе мағынасының бұзылуы көбіне энтотсихологиялық факторларға байланысты, өйткені халық өз сөзін бейнелірек, әсерлірек деткізуге тырысады. Көп жағдайларда адъектив фразеологизмдердің семантикалық өзгеріске түсуінің бұл формасы салыстыру мәніндегі формаларға тән. Салыстырмалы фразеологизмдерге салыстыру мәніндегі компонент ауыстырылады. «Кішілігі болмаса, құдды түйе сияқты» дегенде «кішілігі болмаса, құдды соның өзі» деп ауыстырып, астар, бейнелі өң беріп, бір жақсы я жаман адаммен салыстыру сөйлеуде кездесе береді. Бейнелі, метафоралық мағына әрқашан нақты мағынаның негізінде туады, сол сияқты фразеологизм де бір кездері де, қазір де, бір жағынан нақты мағынаға ие болған болуы тиіс, өйткені фразеологизмдердің шыққан тегі – еркін сөз тіркестері мен сөйлемдер. Бұдан барлық фразеологизмдер тек осы жолмен жасалады деуге болмайды, өйткені салыстырмалы фразеологизмдер түгелдей образды, бейнені салыстыру негізінде пайда болған, мысалы: өгіздей өңкиген, құмырсқадай құжынаған, аюдай ақырған сияқты. Бұл фразеологизмдердің сыңарында нақты мағынадан гөрі күшейтпелі, салыстырмалы белгіге құрылған бейнелі мағына басым.

Салыстырмалы мәндегі фразеологизмдердегі салыстырушы сыңар бейнелеу мағынасында болғандықтан, тіркесі түгелдей жалпылаушы мағынаға өткен. Салыстыру мәнді фразеологизмдер болсын, я басқа фразеологизмдердің семантикалық топтары болсын, әр түрлі кезеңдерде лингвистикалық заңдылықтардың да, тілден тыс заңдылықтардың да әсерінен бірте-бірте фразеологияға айналғандығын атауға болады. Мысалы, «наушаруандай әділ», «әкесіндей әділ», «ұстазындай әділ» деген тіркестердің алдыңғы екеуінде адам адаммен, яғни бір тектес тақырыптық топқа жататын заттар салыстырылса, үшінші тіркесте жалпы әділдік өлшемі бейнеленетін дара тұлғамен салыстырылып тұр. Бұл жерде наушаруан нақты кісі аты емес, аңызға айналған тұлға атауы, әділдіктің белгісі ретінде танылады. Демек, нақты шындық болмыс заттарын я олардың қасиет, белгілерін салыстыру бейнелілікке құрылмайды, ол анық, көпшілікке белгілі нәрсені белгілейді. Жалпылама мағыналы затпен салыстыру негізінде бейнелі салыстыру мәнді фразеологизмдер пайда болған [7,13].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі./ Ғ.Қалиев -Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -439 б.
2. Ильяс И. М. Қазақ тіліндегі субстантив фразеологизмдердің лексикалық варианттары салыстырмалы түрде / И.М. Ильяс. «Орталық Азия және Қазақстан Түркі мәдениетінің бастауы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция еңбектері. – Тараз, 2006. 25-26-мамыр.
3. Садықбекова Б. А. К вопросу о номинативной природе фразеосочетаний в английском и казахском языках/ Б.А. Садықбекова «Қазақстан қоғамы: Ұлттық басымдылық және

бәсекеге қабілеттіліктің шешуші факторлары» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция еңбектері. – Тараз, 2007. – 341-343с. 2-том.

4. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Ғ.Қалиев. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -439б. - ISBN9965-409-88-9
5. Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика / Р.Ә. Авакова. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 152 б.
6. «Қазақ энциклопедиясы» Алматы, 1998.- 352 б.
7. Мамаев М. Фразеологизмді сөз тіркестері / М. Мамаева. - ҚДА, Алматы, 2004. -29 б.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА СУБСТАНТИВНЫХ НОМИНАТИВНЫХ И АДЪЕКТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация

В статье рассказывается о семантической структуре субстантивных номинативных и адъективных фразеологизмов. Большинство субстантивных номинативных фразеологизмов в казахском языке созданы в результате развития производного значения. Их производное значение основано на переносном, переносном значении. Подтекст субстантивных номинативных фразеологизмов рожден на основе способов создания различных вариативных значений. В субстантивных номинативных фразеологизмах изменение значения компонентов или переход значения целого ряда в производное значение, использование в переносном смысле реализовано метафорическим способом. Также имела место кумулятивная функция метафоры. Смысл каждого фразеологизма заложен исключительно в себе.

Ключевые слова: субстантивные номинативные фразеологизмы, адъективные фразеологизмы, метафорический сдвиг, метонимия, эллипсисский феномен, этимология.

SEMANTIC STRUCTURE OF SUBSTANTIVE NOMINATIVE AND ADJECTIVAL PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

The article deals with the semantic structure of noun nominative and adjective phraseology. Most of the substantive nominative phraseologies in the Kazakh language are formed as a result of the development of derivative meanings. Their derivative meaning is based on figurative, figurative meaning. The metaphorical meaning of substantive nominative phraseology is based on different ways of creating variable meanings. In nominative phraseology, the substance is realized through the metaphor of changing the meaning of components or the transition of the meaning of the whole sequence to the derived meaning, its use in a figurative sense. The cumulative function of the metaphor also took place. The meaning of each phraseologism is established only for itself.

Keywords: substantive nominative phraseology, adjective phraseology, metaphorical meaning, metonymy, elliptical phenomenon, etymology.

МРНТИ 16.21.49

Бекжанова Ж.А.

Баишев Университет, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

jadik.07@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени болмысын анықтаудағы зерттеу тәсілдері, біртұтас тұтастығы және шығармашылық ойлау ерекшеліктері қарастырылған.

Сонымен қатар фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени болмысын ашатын, ұлттық менталитеттің тілдік ойлау қызметі, ерекшеліктері, ең қолайлы зерттеу әдістері туралы мәліметтер берілген. Лингвомәдениет, қарама-қарсылық, лингвомәдениеттану және когнитивтік тәсілдерді біріктіріп қолдану тілдің фразеологиялық жүйесінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің толық көрінісін қалыптастыруы туралы айтылған.

Түйінді сөздер: зерттеу тәсілі, зерттеудің міндеті, тілдік-аймақтық тәсіл, менталитет, лингвомәдениеттанулық тәсіл, фразеологиялық бірлік, өзіндік бақылау, салыстыру, лингвомәдени бағыт

Тілдің фразеологиялық жүйесінің ұлттық-мәдени ерекшелігі мәселесі қазіргі уақытта көптеген тілді зерттеуші мамандардың зерттеу нысанына айналған. Осы тақырыпқа көп көңіл бөлінуге байланысты мәдениет пен тілдің мәселесіне деген қызығушылықтың күрт өсуі туындады. Тіл білімінің антропологиялық парадигмасы аясында дамудың жаңа серпілісі пайда болды. Тілді адаммен, оның ойлауымен, санасымен және рухани-тәжірибелік қызметімен тығыз байланысты антропологиялық лингвистика шеңберінде зерттеуге арналды [2, 49].

Адам мен тілдің біртұтас теориясын жасау қажеттілігі тілдің фразеологиялық жүйесіне табиғи жүгінуді қажетті етті, ол ең ерекше ұлттық және өзіндік детерминацияланған құбылыс. Л.И.Ройзензонның айтуынша, «Адам тілінің барлық туындыларының ішінде ең күрделі және ерекше құбылысы – фразеологизмдер болып табылады» [1, 69].

Сонымен қатар фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшелігі мәселесі таза тілдік шеңберден шығып, оны қазіргі тіл білімі үшін өзектілігі артып келе жатыр. «Мәдениет және тіл», «Ойлау және тіл» сияқты мәселелерге қатысты дамытуды талап етеді. Д.О.Добровольский ұлттық ерекшеліктерді зерттеудің екі тәсілін атап көрсетті.

- Зерттеудің алғашқы тәсілі – салыстыру тәсілі деп аталады. Онда бір тілдің басқа тілге қатысты ұлттық-мәдени ерекшелігі анықталады.

- Зерттеудің келесі тәсілі – өзіндік бақылау тәсілі деп аталады. Осы тәсілде тілдің ұлттық басты ерекшелігі сөйлеушінің көз қарасымен қарастырылып, өзіндік талдау мен өзіндік бақылау жұмысы жүзеге асырылады. [5,71].

Салыстырмалы тәсілде екінші тілдің тұрғысында халықтың дәстүрлі мәдениеті тұрғысында түпнұсқа болып табылған бір тілдің келесі тілге қатысты барлық фактілері нақты деп танылады. Сонымен қатар, нақты фактілер ретінде бөлінген көптеген фактілердің басқа тілдер мәдениеттерінде орын алудың маңызы жоқ.

Өзіндік бақылау (интроспективті) көзқарас басқа тілдер мен мәдениеттердің ерекшеліктеріне қарамастан негізгі ұлттық-мәдени белгілердің болуы идеясына негізделген.

Зерттеудің міндеті – тілдің ұлттық ерекшелігі неде деген сұраққа сөйлеушілердің көз қарасымен жауап беру. Осындай жағдайда ең қолайлы зерттеу әдістері ана тілінде сөйлейтіндердің тиісті тілдік фактілерге қатынасын анықтауға бағытталған ақпарат берушілерден сауалнама немесе әртүрлі сынақтар болып табылады. Мысалға айта кетсек, негізгі ұлттық ерекшеліктің бар екені туралы сигнал шетелдіктің аузында бұл мәлімдеменің орынсыздығы туралы пікір болуы мүмкін.

Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің басты мәселесі қозғалғанда, қазіргі уақытта тіл білімінде фразеологизмдердің ұлттық-мәдени компонентін анықтаудың бірнеше түрлі әр түрлі негізгі зерттеу әдістері бар екенін білу қажет. Фразеологиялық материалдарды қамтуда ең бірінші лингвистикалық және мәдени көзқарасты атап кеткен дұрыс. Тіл білімінің лингвомәдени бағыты тілден тыс факторларға байланысы бар сөз мағынасының, тілден тыс компоненттерінің бар екендігі туралы лингвист ғалымдардың жазып кеткен еңбектерінде аталған белгілеріне негізделіп отыр.

Фразеологиялық бірліктерді лингвистикалық және аймақтық зерттеуде фразеологиялық бірліктердің компоненттік құрамында көрініс табатын экстралингвистикалық факторлар

Бөлектеліне отырып жіктеледі. Фразеологиялық бірліктердің айтылу жоспарына элементтердің тарихи этимологиялық түсіндірмесі немесе фразеологиялық бірліктердің прототипінің маңыздылығымен ерекше назар аударылады. Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени компонентін ашудың ең жоғарғы деңгейі тілдік-аймақтық тәсіл болып табылады. Фразеологиялық бірліктердің ұлттық ерекшелігін анықтаудың екінші тәсілі де тілді құрылымдық тұрғыдан түсіну аясында пайда болды.

Ол лингвомәдени тәсілге нақты қарама-қарсылық – зерттеушінің назарын фразеологиялық бірліктердің «эквивалентті емес» компонентіне емес, керісінше, талданған фразеологиялық бірлікте белгілі бір шет тіліндегі сәйкестіктердің болуына аударады. Фразеологизмдер саласындағы ұлттық категория интернационал категориясымен диалектикалық бірлікте. Әртүрлі тілдердің фразеологиялық аналогтарын олардың ұлттық дәмін, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау мақсатында салыстыру фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени болмысын анықтаудағы контрастивті тәсілдің нысанасы болып табылады. Мұндағы фразеологиялық баламаларды салыстыру классикалық салыстырмалы әдістегідей жалпы емес, салыстырылатын тілдердің фразеологиялық баламаларының ұлттық-мәдени болмысын құрайтын өзгешеліктерін анықтау мақсатында жүзеге асады.

Фразеологизмдерді зерттеудің лингвомәдениеттанулық тәсілінің дамуы зерттеушіні фразеологиялық бірлік пен мәдениет белгілерінің арақатынасын зерттеуге бағыттап және стереотиптер, таңбалар, эталондар, т.б. жүйенің құндылығын өзекті етеді. Фразеология жүйесінің мәдени-ұлттық ерекшеліктерін сипаттайды [3, 92].

Қазіргі заманда көптеген лингвомәдениеттанулық зерттеулер пайда болып, онда авторлар кез келген мәдениеттің жеке әмбебап ұғымдарын мысалға, жақсылық пен жамандық, өлім мен өмір, жек көрушілік пен махаббат және т. әлем ұғымның концептуалды моделі оның тілдегі қолданылуын талдау арқылы анықтайы. Фразеологизмдердің ішкі формасын белгілі бір мәдениет ұғымының мазмұнын түсінудің кілті ретінде қарастыру осы бағыттағы шығармаларға тән қасиет.

В.Н.Телианың айтуынша, фразеологиялық бірліктерді лингво-мәдениеттанулық талдаудың негізгі мақсаты – мәдени белгілермен және стереотиптермен бейнелі ассоциациялар түрінде мағынасымен бірге жүрген және бір-бірімен тығыз байланыста болған мәдени-ұлттық тілдік бірліктің ілеспе мағынасын анықтап сипаттау болып табылады [4, 79].

Сондықтан, лингвомәдениеттанулық көзқарас шеңберінде фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшелігі олардың ұлттық мәдениеттің белгілі бір концепциясы туралы ана тілінде сөйлейтіндердің аңғал ойларының жиынтығынан көрінуінен байқалады. Қандай да бір түрде рухани мәдениеттің белгілі бір концепциясын меңзейтін фразеологиялық бірлікті талдау талданатын ұғымның ұлттық мәдени бірліктің ілеспе мағынасын ашады, ал мұндай фразеологиялық бірліктердің жиынтығын талдау зерттелетін ұғымның фразеологиялық суретте толық бейнесін көрсетеді.

Мағынаға деген бұл тәсіл фразеологиялық бірліктердің өзекті мағынасын лингвистикалық мүсіндеу саласында үлкен мүмкіндіктер береді. Фразеологиялық бірліктердің мағыналары негізінен метафоралық сипатта болып келеді. Бұл идиомалардың нақты мағынасының қалыптасуының негізінде жатқан концептуалды түрлендірулер кешенін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Сонымен, фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени болмысын анықтаудағы когнитивтік әдіс фразеологиялық-семантикалық өрістерді олардың шеңберіндегі фразеологиялық үлгілерді сипаттау үшін талдауды қамтиды, олардың жиынтығы лингвистикалық бөліністердің ұлттық ерекшеліктерін де көрсетеді.

Әрбір жеке фразеологиялық бірліктерді жасаудағы дүние және когнитивтік тәсіл – ұлт менталитетін зерттеу тәсілі. Бұл тәсіл аясындағы фразеологизмдердің ұлттық-мәдени өзіндік ерекшелігі – тілдік ойлаудың қызмет ету ерекшеліктері, дүниенің бейнелі суретінің ерекшеліктері.

Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени болмысын анықтаудағы жоғарыда айтып өткен әдіс-тәсілдер, біртұтас тұтастықты және шығармашылық ойлау ерекшеліктерін білдіреді.

Оларды ұлттық фразеологизмдерді талдау кезеңдері ретінде көрсетуімізге болады:

- фразеологиялық бірліктерде көрініс тапқан эквивалентті емес экстралингвистикалық факторларды анықтау;

- тілаларлық фразеологиялық аналогтардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін анықтау;

- фразеологиялық бірліктердің құрамындағы негізгі сөздер мен мәдениет ұғымдарының -ұлттық-мәдени коннотацияларын анықтау;

- дүниенің тілдік суретінің ұлттық бөліну ерекшеліктерін және ұлттық менталитеттің лингво-шығармашылық ойлау ретінде қызмет ету ерекшеліктерін анықтау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Снитко, Татьяна Николаевна. Предельные понятия в Западной и Восточной лингвокультурах. Пятигорск, 1999.
2. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира /
3. Кириллова, Н. Н. Предмет и методы исследования идиоэтнической фразеологии. Л., 1988
4. Телия, В. Н. Метафора как модель смысла произведения и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. М. : Наука, 1988.
5. Добровольский, Д. О. Типология идиом // Фразеография в Машинном фонде русского языка. М., 1990.

ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Анотация

В данной статье рассматриваются подходы исследования по определению национально-культурной принадлежности фразеологизмов, их единства и особенностей творческого мышления. Также дается информация о функции языкового мышления, особенностях национального менталитета, наиболее подходящих методах исследования, раскрывающих национально-культурную природу фразеологических единиц. В статье говорится о взаимосвязанном использовании лингвистических, контрастивных, лингвокультурологических и когнитивных методов, формирующих целостную картину национально-культурных особенностей фразеологической системы языка.

Ключевые слова: подход исследования, задача исследования, лингвострановедческий подход, менталитет, лингвокультурологический подход, фразеологическая единица, самоконтроль, сравнение, лингвокультурологическая направленность

APPROACHES TO THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

The article discusses research methods for determining the national and cultural identity of phraseological units, their unity and features of creative thinking. Information about the function of

Linguistic thinking, the peculiarities of the national mentality, the most appropriate research methods that reveal the national-cultural nature of phraseological units is also given here. The article notes that the combined use of linguistic, contrastive, linguoculturological and cognitive methods forms a holistic picture of the national and cultural features of the phraseological system of the language. Using common idioms, we culturally develop our language skills. We use two spoken languages, making them more complex than the other. Analyzing unknown words, we supplement our thoughts with additional information.

Keywords: research method, task of research, linguistic-regional approach, mentality, linguistic-cultural approach, phraseological unity, self-control, comparison, linguistic-cultural direction

МРНТИ: 17.07.31

Д. Т. Габдрашева¹, Ғ.М. Ниязова²

Баишев Университет

bereke55@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАҒЫТТАР

Аңдатпа

Мақала қазақ әдебиетіндегі бағыттар жөнінде ғалымдардың дәлел-тұжырымдарына негізделген. Шет ел әдебиетінде салыстырулар бар. Ғылыми мақалада қазіргі қоғамда да өзектілігін жоғалтпаған әдеби бағыттар мәселесі қозғалған. Көптеген ғалымдардың зерттеу негізіндегі ғылыми пікірлері талқыланып, экзистенциализмге берілген психологиялық сипаттама мен оның басты ұғымдары талданған. Экзистенциализм адамның болмысын ғылыми тұрғыдан зерттеп көруге болмаса да, шығармадағы экзистенциалист кейіпкерлердің іс-әрекеттерін ғылыми түрде топтастырған, образдардың психологиялық ойлау бірізділігін көрсеткен. Образдардың қоғамды жатсынып, оны қабылдамай, өз әлемдерінде өмір сүруі – күрделі психологиялық үдеріс екендігіне тоқталған. Бұл мәселенің шешу жолдарын кейіпкерлердің әрекетін талдай отырып, табуға тырысқан. Мақаланың ғылыми негізі де осында. Мақалада жас қаламгер Бейбіт Сарыбайдың прозасындағы дәл осы бағыты ашылған. Экзистенциализм адам өмірінің екі түрін қарастырады: жалған және шын. Алғашқысына адамның күнделікті тіршілігін, ал кейінгісіне оның әлеуметтік қатынастардан қол үзіп, ешкімге тәуелсіз, ішкі табиғатын тыңдап өмір сүруі жатады. Мақалада бұл мәселенің шешу жолы рухани байлықта екенін дәлелдеуге тырысқан.

Негізгі сөздер: экзистенциализм; адам; жалғыздық; қоғам; психология.

Қазақ әдебиетіндегі осы философиялық ойдың кейбір көріністерін біз ХХ ғасырдың басынан бері байқап келеміз. ХХ ғасырдың басындағы саяси-әлеуметтік, әлеуметтік жағдай сол кездегі алғашқы шығармалардың проблемаларын көрсетті. Уақыт өте келе отаршылдық бұғаулар, қазақ даласындағы бір қоғамдық формациядан екіншісіне ауысу, әкімшілік-саяси құрылымдардың күштеп өзгеруі кезіндегі қалыпты кезең, елдер арасындағы әдет-ғұрыптар, өрескел басып алу, адамдар арасындағы паракорлық сол дәуірдің әдеби шығармаларының негізіне айналды. Қазақ халқының тап болған ауыртпалығы, ауыртпалықтары мен күштері сол кезеңдегі жазушылардың қарапайым адамның жан дүниесіндегі өзгерістерге бой алдыруына түрткі болды. Адам табиғатының трагедиясы, өмірдің сарқылмас "тынышсыз" қаракеті, әлемнің қатыгездігі, болмыс, оның адам өмірімен үйлеспейтіндігі туралы ойлар алғашқы экзистенциалистік пікірлердің көрінісі ретінде танылады. Адам өмірінің мәнінің Мәңгілік сұрақтары жазушылардың жалғыз терең тақырыптары болды [1, 41].

Батыс Еуропа мен XX ғасырдағы Ресейдің экзистенциалды әдебиеті өзінің әртүрлілігімен, жеке тұлғаға деген қызығушылығының жоғарылауымен және әр адамның өмірінің мәнін іздеуімен ерекшеленеді. Жатсыну-бұл әлемдегі жалғыздықты білетін адам қоғамнан, сондай-ақ олардың қарым-қатынасында дамитын нормалардан тыс болуы керек немесе болуы керек. Экзистенциалды білім мен ойлау XX ғасырдағы бірінші дүниежүзілік соғыстың өсуіне және екінші дүниежүзілік соғыс кезінде адамзат бір-біріне жойқын майдан ашқан кездегі әсерге байланысты болуы мүмкін. Яғни, экзистенциалды ойлау ағымы, әлеуметтік құрылымдағы және әлемдік деңгейдегі қайшылықтарды тереңдете отырып, санадағы қақтығыстар кезеңінде адам өзінің жалғыздығын жақсы біледі.

Экзистенциалистік авторлардың мәтіндеріне келетін болсақ, экзистенциализм философиясына қатысты мәтіндер жиынтығы экзистенциалды мәтіндер жиынтығымен сәйкес келмейтінін ескеру маңызды. А.Шопенгауэр, С. Кьеркегор, Н. Бердяев, М. Хайдеггердің мәтіндері "экспрессивті" философия принциптеріне сәйкес келетін тамаша модельдер болып табылады. Бұл мәтіндер жалпы идея туралы ойлауға арналған ғылыми трактаттардың бірлігіне қарсы тұрады. Экзистенциалды авторлардың мәтіні логика заңдары бұзылғандықтан емес, философиялық-әдеби жанрдың синтезі болғандықтан ажырамас. "Егер сіз философ болғыңыз келсе, роман жазыңыз", - дейді Альберт Камус. Идея-пайымдау идея-сезім, идея-оқиға, идея-сурет арқылы жинақталады; алыпсатарлық ақыл-ойдан бөлінбейді; заттардың мәнін түсіну заттардан тыс пайда болмайды, бірақ әрқашан нақты жағдайларды модельдеу, талдау, сипаттау және тәжірибемен бірге жүреді. Сипаттамалардың немқұрайлылығы-бұл ештеңе бере алмайтын және ештеңені жоққа шығаруға болмайтын мағынасыз әлемге бейтараптықтың бір түрі. Іс жүзінде, материяның бетін зерттеумен қатар, феноменологиялық бейтарап, санада ештеңе болмаған кезде логикалық соңына дейін жеткізіледі. "Сипаттама-абсурдтық ойлаудың соңғы түйсігі" экзистенциалды тенденциялардың күшеюі әлемдегі жалпы әлеуметтік және рухани жағдаймен де байланысты. Күнделікті өмірден қиын жағдайдан шығудың жолын табу, адамның ұмтылыстарына қарау, өмірдің мәнін табуды ұсыну - мұның бәрі адамның жеке басына деген қызығушылықпен, демек, экзистенциалды мотивтердің күшеюімен байланысты. Экзистенциалды архетиптерге жүгіну арқылы реалистік өнерді жаңартудың жалпы тенденциясы әдебиетте 20 ғасырдың екінші жартысынан бастап анықталды: ол өмірдің өзінен және қоғамдық-саяси, мәдени-көркемдік өзгерістерден пайда болды.

Әдебиеттегі экзистенциализм мен архетиптердің байланысы өте күрделі. Әдебиеттегі осы екі құбылыстың сандық көрсеткіші әрқашан олардың терең мәнін көрсете бермейді. XX ғасырдың аяғындағы әдебиетте экзистенциализм мен архетиптер арасындағы байланысты біржақты түсіндірудің болмауы бұл мәселенің күрделілігі мен шешілмегендігін көрсетеді. Егер бірқатар ұлттық әдебиеттерде структурализм, модернизм, постмодернизм сияқты ағымдардың болуы азды-көпті жалпыға бірдей танылса, онда басқалардың бөлінуінің заңдылығы (постексистриализм, наитивтік экзистенциализм, депсимизм, готизм, постмодернизм постмодернизм) даулы. Әдеби архетип - фольклор мен әдеби шығармалардағы жиі қайталанатын бейнелер, сюжеттер, мотивтер.

Әдебиеттанушы А.Ю. Большакованың анықтамасы бойынша әдеби архетип-бұл сыртқы өзгерістерге қабілетті болса да, өзгермейтін құндылық-семантикалық ядроны құрайтын "трансформация", "ұрпақ моделі" [2, 171]. Кейінгі көшірмелердің бастапқы көзі болып табылатын естелік хаттардың ең көне мәтіні. Архетип-бұл түпнұсқа образ, түпнұсқа, ұжымдық негізсіз образ яғни ежелгі жалпыланған рәміздер, мифтердің, фольклор мен мәдениеттің негізінде жатқан және ұзақ уақыт есте қалатын бейнелер. Мысалы: зұлым өгей ана, мейірімді және әдемі өгей қыз, жақсы қарақшы және т. б. Архетип-бұл архаикалық рәсімдердегі психологиялық схемаларға тән мотивтер мен әдістер, олар бастапқыда адамның қиялында пайда болды және соңында өзіндік мазмұнға ие болды.

XX ғасырдың 90-жылдарындағы әдеби сын сонымен қатар суретшілердің архетиптерге деген үндеуінің артуына назар аударады, бұл түсінікті: әлеуметтік дамудың қарқындылығы адамның қоғамдағы рөлін арттырады, жеке сананың өсуіне ықпал етеді, адамды ата-бабаларына, тамырына бұрады.

Әдебиетте "мен" термині бар. Бұл термин автордың ішкі әлем туралы ойларымен және оның сыртқы орта туралы ойларымен шектесетін лирикада жиі кездеседі. Профессор Г. Н. Поспелов жоғарыда аталған процестің лирикалық сипаты туралы "Лирика медиативті және бейнелі болуы мүмкін. Осы жаңалықтардың алғашқы екеуінде лирика мақсатты түрде интроспекцияға, эмоционалды немесе психикалық рефлексияға айналуы мүмкін. Немесе лирикалық медитация объективті әлемнің көзқарасы мен мінез-құлқына және идеалды түсінуге бағытталуы мүмкін" [3]. Бұл пікірдің философиялық негізі мен эстетикалық астарын белгілі орыс әдебиеттанушы-теоретиктері Ф.М. Головенченко [4, 261] және В. В. Кожин [5,60] қолдады. Содан кейін жазушы объективті өмір мен шындықты сипаттауға бағытталған Өзін-өзі тану және саралау кезеңдерін психологиялық тұрғыдан жүзеге асырады. Тек осы сәтте біз "Мен" қолжазбасы психоаналитикалық тәсілмен жоғары деңгейде көркем түрде орындалатынын көреміз. Сонымен, қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті прозашы ретінде Ә.Тарази шығармашылығын мысал ретінде ала отырып, жасаған әрбір образ деп қорытынды жасауға болады. Тарази-саяси-әлеуметтік, моральдық-этикалық, ұлттық-психологиялық, мәдени-эстетикалық сипаттағы көркем кейіпкерлер. Олардың әрқайсысынан сіз өз сабағыңызды ала аласыз. Ақыр соңында, уақыт өте келе туылған замандастардың бейнесі жазушының шығармаларында жан-жақты сипатталып, өнердегі кеңес дәуірі мен қазіргі заманның бейнелі бейнесіне айналды. Ә.Тарази шығармашылығының үлкен патологиясы - ұлттық ұлылық пен гуманистік идеяны насихаттау. Эстетикалық идеал-бұл тән сұлулық, рухани сұлулықтың тазалығы, сезімнің мөлдірлігі, нәзік лириканың отты үні, ұлылықтың тұтануы, жазушының шығармаларын оқығанда айқын көзі жеткіземіз.

Біздің жас жазушыларымыздың бірі-Бейбіт Сарыбай, ол қоғамдық өмірде алға қадам басқан жаңа кейіпкерлердің бейнесін суреттеуде басымдық танытты. Енді осы бейбіт Сарыбайдың шығармашылығына тоқталайық. "Жазықсыз күнәкарлар" хикаясында жазушы Б. Сарыбай ауыл балалық шағының дәмін ерекше сезіммен сипаттайды.

Жазықсыз балалардың адал, аңғал, зиянсыз әрекеттері біздің алдымызда пайда болады және әсіресе олардың бейнесін ойнайды. Ауыл балаларының тұрып, ұшатын ұшаққа жүгіріп, мені алып кетуге деген ұмтылысы – бұл барлық балаларға тән нәрсе. Бұл уақыт баланың назары, бір нәрсе туралы армандауға, елеусіз нәрседен ләззат алуға деген ұмтылыс сияқты қасиеттермен сипатталады. Дарын мен Ерболдың бір-бірін Өрік арқылы жазушы кішкентай кезінде бәріне қызығушылық танытатын, ештеңе білмейтін баланың аңғал мінезін сипаттайды: Біз түн жарымынан бастап, таң шолпаны туғанға дейін жүрсек те, әр түн сайын оннан, бестен жесек те, айналасы екі аптаның ішінде тауысып бітетінбіз сол бейшара өріктерді. Егер бізге «өзі қышқыл, өзі көк» деген жұмбақ жасырсаңыз, біз оны тез тауып аламыз. Оның жауабы, әрине, өрік. Сол өріктерді көктей тауысып жүргендіктен шығар біздің ұғымымызда өрік деген көк болады. Және оның дәмі тәтті емес, қышқыл болады деп түсінетінбіз. Өріктің тәтті болатынын және оның түсінің көк емес, сары екенін Ерліктің Шонжы қаласындағы әпкесі келгенде ғана біліп, таң-тамаша болғанбыз». Бұл жолдарда біз бейкүнә балалар ұрлығының себепсіз, зиянсыз ойын-сауық екенін көреміз. Мұнда олардың әрекеттерін, әрине, дұрыс деп тану мүмкін емес, бірақ біз олардың осы өрік арқылы бір затты қабылдау реакциясын көреміз.

"Ертегі" романы авторлық романтикалық бағытта жазылған ең ерекше әңгімелердің бірі. Адал ұлы адалбектің іс-әрекеттері туралы айтылды. Шығарманың ертегі атауы Адалбектің өмірді ертегі деп санайтынымен де байланысты. Яғни, кез-келген оқиға өзінің мақсатына, идеалына жететінін және бақытты баяндаумен аяқталатынын түсінуде.

Адалбек "Қозы Көрпеш Баян Сұлу" фильмін көріп, алғаш рет ғашық болып, махаббат туралы ойланып, кинодағыдай өзінің сүйіктісіне "барғысы келеді. Бұл жылқы тек ағасының қолында болды, өтірік айттып, жақын маңдағы ауылға сүйіктісіне барды және оған өзінің батылдығын, батырлығын көрсету басты мақсаты болды. Ағасына барғанда ол көп нәрсені ойдан құрастырып, әртүрлі өтірік айтады, мұны ағасы сезессе де, өз атына мінгізіп жібереді. «Адалбек ақбоз аттың басын үйіне қарай бұрмай, бірден ауыл шетіндегі көшеге қарай тартты. Өйткені сол көшенің аяққы жағында автобекет директорының үйі бар. Ал ол үйде Шекер бар. Шекер дегеніңіз біздің Қозының іздеп бара жатқан Баяны емес пе. Ойлағанындай болып шықты. Шекер көше бойындағы арықтың жағасында сіңлісі екеуі торт жасап ойнап жүр екен. Адалдың көзіне балшықпен ойнап жүрген Шекер қыз Баяндай болып көрінді. Не істесем екен деп біраз ойланып тұрды. Жетіп барған тағы ыңғайсыз. Бұрыннан тіл қатысып жүрген болса бір сәрі. Бір-біріне ләм деп ауыз ашпаған адамдар ғой. Тіпті сыныптасы болса бір сылтау табылар ма еді, кім білсін. Біраз тұрғаннан кейін Адалбек қызды таң қалдырғысы келді. Атпен қасынан шауып өтпек болды. Атпен шауып кетіп бара жатқан батыр ұлға қыздың қызыға қарап тұрған бейнесі елестеді. Сол сол-ақ екен, Адалбек атты тебініп қалып еді, ақ боз ат бар пәрменімен шаба жөнелді. Желдей жүйткіген тұлпардың үстінде Адалбек кетіп бара жатыр. Тура қыздардың жанынан өте бергенде сол үйден бір ит жүгіріп шығып, арс ете қалғанда үріккен ат шалт бұрылып, үстіндегі Көрпеш ұл жерге құлап түсті. Ат қайтадан шаба жөнелді. Аспан айналып жерге түсті. Адалбек көзін ашқанда аспанды көрді» [9,18].

Міне, ертегіде, аңызда, кино көрумен өскен Адалбек те өмірде бәрі бірдей деп ойлады. Балалық көңіл-күй - бұл барлық балаларда болған психологиялық аспект. Алайда, жүзеге асырылмаған бұл ой ақыр соңында кішкене трагедиямен аяқталады. Жалпы, қандай бала болса да, ол ойында бар нәрсені істеуден немесе істемеуден көңілі қалмайды. Егер олар өз ойын жүзеге асырмаса бір сәт мұңайып қалары хақ. Осындай төзімділікті көрсете Адалбектің өтірігі әшкере болады. Аттан құлап, соңында ауруханадан шыққан Адалбек өз ісінен ұялып, туыстарының әдейі есінен танған кейіпте жатады. Баласының денсаулығына қатты алаң болған ата- ана дәрігердің қарауына жүгінеді. Сөйтіп, Адалбекті Алматыға апарып, толықтай тексертеді, бірақ тексеріс балада ауру жоқ екенін айтады. Алматыға жолы түскендіктен баланы қыдырып ел-жерді тамашалатады. «Баламысыз» дегендей, Адалбек осы бір аттан құлауының ықпалынан біраз ел жер көргенін қалған балаларға аузын толтыра мақтанып, бәлкім шет ел асып қыдырар ма едім деп ойлайды. Қала көрмеген балалардың бәрі Адалбек секілді қыдырғысы келеді. Балалардың ең қызығытаны - ойыншық екені бесенеден белгілі, осылайша Адалбекке балалар қызығып та қызғана қарайды. Ең соңында Адалбектің әрекетін түсіндіреді: «Сөйтіп «Қозы Көрпеш Баян сұлу» фильмінен басталған шымшытырық оқиға Адалбектің өміріне кішігірім өзгеріс алып келді. Ол енді өтірік айтпауға бел буды. Өйткені аттан құлағанын өтірік айтқаным үшін Алланың жазалағаны деп түсінді. Әйтпесе күнде атқа мініп жүрген жеті жасар бала неге басқа кезде емес, дәл сол өтірік айтқан күні қыздың алдында құлауы керек. Өмірді ертегідей елестетіп жүрген Адалбек сол өмірден алғаш рет таяқ жеп, соққы алғаннан кейін біраз уақыт кино көрмей жүрді» [10, 20].

Шығарманың "ертегі" аталуы осыдан. Жекелеген тұлға -психологияның бір түрі ғана емес. Ол әдебиеттің басты нысаны. Әдебиет өз бағытында көркем психологизмнің ұлттық сипатында маңызды орын алады. Қандай халық болмасын, оның өзіндік сипаты мен сипаты болады. Қоғамның байлығы – бұл адам, ал бәрін бір нүктеде жасайтын қазық – бұл ұлт. Егер ұлттың мінез-құлқы мен түстері жазушылардың шығармашылығындағы үлгі болса, онда бұл үлгі. Тақырыптың өзектілігі көркем бейнелілік, әдебиеттанудағы образ болғандықтан, біздің зерттеуімізде айтылғандай, көркем образ немесе образ әдебиеттің негізгі формасы, яғни көркем шығарма ретінде қарастырылады. Э. Межелайтис айтқандай: "біз адамның ішкі әлеміне неғұрлым тереңірек үңілсек, соғұрлым ол күрделене түседі.

Адамның жаны неғұрлым терең бейнеленсе, соғұрлым қиын жұмыс болады". Бұл жердегі тереңірек сипаттау туралы-ынта-жігермен, күш-жігермен, сенімді және сенімді түрде, әр оқырманды осы оқиғаны сезіне алатындай сезімге бөлейді.

Жазушының шығармаларының бірегейі - "Рауғаш ерте гүлдейді" әңгімесі. Бұл шығарма проза байқауында бас жүлдеге ие болды. Бұл оқиғаның басты кейіпкерлері небәрі 2 адам. Ол мұғалім және кішкентай қыз. Бірақ осы 2 кейіпкермен жазушы ой жүгіртеді. Кішкентай қыз баланың ересек ойлауы, қазіргі заманда ата-аналардың жұмысқа және бала тәрбиесіне назар аудармауы, балалық шақтың қырқылуы сияқты мәселелерді көтереді. Қос замандастың жанқиярлық диалогына негізделген шығармада осы әлеуметтік мәселелер қамтылған. Кішкентай қыз байқаусызда тар автобуста мұғалім еріксіз жігіттің қолынан ұстап алады, бірақ біраз уақыттан кейін қолдың тегіс екенін түсініп, оның қателескенін біледі, кешірім сұрайды және оның одан әрі әңгімелері ашылады. Қыз көпшіл, көпшіл, география пәнінен мұғалімге сол тақырып бойынша сұрақтар қояды және кейбір жерлерде ұялады. Барлық адамдар осы екеуінің диалогына қарап, әрі қарай не болады деп ойлайды. Қыз бауырларына ана ретінде қамқорлық жасай отырып, оларға қамқорлық жасады, ата-анасы әрқашан қолын жұмыстан босатпаса да, олар да оларға түсіністікпен қарайтынын, ересектерше сөйлейтінін, тіпті ойларының өзі ересектер сияқты берік екенін түсінді және оған бәйшешек деп ат береді. Содан алғыр да зерек қызбен қоштасып, автобуста лирикалық кейіпкер ой түйіндейді. Кіп-кішкентай қыз жігіттің тойында ән шырқап, өз өнерін паш ететіндігін айтады. Осылайша қазақтың кіп-кішкентай қызының еш жатырқаусыз, аға деп, жүзі жылы жандардан тосырқамай ашық әңгімелесіп кететін, бауырларына өз қамқорлығын көрсете алатындығына, адамды тартатын жағымды қылығына, баурап алар қасиетіне риза болады.

Шығарманы жазар алдында жазушы өзіне үлкен мақсат қояды. Ең алдымен, ұлттық құндылықтарға, уақыт адамының формасына, халықтық таным, ұлттық болмыс, рухани мұра, дәстүрлер сияқты қоғамдық-саяси факторға сәйкес келетін сапалық белгілерге ерекше назар аударылады. Ол өз шығармаларында ұлттық дәстүрді бойына сіңірген ұрпақтың жастығына үлкен мән береді, адамның ізгіліктерін, барлық өмірлік жағдайларды, терең философиялық сезімдерді бойына сіңіреді.

Бүгінгі таңда барлық бұрынғы әдістердің танымдық тәсілдері бірге көрінеді. Көркемдік танымның жалпы болжаушысы болып табылатын субъект пен объектінің қатынастары – әр түрлі дәуірлерде қарым-қатынас әр түрлі болды. Орта ғасырлардағы діни өнер білімнің негізгі объектісі ретінде – адам мен Құдай арасында, Ренессанс өнері-адам мен табиғат арасында. XX ғасырдағы сыни реализм ең алдымен жеке тұлға мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты алса, романтизм өздерінің танымдық ізденістерін рухани деп санайды, ал натуралистер адам санасы мен қызметінің биологиялық мүмкіндіктері саласына бағытталды. Модернизмде екі негізгі танымдық бағытты ажыратуға болады: олардың бірі өнердің қалыпты, кейде патологиялық типтегі индивидуалистік психологияның микрокосмосына енуінен көрінеді (мысалы, психоаналитикалық романда), ал екіншісі макрокосондық масштабтың жалпы заңдылықтарын түсінуге ұмтылуда. Бұл көркемдік таным мен шығармашылық әдіс арасындағы байланыс бөлімі. Бұл танымдық бағыттар қазіргі қазақ прозасында көркемдік синтез арқылы көрінеді. Ең бастысы-адамның өзіне, ішкі "мен" қатынасы. Кейіпкерлердің заманауи түрлері - бұл бәрімен келісетін, бәрін қабылдайтын және ештеңемен, тіпті өзімен де келісе алмайтын адамдар. Қазіргі кейіпкер қоршаған әлемге немқұрайлы қарай алмайды, ол бәрін өз ішінде өткізеді. Сыртқы әлемде болып жатқан өзгерістер кейіпкердің санасына, әр құбылысқа керемет әсер етеді. Кейіпкердің санасы сезімтал импульстармен жауап береді. Жазушы шығармаларының басты ерекшелігі-кейіпкердің жаны. Жас жазушының шығармаларының басты ерекшелігі-кейіпкердің жаны мен оның мызғымастығының лирикалық ашылуы. Адамның жан дүниесінде не бар?

XX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болған прозадағы экзистенциализмнің негізінде мыналар жатыр: сипаттауға келмейтін тұлғаның күрделі әсерлері, белгілі бір фактор – оның шығармаларының естеліктері, иллюзиялары, сезімдері, сезімдері, бөлшектері, сюжеттік-композициялық ерекшеліктері әсерінен пайда болатын кейіпкердің көңіл-күйін жеткізуге тырысу. Авторлық баяндау-кейіпкердің ойының жалғасы, оның ішкі монологының тасымалдаушысы, есте сақтау, елес, кейіпкердің ойының жалғасы, есте сақтау, елес арқылы туындаған ішкі монологының тасымалдаушысы. Бұл жазушының әңгімелер стилінің ерекшелігі екенін көруге болады. Біз сондай-ақ кейіпкердің белгілі бір оқиғаға деген көзқарасы мен автордың көзқарасы оқырманға ой салатын жас жазушының өзіндік шеберлігі екеніне көз жеткіземіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жарылғапов Ж.Ж., Такиров С.У., Әдебиет теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Отан» баспасы, 2018.- 172 б.
2. Большакова А. Ю. Литературный архетип // Литературная учёба. — 2001. — № 6. 398 б.
3. Поспелов Г.Н. Лирика. – Москва: МГУ, 1976. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. – Москва: Высшая школа, 1964. – 261 с.
4. Кожин В.В. Как пишут стихи. – Москва: Просвещение, 1970. – 60 с.
5. Сарыбай Б. Мейірім. – Астана: Фолиант
6. Горький М. Шығармалар жинағы. 24 т. – Москва, 1954. – 469 б.
7. Рүстембекова Р. Қазіргі қазақ әңгімелері. – Алматы: «Жазушы», 1988. -174 б.
8. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: «Интелвак», 2001.

НАПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Статья основана на аргументах ученых о направлениях в казахской литературе. Есть сравнения с зарубежной литературой. В научной статье затронута проблема литературные направления которая не потеряла своей актуальности и в современном обществе. Обсуждаются научные мнения многих ученых, лежащие в основе исследований, анализируется психологическая характеристика Экзистенциализма и его основные понятия. Экзистенциализм, хотя и не является научным исследованием человеческого бытия, экзистенциалист в произведении научно группировал действия героев, демонстрировал психологическую последовательность мышления образов. Он подчеркнул, что существование образов в своих мирах – сложный психологический процесс. Пути решения этой проблемы пытались найти, анализируя действия героев. Здесь же и научная основа статьи. В статье раскрывается именно это направление в прозе молодого писателя Бейбута Сарыбая. Экзистенциализм рассматривает два типа человеческой жизни: ложную и истинную. К первым относится повседневное существование человека, а к более позднему-его жизнь, оторванная от социальных отношений и слушающая его внутреннюю природу, независимую от кого-либо. В статье была предпринята попытка доказать, что путь решения этой проблемы находится в духовном богатстве.

Ключевые слова: экзистенциализм; человек; одиночество; общество; психология.

TRENDS IN MODERN KAZAKH LITERATURE

Annotation

The article is based on the arguments of scientists about the trends in Kazakh literature. There are comparisons with foreign literature The scientific article touches upon the problem of

Literary directions, which has not lost its relevance in modern society. The scientific opinions of many scientists underlying the research are discussed, the psychological characteristics of Existentialism and its basic concepts are analyzed. Existentialism, although it is not a scientific study of human existence, the existentialist in the work scientifically grouped the actions of the characters, demonstrated the psychological sequence of thinking of images. He stressed that the existence of images in their worlds is a complex psychological process. They tried to find ways to solve this problem by analyzing the actions of the heroes. Here is the scientific basis of the article. The article reveals exactly this direction in the prose of the young writer Beibut Sarybai. Existentialism considers two types of human life: false and true. The first refers to the daily existence of a person, and to the later -his life, detached from social relations and listening to his inner nature, independent of anyone. The article attempted to prove that the way to solve this problem is in spiritual wealth.

Keywords: existentialism; man; loneliness; society; psychology.

МРНТИ 16.21.33

М.А. Жолдасова¹, А.Т. Ақжолова²
Баишев университеті

СӨЗ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Сөз экологиясы – бұл ойлау және сөйлеу мәдениеті ұғымдарының, сөйлеу тәртібінің, тілдік дәстүрлерге оқытудың, ұлттық тілді қорғау мен тазалаудың, ұлттық тілді оқытудың, сөз сапасын жақсартудың, функционалдық стильдегі тепе – теңдікті сақтаудың, сөйлеу эстетикасының тәсілдерін анықтаудың күрделі тұжырымдамасы. Сөз мәдениеті мәдениет экологиясының ең қажетті бөлігін құрайды. Мәдениет – өнер, ғылым ағарту саласының жетістіктерінің жиынтығы болса, онда ол тілмен сөзге қатысты ғана анықталады. Белгілі бір тарихи кезеңде, тарихи-мәдени жағдайларда ұлттық әдеби тіл– ұлттың рухани дамуының айғағы және индикаторы болып табылады. Қазақстандағы мемлекеттік тілдің ағымдағы жай-күйін, статистикалық тұрғыдан, мемлекеттің жай-күйі мен даму перспективаларын, зерттеу жұмыстарын, ғылыми мақалаларды, идеяларды, тілдік экология мәселелеріне тікелей байланысты әуесқой идеяларды атап көрсету маңызды.

Негізгі сөздер: сөз экологиясы, сөз мәдениеті, аспект, ұлттық тіл, тілдік норма.

Қазақ мемлекеттік тілінің қажеттілігі мен мақсаттарын лингвистикалық, білім беру, эстетикалық, коммуникативтік–прагматикалық, мәдени–танымдық, әлеуметтік–философиялық тұрғыдан зерделеу қажет. Адам жаны туралы ұлттық білім мен рухани білімнің кеңеюімен қазіргі қазақ тілінің ішкі заңы күшейтіледі, оның табиғи табиғатының жылдамдығы артады, мәнгерлі, нәзік түстер мен жаңа синонимдер, параллель сөйлемдердің функциясын пайдалану қабілеті артып жақсара бастады. Қазіргі қазақ тілінде әртүрлі әлеуметтік күштер толығымен саналы түрде араласа бастады. Қазақ ұлттық әдеби тілі нормаларының мөлшерлері тұрақты. Уақыт талап мүмкіндігінің прагматикасы өте кең. Ғылым дамуының барлық бағыттары, трансформация сипаты, қоғамдық–әлеуметтік жүйе уақыт пен кеңістікте дамиды және өзгереді. Дәстүрлі тілді оқытудың құрылымдық сипатын өзгертудің жаңа кезеңі, ол бұрыннан қалыптасып келе жатқан, оған, әсіресе, көпғасырлық сөйлеу мәдениеті саласындағы басқа көзқарастарға ықпал етеді, барлық коммуникативті прагматикалық қызметте толығымен көрінеді.

XX ғасырдың соңында Қазақстандағы үлкен өзгерістер мен бетбұрыстар XXI ғасырдың басында өзінің толыққанды жетістіктерін игеруге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, қазақ мемлекеттік тілі, ғылым, ұлттық дәстүрлер, жаңа технологиялық қондырғылар, білім реформасы, мәдени – саяси құндылықтар, басқа да көптеген демократиялық бағыттар саяси – әлеуметтік өмірде көрініс табады, өз мүмкіндіктерінің жаңа мазмұны мен мәнін айқындайды. Позитивті фактілерге негізделген қазіргі қазақ тілі бір жақты идеологияны еңсереді, қоғамдық қызметті, халық тілінің қолданылу саласын, сондай-ақ «жаңа қоғамның жалпы тілдік және эстетикалық нормаларын атап көрсетеді», - деп атап өтті [1, 28]. Жалпы дүние жүзіндегі өркениетті мемлекеттердің қатарына жету жолында негізгі үш фактор нысанаға алынады да, соның нәтижелі жетістіктерінің көрсеткіші өркениеттің сипатын анықтайды. Олардың бастыларына тіл, мәдениет, территория жатады, қазақ мемлекетінің ұлан – ғайыр территориясы, күшті мәдениеті бар екенін әлем мойындап отыр. Ал осы ұлы үштіктің бірі – ұлттық тіл, оның әлеуметтік – лингвистикалық мәнін сыртқы лингвистикамен толық меңгеру қажеттілігі және мәдени құндылық ретінде бағалау кезек күттірмейтін, өзекті, аса маңызды мәселелердің санатында қарауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, лингвистикалық ғылым проблемасы бір – бірінен бөлінбейді, олар бір – бірімен байланысып, астарласып, бір – бірінің қажеттіліктеріне байланысты пайда болуы мүмкін. Олардың арасында қазіргі қазақ тілі үшін мемлекет ішіндегі басқа тілдердің басымдығы аса маңызды болып табылады, бұл сөйлеу мәдениетіне айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан тілдің өмір сүруіне, сөйлеу мәдениетінің дамуына ықпал ететін көптеген факторлар бар. Тіл мәдениеті ұлттық әдеби тілдің әлеуметтік базасының өзгеруіне және мемлекет ішіндегі басқа тілдерге тікелей қатысты [2, 201].

Сөз мәдениетінің міндеттері мен шешімі көп, аумағы кең мәселелері, көп аспектілік ұғымдарынан тілдің экологиялық мәселелері бас көтереді. Атап айтқанда, сөз мәдениетінің жаңа бағыты немесе тіл дамуының эволюциясы зерттеу нысанына және жаңа мазмұнға алынған, сөз экологиясының басты мәселелерінің бір тілдік қажеттілік. Белгілі бір халық тілінің бірнеше фактісі анықталды. Ең бастысы, егер тілдің қажеттілігі болса, тілдік орта мен әлеуметтік, қоғамдық қызметі оның өмір сүруінің басты принциптері болып табылады. Белгілі бір халық тілінің бірнеше фактісі анықталды. Қазіргі уақытта мемлекеттік тілге қатысты мәселе төңірегіндегі талай ой – толғамдар мен мақалалар, ой – пікірлер көпшілік ортада, халық алдында талқыға түсіп, баспасөз ретінде жарияланып жатыр. Президенттің "Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде" деген сөздері – осы мәселе бойынша шешім қабылдау қажет деген мәлімдеме [3,32]. Бұдан басқа, мемлекеттік тілдің осы қорытындысын орындау және басқа да көптеген іс-шаралар үлкен жауапты іске асыруға мүмкіндік берді. Барлық мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар, өндіріс салалары, ғылыми–білім беру орталықтары осы пікірдің практикалық нәтижелерін іске асыруға тікелей қатысады. Бұдан шығатын қорытынды қазақ мемлекетіндегі ұлттық тілге қатысты көп мәселенің нақты деректі шешімін табуға игі әсерін тигізеді. Нәтижесінде бұл қазақ мемлекеттерінде ұлттық тілге байланысты көптеген мәселелердің нақты шешімін табуға оң ықпал етеді. Мемлекеттік тіл саясатының айқын көрінісі мемлекет – халық мүддесі сұранысының басты өлшемі болды. Егер біз тіл туралы айтылған пікірлерді жинақтап, оның мәніне тереңірек қарайтын болсақ, онда экология пәнінің міндеттері мен мақсаттарын анықтайтын әлеуметтік сұраныс саласындағы проблема пайда болады.

Академик З. Қабдолов "Ана тілі" газетінде (2000 ж.11 маусым) былай деді: "Ана тілін білу, бәрінен бұрын, адам қоғамын сол кемтарлықтан – рух жетімдігінен мәнгүрттіктен емдеу, тазарту деген сөз"[4,13]. З.Қабдоловтың бұл сөзі лингвистикалық экологияның бүгінгі күн сұранысының басты мәселесі екендігін әрі көкейтестілігін аңғартқан еді. Қазақ тілі ғылымы сөз экологиясының ғылыми – танымдық, ғылыми – теориялық пәндерінің мақсаттары мен міндеттерін анықтайды.

Бұл пән мектеп бағдарламасынан бастап, жоғары оқу орындарында тағылымдамадан өту қажеттілігін ғана емес, әлеуметтік мәнді талап етеді. Сөз экологиясы ғылыми пәннің теориялық және практикалық бөлімінде үлкен маңызға ие. Қазіргі уақытта, әңгіме қазіргі ұлттық тілдің ақпараттық аспектісі туралы болғандықтан, оны оқыту жүйесі арқылы ғылыми айналымға енгізу сөздің экология ғылымының мәнін, сөйлеу мәдениетін жүйелі түрде ашуға негіз болады. Егер сөз экологиясы жеке сала ретінде қалыптасса, онда оқыту арқылы мәні мен мазмұнын терең түсіндіруге болады. Тіл саясаты, мемлекеттік тілге деген көзқарас әртүрлі, мемлекеттік тілді дамыту үшін БАҚ беттерінде мақалалар жазылды, жазылып жатыр, жазыла береді. Қазақ тілі ғылымының жаңа ғылыми бағыттары – сөз экологиясы, сөйлеу мәдениеті. Шын мәнінде, егер біз тарихқа қарасақ, әр түрлі отарлық саясаттың астында өмір сүріп, бірақ "асыл сөз қазақтарға тиесілі"[5,32] (А. Байтұрсынов айтқандай), екенін ұмытпай, қазақ халқының тілді және менталитетті толық иелену үшін күрескен жолы ұзақ уақытқа созылды. Лексикология мен сөзжасамның негізгі қағидаларын толық орнату бүгінгі күні қазақ тілі ғылымындағы сөз экологиясының проблемасымен тығыз байланысты. Сөз экологиясы деген сөз ауызға ілінгенде астарына, қыры мен сырына тереңірек үңілгенде оның зерттелінер бағыты мен мақсат, міндеті өте көкейтесті екені бірден байқалады. Лингвистикалық экология туралы басқа ұлт тілдерінде көкейтесті мәселе көтерілуде, осыдан келіп "неге?" деген қисынды сұрақ туындайды.

Басқа ұлт тілдерінде мемлекеттік тілге қысым көрсетілмеген, ұлт тілінің мемлекеттік статусы толық сақталған, ұлттың тілге қоғамдағы әлеуметтік топтардың саналы көзқарасы әлеуметтік топтардың саналы көзқарасы толық орныққан, олардың өз мемлекеттерінде ұлт тілінде мектеп ашу, балабақша ашу мәселесі туралы сөз де қозғалмайды. Бірақ тіл тірі құбылыс болғандықтан, бұл оның өмір сүруіне кедергі болатын құбылыс, барлық ұлттардың тіліне қауіп төндіретін әрекет. Қазақ тілінің қазіргі жай-күйіне келер болсақ, онда сөз экологиясына қатысты проблемалар мен факторлар анықталады, сондықтан бұл мәселе Қазақстан Республикасындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық тіліне қатысты әлдеқайда күрделі. Елдің тәуелсіздігі, тіл туралы Заңның қабылдануымен, қоғамдық өмірде тіл туралы Заңды жүзеге асыру үшін жасалған жұмыстың саны мен сапасы арасында айырмашылық жоқ. Табылса да қоғамдағы тілсіз, ділсіз, рухсыз мәнде өткізген жандардың немесе осы рухани асыл қазынаға әрекет етуші арасындағы екі жақтық қарама – қарсы "күрес әрекетін" тілдің қоғамдық, саяси – әлеуметтік қызметінің толық жүзеге асуына бір жағынан күрес жүріп жатса, екінші жағынан тілді білмегендер объективті және субъективті себептерден оған әрі тосқауыл жасады. Бірақ тәуелсіздік деген ұғымның құдіреті өте салмақты. Бұл сөздің мәні халықтың сөздері мен істерін шынайы таразыларда өлшеуге мүмкіндік береді. Сондықтан ұлттық тілдің лингвоэкологиялық мәселелері балабақша мен мектептен бастап жеке пән ретінде жоғары оқу орындарында міндетті немесе арнайы пән ретінде оқытылса, тілдің көптеген мемлекеттік және міндетті мәселелерін шешуге болады, қазақ тілінің сөз мәдениеті толыққанды жемісін береді [6,88].

Мемлекет ішінде табиғи байлықты қорғау және сақтау, халықтың денсаулығын сақтау және қалпына келтіру тарихи құндылықтардың рухани бөлігі болып табылады. Қазақ әдеби тілі де осындай қорғауды және бағалауды талап етеді. Сондықтан сөз мәдениеті оның экологиялық аспектідегі мәнін ұғынуды және түсінуді талап етеді. Сөз мәдениетін экологиялық аспектіде үйрену тілдің өміршеңдігін, рухани және адамгершілік көріністерін немесе тіршілік ету саласында керісінше көлеңкелерді үйрену үшін маңызды мәнге ие. "Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісі" деген сөзде тек қандай деңгейде ғана емес, сонымен қатар жай-күйі мен негізгі мәселелерін зерттейді, сондай-ақ қазақ ұлттық тілінің өмірімен байланысы, тазалық пен ұлттық сипатты, табиғи болмысты сақтаумен байланысты мәселелерді қарастырады, сондай-ақ тазалық пен сұлулық белгілерін зерттейді.

Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісі сөздің мекендейтін ортасының деңгейін, оның жай-күйін және оның негізгі проблемаларын анықтап қана қоймай, сонымен қатар қазақ ұлттық тілінің қазіргі жай-күйін, оның тазалығы мен ұлттық сипатын, сақталуы мен өсуін ескереді және тазалығы мен көркемдігінің белгілерін тануға үйретеді. Сөйлеу мәдениетінің дәстүрлі ұғымы бар, ол мыналарды қамтиды: ұлттық әдеби тілдің орфографиялық, грамматикалық, орфографиялық нормаларын сақтай отырып, түрлі коммуникативтік контексте тиімді сөйлеудің мақсатын көрсету. Сондықтан сөйлеу мәдениетінің дәстүрлі принциптерін сақтау үшін сөйлеу экологиясының мақсаттары мен міндеттеріне назар аудару қажет. Сөз мәдениетін экологиялық тұрғыдан қарау мәселесі өте өзекті. Сөйлеу барысында ұлттық тілдің дәстүріне, ұлттық заңдылықтарына жауапты қарау мәселесі – ана тілді сүйеге тәрбиелеу, туған тілдің өткені, бүгінгісі мен ертеңгісіне қамқорлық жасау. Бұл жерде сөйлеу мәдениетінің экологиялық аспектісінің мәні мен мазмұны, бірақ мұны терең әрі кең түсінудің қажеттілігі қазақ тілі үшін үлкен жауапкершілік болып табылады [7, 290].

Сөз экологиясы – бұл ойлау және сөйлеу мәдениеті ұғымдарының, сөйлеу тәртібінің, тілдік дәстүрлерге оқытудың, ұлттық тілді қорғау мен тазалаудың, ұлттық тілді оқытудың, сөз сапасын жақсартудың, функционалдық стильдегі тепе – теңдікті сақтаудың, сөйлеу эстетикасының тәсілдерін анықтаудың күрделі тұжырымдамасы. Сөз мәдениеті мәдениет экологиясының ең қажетті бөлігін құрайды. Мәдениет – өнер, ғылым ағарту саласының жетістіктерінің жиынтығы болса, онда ол тілмен сөзге қатысты ғана анықталады.

Белгілі бір тарихи кезеңде, тарихи– мәдени жағдайларда ұлттық әдеби тіл– ұлттың рухани дамуының айғағы және индикаторы болып табылады. Қазақстандағы мемлекеттік тілдің ағымдағы жай-күйін, статистикалық тұрғыдан, мемлекеттің жай-күйі мен даму перспективаларын, зерттеу жұмыстарын, ғылыми мақалаларды, идеяларды, тілдік экология мәселелеріне тікелей байланысты әуесқой идеяларды атап көрсету маңызды. Алайда, қазақ тілі туралы ғылымның осы саласы туралы мәселе туындағаннан бері жүз жылға жуық уақыт өтті деп айтуға болады. М. Дулатов экология мәселесін былай сипаттады: «Мен заманымда қандай едім! Мен ақын, шешен, тілмар бабаларымның бұлбұлдай сайраған тілі едім. Жарға соққан толқындай екпінді едім. Мен наркескендей өткір едім. Енді қандаймын? Кірленіп барамын, былғанып барамын, жасыдым, мұқалдым. Мен не көрмедім?! Таза тілдің құлдырауы, ластануы және тілдік ортаның экологиялық проблемалары күрделенетінін көрсетеді [7,105]. Сондықтан тілдік экология проблемасы кез келген ұлттың тілінде тілдік және лингвистикалық емес факторлардың ықпалынан туындайтын құбылыстарды қамтиды. Бұл құбылыстың алдын алу немесе өзекті мәселе болып табылатындығын талдау уақыт мәселесі ғана емес, ғылымның жаңа салаларының пайда болуын талап етеді. Осылайша, бұл құбылыс қажеттіліктен туындаған күрделі құбылыс болып табылады және сөз мәдениеті және оның заңдылықтары деп аталатын сөздің мәдениетіне байланысты өзекті мәселелерді анықтауы және түсіндіруі қажет. Сөз экологиясының негізгі мақсаты ұлттық тілдің тазалығын, айқындығын, байлығын сақтайтын тілдік бірліктерді дамыту, сондай-ақ ұлттық тілге теріс әсер ететін проблемаларды шешу жолдарын көрсете отырып, оны реттеудің түрлі себептерін анықтау болып табылады. Тек осы мәселелерді толық зерделеу және талдау жағдайында ғана қазақ сөздерінің мәдениетін мемлекет ішінде реттеуге, бұл үшін жағдай жасауға және қалыптастыруға болады. Бүгінгі күні сөз экологиясының проблемасы экстралингвистикалық факторларға байланысты қоғамда неғұрлым күрделі болып отыр. Бұл мәселені қазақ тіліне тән құбылыс ретінде қарастырмау керек. Бұл мәселе тіпті мемлекеттік мәртебесі бүкіл әлемде танылған дамыған тілдерге тән. Сондықтан қазіргі уақытта мәдениет экологиясы жаһандық деңгейде кеңінен және белсенді түрде қарастырылуда. Сөз экологиясы рухани экологияның да ең маңызды мәселелерінің негізгі орталық өзегі болып саналады. Рухани экологияның мәдени құбылыстарды сақтауы адамға кері ықпалын тигізетін техникалық прогресті ұтымды игеру мәселелерін де қарастырып отырады.

Мәдениетті, рухани құндылықтарды сақтаудың мәні әлемдегі табиғатқа қатысты экологиялық мәселелерден кем түспейді. Табиғат адамның биологиялық өмірі үшін қажет болса, рухани өмір үшін мәдени орта қажет. Бұл қазіргі қазақстандық қоғамның отбасылық тәрбиесінен бастап, мемлекеттік деңгейде өзекті мәселе болып табылатын маңызды мәселелерінің бірі – қазақ тіліндегі сөз экологиясының мәселелері. Тіл экологиясына байланысты мәселелер мемлекеттік тілдің мәртебесін, оны мемлекеттік қызмет неге мазалайтынын анықтайды. Сөз экологиясына бір жақты тәртіппен қарау мүмкін емес, атап айтқанда қоғамдағы тілдің ластануы, бұған ықпал ететін факторларға ғана қарастырып қоймайды. Қазақ халқының ұлттық тілі лингвистиканың жаңа саласы болып танылуы тиіс, ол ұлттың мәдени, әдеби және тарихи жадысын ұрпақтан ұрпаққа жинау, сақтау және беру мәселелерін зерделейді және өлшейді. Барлық халықтардың тілі сияқты қазақ халқының ұлттық тілі оның мәдениетінің тарихи ұлты, өткен және болашақ ұрпақтың рухани сабақтастығы болып табылады. Сөз экологиясы тіл дамуының объективті және субъективті сипатын толық тануды талап етеді, қауіп-қатерді болдырмау міндеті үшін алғышарттарды анықтайды және оған қарсы түрлі іс-қимылдар мен шараларды ұйымдастырады. Ол қазақ ұлттық әдеби тілінің тағдырын қорғау жөніндегі шараларды іске асыру міндетін ғана емес, сондай – ақ қажетті қағидаларды да көрсетіп қана қоймай, сөйлеу мәдениетінің негізгі талаптарын қоғам мен адамның мүдделерін қарауға бағытталған. Сөз мәдениетін оның тіршілік ету аясының түрлі аспектілері сияқты экологиялық аспектіде тану барлық тілдердің өмір сүру үрдісінде кездесіп отыр.

Сөз мәдениетін толық сақтау үшін оған қарама-қарсы құбылыс болып табылатын сөздің экологиялық аспектісінің толық мазмұнын анықтау тәуелсіз мемлекет үшін де, оның мемлекеттік тілі үшін де өте өзекті сала болып табылады. Белгілі болғандай, жекелеген сала ретінде сөз экологиясын оқытудың маңызы мен мәні тек қана филологиялық білім қорларына қатысты деп қарастыру белгілі деңгейде тар түсінік болып көрінеді [5,44].

Сөз экологиясы – жалпы тұрғыдан алғанда көптеген гуманитарлық пәндердің зерттеу әдіс – тәсілін, міндеті мен мақсатын, анықтамасын, көкейтесті мәселелерін оқытуға тиісті лингвистикалық ғылым. Әрбір мемлекет кез келген ұлттың тіл саясатынан бастап, тілдің ең қысқа мәселелерімен аяқталатын ең маңызды мәселелерді шешуге өз үлесін қосады. Сөз экологиясының маңыздылығы адамзаттың экология мәселесіне көзқарастыруынан қарастырылуы тиіс. Адамзаттың мәдени және рухани құндылықтарын сақтаудың негізгі міндеті – тіл және сөз мәдениеті болып табылады. Егер терең айтатын болсақ, жалпы тіл және басқа да мәдени мұралар туралы сөз болып отыр, олар, әдетте, өткенден болашақ адамзатқа апарылады. Егер терең айтатын болсақ, адам тағдыры өткен болашаққа тікелей тілмен және басқа да мәдени мұрамен байланысты. Сөз экологиясы тіл және сөйлеу мәдениеті мен ұлттық тіл және тіл саясатының экологиясының, сондай-ақ сөйлеу мәдениеті мен білім беру мәдениетінің қазіргі заманғы проблемалық жағдайларын, дәуірдің тілдік талғамдарын, экологиялық импульсті, тіл экологиясының кейбір мәселелерін қарастырады.

Сөз мәдениетін ғылымның жеке саласы ретінде танудағы негізгі мәселелер – жалпы тілдік нормаларды, олардың сапасын, табиғи құрылымдық заңдардың келісімділігін анықтау, оларды сақтау, тұрақтандыру, мониторинг және олардың толық іске асырылуын реттеу. Сөйлеу мәдениеті – сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асырылатын практикалық проблемамен теориялық негізді ұштастыратын күрделі сала. Сөз мәдениетінің бұзылу сәттерін анықтау, оны жүйелеу, себептерін түсіндіру, негізгі объективті себептерін анықтау сөз экологиясына да тікелей қатысты. Сөз мәдениетін жетілдіру, оның тілге, сөзге деген нақты бағамын әлемдік тұрғыдан бағалай білуді үйрету, оның бағасына теріс әсер ететін салаларды толық түсіну маңызды. Сөз мәдениеті ғылымның талабы күшейген сайын, бұдан ары қарай бұл саланың дамуына жиі әсер ететін процестерді ғана зерттеп оқыту көзделінбейді, жетістіктері мен даму, дамыту, жетілдіру үрдісінің сандық және сапалық деңгейінің параметрлері

ұлғайып қана қоймайды, оған кері әсерін тигізетін құбылыстарды анықтау мәселесі көтеріліп, соған қатысты нақты шаралары көрсетіледі. Ғылым салалары уақыт үрдісімен бірге дамып отырады. Ғылымның жаңа салалары мен жаңа бағыттардың, зерттеу аспектілерінің жаңа түрлерінің пайда болуы табиғи құбылыс болып табылады. Әлемдік лингвистикада тілдік экология мәселесі тек сөз ғана емес, сонымен қатар зерттеу нысандары, мәні мен сипаты, негізгі теориялық бағыттары болып табылады. Осы салаға қатысты ғылыми көзқарастар біршама айқындалып, негізгі меже – міндеттерін саралау арқылы осы мәселені зерттеудің болашақтағы қырлары ашылуда.

Қазақ тіл ғылымындағы лингвистикалық экология жүйесін зерттеу мәселесі, осы салаға қатысты кешенді зерттеулер жүргізу немесе оның басқа зерттеу аспектілерін іздестіру қазақ лингвистерін ойландыруға тиісті. Сөз экологиясын жеке пән, пән саласы ретінде зерттеу қазақ тіл білімінің өзекті мәселесі болып табылатынына күмән жоқ.

Сөз экологиясының мәселесі және оның лингвистикалық сипаты, мәні, теориясы болуы тиіс, бұл зерттеу пәні, сөйлеу мәдениетін дамытудағы рөлі қандай және өзекті немесе қарама-қайшы құбылыс ретінде, тілдік норманың сипатынан ерекшеленетін жерлерді ажырату критерийлерін саралау ретінде бүгінгі күн тұрғысынан өте өзекті болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Уәли, Н. Тіл экологиясы /Н.Уәли // Ана тілі. – 2009. – 26 ақпан. – 68б.
2. Даупаев Қ. Тіл мәдениеті және стилистика, Оқу құралы, 2 – басылым, «Фолиант» баспасы, Астана – 2012ж. – 33б.
3. Балақаев. М., Серғалиев.М., Қазақ тілінің мәдениеті. Оқулық – Алматы: «Зият Пресс», 2006ж. – 37б.
4. Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. Алматы, 2004. 47-бет.
5. Балақаев. М., М. Серғалиев. Қазақ тілінің мәдениеті. Оқулық – Алматы: «Зият Пресс», 2006ж. – 107б.
6. ҚайдарӘ.Т. Этнолингвистика // Білім және еңбек, 1985, №10, 232 б.
7. БайтұрсыноваА.Тілтағылымы(қазақтіліменоқу-ағартуғақатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992.- 222б.

ЛИНГВОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В КУЛЬТУРЕ СЛОВА

Аннотация

Экология слова – это сложная концепция понятий культуры мышления и речи, порядка речи, обучения языковым традициям, защиты и очистки национального языка, изучения национального языка, улучшения качества речи, поддержания баланса в функциональном стиле, определения подходов к эстетике речи. Культура слова составляет наиболее необходимую часть экологии культуры. Если культура-это совокупность достижений искусства, науки и просвещения, то она определяется языком только по отношению к слову. В определенный исторический период, в историко– культурных условиях национальный литературный язык является свидетельством и индикатором духовного развития нации. Важно подчеркнуть текущее состояние государственного языка в Казахстане, статистически говоря, состояние и перспективы развития государства, исследовательские работы, научные статьи, Идеи, дилетантские идеи, непосредственно связанные с проблемами языковой экологии.

Ключевые слова: экология слова, культура слова, аспект, национальный язык, языковая норма.

LINGUOECOLOGICAL PROBLEMS IN WORD CULTURE

Abstract

Word ecology is a complex concept of the concepts of culture of thinking and speech, speech behavior, teaching to language traditions, protection and purification of the national language, teaching the national language, improving the quality of speech, maintaining a balance in functional style, determining the ways of speech aesthetics. The culture of the word forms the most necessary part of the ecology of culture. If culture-art, science is a set of achievements in the field of enlightenment, then it is determined only by language in relation to words. In a certain historical period, in historical and cultural conditions, the national literary language is a testimony and indicator of the spiritual development of the nation. It is important to highlight the current state of the state language in Kazakhstan, from a statistical point of view, the state and prospects for the development of the state, research papers, scientific articles, ideas, amateur ideas directly related to the problems of language ecology.

Keywords: ecology of the word, culture of the word, aspect, national language, language norm.

МРНТИ 16.21.35

Д.Б. Жолекенова¹, Ж.А. Исина²

Баишев университеті

zhannur_8383@mail.ru

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ТҰРҒЫДАН
ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация

Мақал-мәтелдерді қазақ тіл біліміндегі нақты деректер негізіндегі зерттеулердің нәтижелері лингвомәдениеттанудың маңызды да айқын тұжырымдары мен қағидаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан алғанда, тіл тек қарым-қатынас және танымдық қызмет атқаратын құрал ғана емес, сондай-ақ ұғым – тіл – мәдениет жиынтығынан құралатын, халықтық жаратылыстан тұратын ұлттық мәдени код, қор, мәдени ақпарат көзі ретінде танылса, мақал-мәтелдердің бойындағы ұлттық ұғым мен мәдениеттің көрініс беріп, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы берілуі зерттеудің құндылығын арттыра түседі. Кез-келген халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы, өмір тіршілігіне, күнделікті тұрмысына қажет бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, түсінігі т.б - біздің санамызда тілдік шығармашылықтың дамуының нәтижесінде туған тілдік бейнесі.

Негізгі сөздер: ұлт, тіл, мәдениет, мақал-мәтел, лингвомәдениеттаным, этнолингвистика.

Халықтардың ғасырлар бойы жинақтаған рухани және материалдық мәдениетінің жетістіктері мен ұлт өркениетіне қатысты ақиқат белгілерін таңбалайтын тұрақты тілдік бірліктерді зерттеу - лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеудің теориялық негізі болады. Тіл білімінде «қазіргі лингвистиканың құрылымдық, яғни тілді өз жүйесі ішінде ғана зерттеу парадигмасының антропоцентристік қағида негізінде – сол тілдің иесі болып табылатын адаммен, оның (тілдің) функционалды қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық үрдіспен байланыстыра қарайтын зерттеулердің нәтижесі болып табылар соңғы он жыл көлемінде тіл мен мәдениеттің өзара байланыс тетіктері мен жалпы ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы пайда болды» [1,5], – деп айтуға толық негіз бар.

Мақал-мәтелдерді лингвомәдени бағытта қарастырудың кешенді сипаты мен ғылымиаралық сабақтастығын атап өткен жөн мақал-мәтелдерді зерттеу барысында этнография, тарих, мәдениет, салт-дәстүр, өнер, космонимия т.б. ғылымдарының деректері де тиімді пайдаланылады.

Мақал-мәтелдерді қазақ тіл біліміндегі нақты деректер негізіндегі зерттеулердің нәтижелері лингвомәдениеттанудың маңызды да айқын тұжырымдары мен қағидаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан алғанда, тіл тек қарым-қатынас және танымдық қызмет атқаратын құрал ғана емес, сондай-ақ ұғым – тіл – мәдениет жиынтығынан құралатын, халықтық жаратылыстан тұратын ұлттық мәдени код, қор, мәдени ақпарат көзі ретінде танылса, мақал-мәтелдердің бойындағы ұлттық ұғым мен мәдениеттің көрініс беріп, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы берілуі зерттеудің құндылығын арттыра түседі. Кез-келген халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы, өмір тіршілігіне, күнделікті тұрмысына қажет бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, түсінігі т.б. - біздің санамызда тілдік шығармашылықтың дамуының нәтижесінде туған тілдік бейнесі. Мақал-мәтелдер бойынан ұлт тарихына, төл мәдениетімізге, танымымыз бен талғамымызға, мінезіміз бен санамызға, дәстүр мен даналығымызға сай тұтастықты сақтаған тілдік құбылысты аңғарамыз. Бұлардың барлығы жай таңбалық жүйе емес, ұлт мәдениетінің көрсеткіші.

Мұндағы тілдің қызметі этномәдени ақпараттарды сақтап, жеткізуші, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырушы, бүтін тұтастық болып танылады. Шындық өмірдің мәдени ақпаратын танытатын әрбір лингвомәдени бірлік, ол фразеологизм болсын, не мақал-мәтел болсын дүниенің тілдік бейнесін айқындаушы лингвомәдени көрсеткіш ретінде қарастырылады. Олардың мазмұндық құрылымы тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыстылықты айқындайды және таңба мазмұнындағы лингвистикалық, мәдени ақпараттармен танылады. Мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулердің түпкі мақсаты – қазақ тілінің өзіндік жеке мәдени тілін қалыптастыруға, тілі арқылы ұлтын тану дәрежесіне жеткізуге құрылған. Тіл – әрбір елдің, әрбір ұлттың тарихын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін, тіпті сол ұлттың өз болмысын танытатын, оны сақтап қалатын, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін ұлы қазына ретінде қоғамдағы ең маңызды қажеттіліктердің бірі.

Мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеуде тіл мен ұлттық мәдениеттің сабақтастығына жүгінеміз. Тіл қарым-қатынас құралы болуымен бірге оны тұтынушы халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дүниетанымдық ерекшелігін, ұлттық болмысын, рухани-мәдени байлығын, сан ғасырларға созылған даму тарихын ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып жеткізуші, жинақтаушы қызмет атқарады. Академик Ә. Қайдардың пікірінше: «...тіл – қорған, тіл – қару, өнер алды –қызыл тіл, тіл – ұлттың жаны мен тәні т.т... Өз тілінен айрылған ел – ел емес, ұлт – ұлт емес. Өйткені, этностың ұлт санатына қосылуы үшін қажетті де міндетті шарттарына ортақ табиғи орта, ортақ күнкөріс көздері, ортақ тіл, ортақ психология жататыны белгілі, сондықтан да қазақ халқы бүгінгі жержүзілік жаһандану процесінде біртұтас ұлт болып қалуы үшін ана тілінің тас түйін етіп ұйыстыратын ұйытқы болар күдіретті күшіне сүйену керек...» [2, 32].

Кез-келген ұлт немесе этнос қалыптасу ерекшелігіне сәйкес белгілі кезеңдерді бастан кешіреді. Қарым-қатынас құралы ретінде тілдік таңбалардың этнос тілінде қолданысқа түсуі – тіл мен этностың ажыратып алуға, бөліп-жаруға келмейтіндігінің тағы бір дәлелі. Тіл тарихы халық тарихымен қатар өріліп жатады. Тарихшылар қазақ жұртының этногенездік тарихи көздері мен түркі тілдері жүйесіндегі орнын айқындауға байланысты қыпшақтық негізді айқындап береді. Сонымен қатар, қазақ тілінің бастау бұлағы болып табылатын көне қыпшақ тілі көптеген түркі халықтары тілінің этностық қалыптасуының басты негіздерінің бірі.

Түркі халықтары тілінің қалыптасу, даму тарихы жалпы адамзат тілінің пайда болу, даму тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, тіл онтологиясы аясында, тілдік деректер негізінде анықтауға болатын теориялық мәселе.

Қазақ тілі – қазақ ұлтының тілі, қазіргі мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілгенге дейін түрлі тарихи кезеңдерді бастан кешірді, қазақтың ұлттық салт-дәстүрі мен сана-сезімі, менталитеті, қолтума мәдениетін сақтап қалды. Сондықтан қазіргі қазақ тілінің орта ғасыр ескі қыпшақ тілімен байланыстырыла қарастырылуы заңды құбылыс. Бұл мәселе әлемдік түркологияда, атап айтқанда ХХ ғасырдың екінші жартысында қалыптаса бастаған «Қыпшақтану» саласында қарастырылып жүр. Бұған негіз – екі тілдің арасандағы генеологиялық туыстық пен қазақ тілінің тарихи қалыптасуының түбегейлі зерттелмеуі. «Жалпы тіл тарихы мен әдеби тіл тарихының өз алдына екі бөлек құбылыс екенін де есте ұстаған жөн. Себебі белгілі бір халық тілінің тарихы әдеби тіл тарихынан әлдеқайда ерте басталады» [3,10], - деген бір топ ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек, қазақ тілінің қалыптасу тарихының әріден басталғанын байқаймыз.

Қазақ халқы өзге түркі тайпалары секілді көне, орта түркі мәдениеті мен өркениеті мұрагерлері санатында. Сондықтан да көне, орта түркі мәдениетінен бастау алған жазба жәдігерліктердің этнолингвистикалық құндылығын анықтаудың маңызы зор. Орта ғасырлық жазба мұрағаттар тілінде қазақ халқының ділі мен тіліне тән элементтердің кездесуі – тіл мен этностың ажырамас құбылыс екендігінің тағы бір дәлелі. Бұл жерде А.А.Потебняның «халық – тілді жасаушы, тіл – «халықтық рухтың» нәтижесі, сондықтан да тілден біз ұлттық ерекшеліктерді көреміз» [4,156] деген пікірін басшылыққа алудың маңызы зор.

Тілімізде ұлттық мәдениеттің өзегін құрайтын қастерлі ұғымдар мен көзқарастардың қалыптасуына, тіл мен мәдениеттің сабақтастығының дамуына өзіндік үлес қосқан ғалымдардың қатарына В. Фон Гумбольдт, А.А. Потебня, А. Вежбицкая, А. Шмелев, Ю. Апресян, В. Воробьев, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, С. Жанпейісова, А. Сейілхан т.б. жатқызуға болады.

Тіл – тарихи құбылыс. Бірқатар түркі тілдерінің (өзбек, қазақ, қарақалпақ, татар және т.б.) өз алдына отау тігіп, жеке тіл болып қалыптасу кезеңі, көне қыпшақ тілі туралы жазылған жазба нұсқалардың түзілу уақытына тұспа-тұс келеді, яғни Х-ХҮ ғғ. болып есептеледі. Сондықтан тарихи тақырыпқа байланысты мәселелер сөз болғанда (әсіресе қазақ тіліне, оның тарихына орай) орта ғасырлық көне қыпшақ жазба жәдігерліктерінің де ғылымға берер мүмкіншіліктерін ескеру қажет.

Қазіргі түркі тілдес, оның ішінде қыпшақ тілдес мемлекеттердің басым бөлігі тәуелсіз ел болып, енді біреулері тәуелсіздікке ұмтылып жатқан кезеңде ХІ-ХІҮ ғасырлар аралығындағы көне қыпшақ мәдениетін зерттеу ісі жаңа мазмұнға ие болып жандана түсуде. Қазақ, өзбек, башқұрт, қарақалпақ, әзербайжан, қырым татарлары тәрізді көптеген этностар мен тайпалардың жеке ұлт болып қалыптасуының негізінде көне қыпшақ тілі, мәдениеті мен тарихы жатыр. Бұл мәселе ұлттың ұлт болып қалыптасу тарихындағы тіл қызметінің маңыздылығын көрсетеді.

Қазақ тілінде «ұлттық құндылық» деген философиялық-танымдық ұғым бар. Ал, ұлттық құндылықты тілсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Ұлттық құндылықтардың қатарында тұрақты тіркестеріміз бен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер де бар. Сондықтан өткеніміздегі этномәдени құндылықтардың барлығы тіліміздің өзекті ұстанымына айналуы керек. Ал, қазіргі таңда орта ғасыр жазба ескерткіштерінің қазақ тіліне қатыстылығын анықтаудың маңызы ерекше. Белгілі ғалым М.Арынның «Тіл – ойды ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып құрап беруші орган» деген пікірінде де «тіл мен ұлт» біртұтас деген қағиданың негізі жатыр.

Жалпы, қазақ тілін рухани-танымдық тұрғыдан бір жүйеге түсіріп зерделеп жүрген ғалым Ж.А. Манкеева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» еңбегінде *ұлт-тіл-мәдениет* үштігінің ажырамас бірлікте екендігін орынды пікірлерімен дәйекті дәлелдеді» [5,176].

Қазақ тілін, қазақ ұлтының мәдениетін зерттеуде халық тарихының алатын орны зор. Сан мыңдаған жылдар қалыптасқан ұлттың да ұрпаққа айтар сыры сансыз. Халық тілінің этномәдени сипатын зерделеуде халықтың рухани байлығының негізінің орта ғасыр жазба ескерткіштерінде жатқанын аңғардық. Шежірелі тарихымызға үңіле қарасақ, қазақ ұлтының көне қыпшақтардың мұрагері екендігіне көзіміз анық жетеді. Түркітану ғылымында соңғы кездері осы мәселе зерттеліп, соны ойлар жарық көрді.

Тіл этностың мәдени байлығының куәгері. Тілдің бұл қасиетіне себепші ұлттық байлықты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші кумулятивтік қызметінің маңызы ерекше. Этностың көнеден тамырланған этномәдени тарихы аса құнды мұра. Жазба тілдегі фразеологиялық бірліктерді тек тұрмыстық лексиканың ауқымында қарастыруға болмайды. Оларды ұлттық сана мен ұлттық таным сабақтастығының нәтижесінде пайда болатын мәдени лексиканың аясында қарау қажет. Халқымыздың рухани мол мұрасын этномәдени тұрғыдан зерттеу ісі қазақ тіліндегі, сонымен қатар тарихи, әдеби, археологиялық, этнографиялық бағыттағы зерттеу жұмыстарына мол үлес қосады. Ш.Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Қайдаров, М. Әуезов, Р. Сыздық, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ж. Манкеева, Н. Уәлиев т.б. ғалымдар еңбектерінде мәдени лексика туралы ой қозғайды.

Ж.Манкеева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» еңбегінде мәдени лексиканың қабаты ақын-жыраулар шығармашылығы, диалектілік лексика, фольклор, фразеология т.б. тараушаларға бөлініп қарастырылған.

Қазақ әдеби тілі жайында энциклопедияға жазған мақаласында Ә. Құрышжанов пен А. Ибатов V-VIII, IX-XII және XIII-XIV ғасырлардағы ескі түркі ескерткіштерінің тілін қазақ әдеби тілінің ескі арналары есебінде атап өтеді [6, 20]. Осы қазақ әдеби тілінің ескі арналарының сілемдері, рудименттері (тілдік қалдықтар) этностың бойынан, бірінші кезекте тілінен көрінеді.

Ә. Қайдар қазақ этнолингвистикасын зерттеуде құнды-құнды пікірлер айтып, «Этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды» деген қағиданың негізінде этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты сипаттай білді. Бұл тұжырым басқа да ғалымдардың зерттеу еңбектерінде жалғасын тапты. Тіл мен этнос қалыптасу барысында өзара тығыз қарым-қатынаста болуы тілдің мұрагерлік қызметінің негізінде жүзеге асады. «Тіл дамуының өзі – ру-тайпа тілдерінен халық тіліне, халық тілінен ұлт тіліне қарай өрбитін тарихи құбылыс» деген ғылыми теорияның негізінде тілдің кумулятивтік қызметі жатыр» [2, 5]. Шындығында тіл дамыса, қоғам да дамиды, ал қоғамдағы болып жатқан оқиғалар, тарихи жағдайлар ұлт тілінде сақталатыны белгілі.

«Тіл – тарихи категория. Ол өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша өрбиді, дамиды, жетіледі. Ешқандай саяси әлеуметтік формацияның ықпалына бағынбайды, бірақ әрбір заман-дәуірде өз халқының өмірімен бірге өседі, онымен біте қайнасып, бірге күн кешеді. Ел басынан өткен өзгерістер таңба басқандай болып жазылып қалады» [7, 56]. Тіл – халықтың тарихы, ұлттың анасы. Қазақ тілі қыпшақ тілдері тобынан бөлініп шығып, оқшаулану үдерісін бастан кешірді. Бұл құбылысты этнос пен тіл бастарынан қатар кешірді. Көне қыпшақ тілінің қазақ тілінде алар орнын тарихтың өзі тағайындап кеткен. В. Фон Гумбольдттің «тіл халық рухының, оның танымы мен менталитетінің көрінісі» деген концепциясына сүйенген антропологиялық тіл білімі қазақ топырағында да даму үстінде. Тіл мен мәдениетті сабақтастырған этнолингвистиканың негізін қалаған академик Ә.Т. Қайдаров болса, бұл сала Р.Ф. Сыздықова, Е. Жанпейісов еңбектерінде жалғасын тапты.

Әр этностың өмір сүру сипаты ұлттың рухани ерекшеліктері, ойлау ұғымдары мен бағыт-байламдарын сипаттайтын тілдік жүйесі арқылы ана тілінде сақталады. Ол – әр халықтың материалдық, экономикалық, әлеуметтік жағдайына байланысты дамиды, қоғамдық санасына сәйкес негізделетін, «ұжымның жадында жинақталған жүйе» [5,18].

Сайып келгенде, тіл – этномәдени құндылықтарды сақтап, болашақ ұрпаққа жалғастырушы, ұлтты біріктіруші құрал болып табылады.

Этнолингвистика ғылымы этнос пен этнос тілінің негізінде қалыптасқандығын көптеген ғалымдар атап айтсақ, В. Гумбольдт, В. Вундт, А.А. Потебня, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ т.б. ғалымдар жоққа шығармайды. Кез-келген халықтың, этностың ұлттық бейнесін тілі арқылы ғана жан-жақты танып білуге болады.

Ұлт тұлғасын танып-білуде, мақал-мәтелдердің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтауда мәдениеттану саласының қосар үлесі мол. «Мәдениет» ұғымы жеке адамға тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ұлттық сананы, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін қамтитын күрделі құрылым. Ал, ұлт мәдениетіне келетін болсақ, әр халықтың табиғаты негізге алынады. Белгілі орыс мәдениеттанушысы А.И. Беляевтың пікірінше: «Этнические культуры – эти особые исторически выработанные способы деятельности, благодаря которым обеспечивалась и обеспечивается адаптация народов к условиям окружающей их природной и социально-культурной среды» [8, 48].

Ұлт мәдениеті әрбір этносқа тән құбылыс. Кез-келген халықтың дүниетанымы мен таным-түсінігі этнос мәдениетінің ауқымында қарастырылады. Халық бойындағы қасиеттерді танып-білудің ең басты құралы – тіл.

Лингвомәдениеттанудың негізгі нысаны «тіл мен мәдениет» сабақтастығымен сипатталатындықтан, тіл мен мәдениет екі түрлі семиотикалық құрылымда болғанымен, бір-бірін толықтыратын, өзара тығыз байланысты тұтас жүйе. Кез-келген ұлттық тілдің шынайы табиғатын тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білумен қатар оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың сан ғасырлық жүріп өткен тарихымен, күнделікті өмірде орныққан мәдениетімен, ой-танымымен тікелей байланысты. Ал, ұлт тарихы мен мәдениетін, ой-танымын саралауда мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. Осындай қажеттіліктердің негізінде ұлттық тілді халықтың мәдениетімен біріктіре қарау мәселесі лингвомәдениеттану ғылымының тууына себепші болды. Бұл бағыттың іргетасын В. фон Гумбольдт, Я. Гримм, Ф. де Соссюр, Р. Раск, Э. Сепир, Б. Уорф, А. Потебня, Г. Штейнталь еңбектері қалағаны байқалады. Әрі қарай жалғастырушы орыс ғалымдары В.А. Маслова, В.Н. Телия, Е. Верещагин, В. Костомаров, В. Воробьев, А. Арутюнова, т.б. қалады. Сондай ғалымдардың бірі В.Н. Телия лингвомәдениеттануды тіл арқылы танылатын этнос мәдениетінің диахрондық сипатына назар аударатын этнолингвистиканың «тілдің корреспонденциясы мен мәдениеттің өзара қатынасының синхронды түрін зерттейтін және сипаттайтын бір бөлшегі» [9, 80] деп анықтайды.

Тілдік бастаудың негізінде мәдениет қалыптасты. Адами нақтылықты анықтауда тілдің рөлі зор. Ал, адами нақтылыққа ие болған адамзат тіршілігінен мәдениеттің әлемі бастау алды. Шын мәнінде, ақиқат дүние бейсаналы түрде тілдік нормалар негізінде жасалады. Адам баласының қандай да бір құбылысты әрқалай көруі, естуі, қабылдауы тілдік нормалардың өз көрінісінің формасына сай болуымен байланысты. Осыған орай мәдениеттанушылар мәдениет тілін былайша анықтайды: «Мәдениет тілі дегенімізді оның кең мағыналылығымен сәйкес алар болсақ, бұл – адамдардың коммуникативті байланыс жасап, мәдениет кеңістігіндегі бағдарын айқындауға мүмкіндік беретін құралдар, таңбалар, рәміздер мен мәтіндер. Мәдениет тілі – бұрын болған не жаңадан пайда болатын түсініктер, қабылдаулар, ұғымдар, бейнелер және басқа да осы тектес мәндік құрылымдар (мағынаны жеткізуші) ұйымдасатын нақтылықты түйсінудің әмбебап формасы болып табылады» [10,154]. Ал мәдениеттің тілсіз дамуы мүмкін емес.

Тіл – мәдениеттің өмір сүру формасы болса, мәдениет – тілдің ішкі құрылымы. Осы ерекшеліктеріне байланысты, тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын тұтас бір дүние деуге болады. Нәтижесінде антропоэлектік бағытқа сай тіл мен мәдениеттің байланысын, тілдің мәдениетті сақтау, сипаттау, жарыққа шығару қасиеттерін анықтайтын өзіндік зерттеу нысаны бар, зерттеу әдістері мен қағидалары бар арнайы ғылым саласы лингвомәдениеттану қалыптасты.

«Тіл – тек мәдениетті танытушы құрал ғана емес, тілдің бойында оның (мәдениеттің) арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш. Лингвомәдениеттану негізінде ұлтқа тән мәдени-танымдық жүйенің қалыптасуын анықтауға болады. Ал бұндай зерттеулерге тілдің кумулятивтік қызметі негіз болады» [11, 6] деген А. Сейілханның пікірінің мәні зор және ғалымның: «Лингвомәдениеттану – этнос мәдениеті мен сол тілде сөйлеуші халықтың лексикасының мәдени-тілдік деректерін сипаттайтын, жұрт мәдениетін өз лексикасы арқылы басқа этносқа танытатын, ұлттық рух пен ұлттық тілдің туын көтеретін, халықтың тіл байлығын тек болмысы арқылы өз тұғырына жеткізіп келешекке танытатын, тілдік деректерді ұлттық нышанда жарата да, жарқырата да алатын, этнолингвистика пәнімен ағайындас, ұлттық рух пен тіл арасында өзіндік жолы бар, тілді мәдениет арқылы танудағы бітімімен басқа тіл ғылымдарынан ерекшеленетін, қоғамдық-әлеуметтік, эстетикалық, философиялық сипаты бар кешенді пән» [11,23] деген анықтамасын, біздіңше, қазақ тіл біліміндегі осы бағыттағы зерттеулердің нәтижесінің қорытындысы, түйіні деп бағалауға болады.

Демек, «тіл негізінен белгілі бір мәдениеттің құндылықтары мен белгілерін өз бойына сіңіреді, үнемі антропологиялық, логикалық және философиялық факторларға сүйеніп отырады. Өзінің символдық және бастапқы қызметі арқылы тіл басқа тіршілікті бейнелей алады және белгілі бір мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылатын құбылыстардың жинағын білдіреді» [12, 29].

Кез-келген ұлттың руханиятын, дүниетанымын, салт-санасын, ұлттық мінезін өн бойына жиып, сан ғасырлар өтсе де санадан өшпейтін ұлт тілі мен мәдениетінің негізінде фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Елемесова Ш. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары [мәтін]: - Ш.Елемесова. - Ф.ғ.к. дис. Алматы, 2003. – 127 б.
2. Қайдаров Ә.Т. Ұлтты ұйыстыратын күдіретті ұйытқы [мәтін]: - Ә.Т.Қайдаров. – Алматы,2003.–319 б.
3. Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы [мәтін]: - М.Балақаев, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов. - Алматы, 1968. - 106.
4. Потебня. А.А. Слово и миф [мәтін]: - А.А.Потебня. – М.: Наука, 1989. -156 с.
5. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы [мәтін]: - Ж.Манкеева. - (филол. ғыл. докт. ғыл дәр алу үшін) Алматы, 1997. - 176 б.
6. Құрышжанов Ә., Ибатов А. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары [мәтін]: - Ә.Құрышжанов., А.Ибатов. – Алматы: Ғылым, 1981. – 124 б.
7. Исаева Ж. Әдеби тілдің нормасынан ауытқыған сөздердің тарихи-лингвистикалық аспектісі [мәтін]: - Ж.Исаева. - Алматы, Арыс, 2004. - 205б.
8. Беляев А.И. Культурологические гипотезы... // Этнолингвистические проблемы семантики [текст]: - А.И.Беляев. - М.: Наука, 1978. –248 с.
9. Телия В.Н. Русская фразеология [текст]: - В.Н.Телия. - М.: Наука, 1996. – 80 с.
10. Тіл мен мәдениет // Әлемдік мәдениеттану ой-санасы [мәтін]: - Құраст. Ә. Б. Наурызбаева. – Алматы, 2005. - 432б.

11. Сейілхан А. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні [мәтін]: - А.Сейілхан. - Фил.ғыл.канд. дисс. қолжазбасы. – Алматы, 2001.– 154 б.
12. Снасапова Г. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени Бірліктер [мәтін]: - Г.Снапасова. - ф.ғ.к. ... дис. авторефераты. – Алматы, 2003. – 29 б.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Аннотация

Результаты исследований пословиц и поговорок на основе фактических данных в казахском языкознании позволяют сформировать важные и четкие выводы и принципы лингвокультурологии. С лингвокультурологической точки зрения язык признан не только средством общения и познавательной деятельности, но и национальным культурным кодом, фондом, источником культурной информации, состоящим из Народного творения, состоящего из совокупности понятий-языка-культуры, пословиц и поговорок. повышает ценность исследований. История, пережитое любым народом, все его духовное, культурное богатство, бытие, мировоззрение, предметы быта, быта, обычаи, обычаи, понятия и т.д.- языковой образ, рожденный в результате развития языкового творчества в нашем сознании.

Ключевые слова: нация, язык, культура, пословицы, лингвокультурология, этнолингвистика.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LINGUOCULTURAL STUDY OF PROVERBS AND SAYINGS

Annotation

The results of the study of Proverbs and sayings on the basis of real data in Kazakh linguistics allow us to form important and clear conclusions and principles of linguoculturology. From a linguistic and cultural point of view, language is recognized not only as a means of communication and cognitive functions, but also as a national cultural code, a resource, a source of cultural information, consisting of a folk nature, consisting of a set of concepts-language-culture, which reflects the National concept and culture in Proverbs and sayings, and the transmission of language from generation to generation increases the value of research. The history of any people, the entire spiritual, cultural wealth, existence, worldview, products necessary for life, everyday life, customs, concepts, etc.-the language image that is born in our minds as a result of the development of linguistic creativity.

Keywords: nationality, language, culture, proverbs, linguoculturology, ethnolinguistics..

МРНТИ 16.21.25

Мустафина А.А.

Баишев Университет, г.Актобе

e-mail: arumustafina3@gmail.com

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Данная статья освещает вопрос методики формирования лексических навыков у студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка. Рассмотрены основные принципы формирования лексических навыков, такие как изучение слов в

контексте, обучение новым словам через аналогии, использование словарей и текстовых материалов. В данной работе предложены методы, которые помогут студентам улучшить свои навыки в области делового английского языка и выразительности. Автор работы считает, что эффективное формирование лексических навыков способствует развитию коммуникативных способностей студентов и реализации их профессиональных потенциалов в будущем.

Ключевые слова: лексические навыки; официально-деловой стиль; методика обучения; английский язык; формирование; студенты; владение профессиональной лексикой.

В современном мире знание английского языка в области деловых коммуникаций является актуальной и необходимой компетенцией для успешной карьеры. Одним из самых распространенных видов английского является официально-деловой стиль. Он включает в себя особый набор лексических единиц и правил, которые требуют от студентов не только знаний, но и умения правильно применять их в реальных ситуациях общения. В связи с этим, методика формирования лексических навыков у студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка становится важной задачей современного образования. Она направлена на формирование у студентов компетенций, необходимых для эффективного использования деловой лексики в коммуникации, что является необходимой предпосылкой для их успешной работы в профессиональной сфере.

Цель данного исследования заключается в изучении методик формирования лексических навыков у студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка. Результаты исследования могут помочь разработать эффективные методики обучения, способствующие формированию у студентов уверенности в использовании английского языка в официальных и деловых ситуациях. Кроме того, исследование может способствовать улучшению методической подготовки преподавателей английского языка в области официально-делового стиля.

Одной из основных методик формирования лексических навыков у студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка является использование специальных учебных материалов, содержащих богатый лексический материал, а также упражнения на его закрепление и развитие. Кроме того, применяемыми методами являются:

1. Активизация активного словаря студента путем частого использования новых слов в контексте.
2. Организация диалогической и монологической речи на темы, связанные с деловым общением, с целью закрепления и расширения лексических знаний.
3. Использование лексических тестов и игр, которые позволяют закрепить усвоенный материал и развить лексический запас.
4. Работа с лексико-грамматическими шаблонами для формирования навыков английской речи в официально-деловом стиле.
5. Использование аутентичных текстов, например, бизнес-новостей, корпоративной лексики, которые помогают понять особенности деловой лексики и закрепить ее в практике.
6. Углубленное изучение специализированной терминологии в различных сферах бизнеса и экономики [1].

В целом, процесс формирования лексических навыков в процессе изучения официально-делового стиля английского языка требует систематической и последовательной работы с лексическим материалом, его закрепления и расширения [2].

Методика формирования лексических навыков у студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка является важным элементом овладения языковыми навыками и компетенциями. Эта методика включает в себя несколько этапов, каждый из которых фокусируется на определенных аспектах языка и требует определенных умений и навыков от студентов [3].

Первый этап заключается в изучении базовой лексики официально-делового стиля английского языка, которая включает специфические термины, фразы, обороты речи и прочие элементы языка. Студенты изучают эту лексику с помощью учебников, учебных материалов и аудио- и видеороликов, а также через взаимодействие со специалистами в данной области.

Второй этап связан с практическим применением лексики в конкретных ситуациях. Студенты учатся использовать лексику английского языка в официально-деловых контекстах, например, при подготовке бизнес-презентаций, составлении официальных писем и других документов. Они также учатся анализировать и интерпретировать термины и обороты речи, чтобы использовать их в соответствии с правилами бизнес-коммуникации.

Третий этап – это повторение и закрепление лексики и навыков в процессе практики. Студенты должны постоянно взаимодействовать друг с другом и с преподавателем, используя официально-деловой стиль на практике. Для этого могут быть использованы разнообразные упражнения, такие как ролевые игры, презентации, дискуссии и т.д.

Таким образом, методика формирования лексических навыков у студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка является сложным и многоэтапным процессом, который требует постоянной практики и повторения. Этот подход помогает студентам не только освоить языковые навыки, но и сформировать профессиональные компетенции, которые будут полезны им в будущей карьере [4].

Методика формирования лексических навыков является одним из важнейших компонентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка для студентов.

Существует множество подходов и методов, которые используются для обучения и развития лексической компетенции студентов. Прежде всего, важно понимать, что для успешного формирования лексических навыков, необходима активная работа на совершенствование словарного запаса в закреплённом контексте.

Первый этап формирования лексических навыков – это отбор материала, который будет использоваться для обучения. Здесь рекомендуется выбирать специализированные ресурсы, где концентрация официально-делового языка высока. К примеру, корпоративные сайты, деловые издания и пресс-релизы [5].

Далее необходимо уделить внимание процессу запоминания новых слов и фраз. Одним из наиболее успешных способов здесь является использование ассоциаций, т.е. связывание нового слова или фразы с уже существующими знаниями и представлениями. Дополнительным методом, который также помогает в процессе запоминания, является использование флеш-карт – небольших карточек с терминами и их определениями.

Продолжительная и систематическая практика, а также частое повторение, также имеют важное значение в процессе формирования лексических навыков. Рекомендуется проводить регулярные тренировки, которые укрепляют лексические знания студентов.

Также необходимо отметить, что использование современных технологий (например, мобильных приложений и онлайн-словарей) в процессе обучения также имеет большую важность и может помочь в формировании лексических навыков студентов.

В заключение, можно сказать, что формирование лексических навыков является ключевым элементом в процессе изучения официально-делового стиля английского языка для студентов. Для достижения успеха в данном направлении, необходима систематическая и целеустремлённая работа, а также использование разнообразных методов и технологий.

В ходе изучения официально-делового стиля английского языка особое внимание уделяется формированию лексических навыков у студентов. Эта методика помогает им понимать и использовать специфические термины и слова, которые могут быть необходимы в деловом контексте.

Для того, чтобы студенты могли успешно владеть лексическими навыками, важно использовать различные методы и подходы, включая чтение профессиональной литературы, аудирование диалогов и лекций, выполнение упражнений на закрепление изученного материала и создание собственного словарного запаса.

Следуя этой методике, студенты смогут улучшить свои коммуникативные навыки и научиться правильно использовать сложную лексику уровня официально-делового стиля. Это не только поможет им в их академической деятельности, но и будет полезным для их будущей профессиональной карьеры.

Список литературы

1. Кузнецова И.В. Формирование лексических навыков студентов при обучении деловому английскому языку. // Наука и образование. 2016. № 7 (сентябрь). С. 120-122.
2. Павличенко С.А. Формирование лексических навыков студентов в процессе изучения официально-делового стиля английского языка. // Учебно-методический комплекс Высшей школы экономики.
3. Латышева Е.В. Проблемы формирования лексических навыков при изучении делового английского языка. // Вестник Казанского государственного университета. 2012. № 2 (78). С. 44-47.
4. Мещерякова Е.В., Сидоренко И.Н. Методика формирования лексических навыков студентов в процессе изучения английского языка на базе деловых текстов. // Актуальные проблемы современной науки и образования. 2017. Т. 2. № 2. С. 98-101.
5. Макарова Л.Н. Формирование лексических навыков при изучении официально-делового стиля английского языка. // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2014. № 3 (50). С. 78-81.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ РЕСМИ-ІСКЕРЛІК СТИЛІН ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада ағылшын тілінің ресми іскерлік стилін оқу процесінде студенттердің лексикалық дағдыларын қалыптастыру әдістемесі мәселесі қарастырылған. Сөздерді контексте меңгерту, аналогия арқылы жаңа сөздерді меңгерту, сөздіктер мен мәтіндік материалдарды пайдалану сияқты лексикалық дағдыларды қалыптастырудың негізгі принциптері қарастырылады. Бұл құжат студенттерге іскерлік ағылшын тілі және мәнерлік саласындағы дағдыларын жақсартуға көмектесетін әдістерді ұсынады. Жұмыс авторы лексикалық дағдыларды тиімді қалыптастыру студенттердің коммуникативті қабілеттерін дамытуға және болашақта кәсіби мүмкіндіктерін жүзеге асыруға ықпал етеді деп есептейді.

Түйінді сөздер: лексикалық дағдылар; ресми іскерлік стиль; оқыту әдістемесі; ағылшын тілі; қалыптастыру; студенттер; кәсіби сөздік қорын меңгеру.

METHODS OF FORMATION OF LEXICAL SKILLS OF STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING THE OFFICIAL BUSINESS STYLE OF THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract

This article highlights the issue of the methodology for the formation of lexical skills in students in the process of studying the official business style of the English language. The basic principles of the formation of lexical skills, such as the study of words in context, learning new words through analogies, the use of dictionaries and text materials, are considered. This paper proposes methods that will help students improve their skills in the field of business English and

expressiveness. The author of the work believes that the effective formation of lexical skills contributes to the development of students' communicative abilities and the realization of their professional potentials in the future.

Keywords: lexical skills; official business style; teaching methodology; English language; formation; students; possession of professional vocabulary.

МРНТИ 17.01.07

Қ.С. Рысқалиева ¹, Ғ.М. Ниязова ²

Баишев Университет

bereke55@mail.ru

Қ. ЖҰБАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ, ПЕДАГОГТИК ҚЫЗМЕТІ ХАҚЫНДА

Аңдатпа

Ғылыми мақалада ғалым, профессор Қ.Жұбановтың ағартушылық идеяларының алғашқы көріністері, педагогтік қызметінің бастаулары сөз болады. Халық ағарту, мәдениет, баспасөз майданына араласуы, туған жерінде оқыту-ағарту сауатсыздықты жою, қозғалысының, басшысы, ұйымдастырушысы болғаны баяндалады. Мақалада сонымен қатар ғалымның «Кедей» газеті беттерінде жарияланған қазақ мектептерінің жай-күйі, мұғалімдер даярлау, оқу-құралдарын, мектеп бағдарламаларын әзірлеу жөніндегі ағартушылық ой-пікірлеріне талдау жасалып, ұстаздық қызметі мен тәрбиешілік тағылымына баға беріледі.

Түйінді сөздер: ағартушылық, сауатсыздықты жою, қазақ мектебі, методист-инспектор, оқу құралдары, мектеп бағдарламалары, мерзімді баспасөз.

Қ.Жұбановтың сан қырлы бай мұрасын жан-жақты да тереңнен зерттеу-бүгінгі ұрпақтың, Қазақстан ғалымдарының түбегейлі міндеті. Туған елін, жұртын сүйген Жұбановтың ұлттық ғылым, өнер, ұлттық мәдениетті өркениетті елдер қатарына жеткізу жолындағы еңбегі есепсіз көп. Ғалымның баға жетпес ой-пікірлері, ғылыми тұжырымдамалары, халық игіліне қалдырған асыл қазыналары тағылымының тереңдей беретін өміршеңдігіне күн өткен сайын көз жеткізіп отырамыз. Адамгершілігі асыл қасиеттердің халық игілігі үшін жан қиярлықпен еңбек етудің үлгісін Қ. Жұбановтан көреміз. Ғалымның көп қырлы әр жақты еңбектерінің бір саласын атап айтқанда оның педагогтік идеяларын ағартушылық қызметін сөз еткен де 16 жасында Ж.Тілепбергеновпен бірлесіп жазып, «Қазақ» газетінде жарияланған Өнегелі мұғалім деген хабарламасын бастаған жөн. Озық ойлы қазақ шәкірттері заманында қазақ зиялыларына шамшырақ болып, жол сілтеген басылымдар – Айқап Қазаққа елден хабарлар жазып көзқарастарын айқындап отырған. Қазақ газетінің 1915 жылғы 2 ақпан күнгі 103-санында: Темір уезі, Темір-Орқаш болысының 3 ауылында өткен октябрьден бастап бір мұғалім төте жол, Қазақ емлесімен отыз шамалы бала оқытып жатыр, айдың ішінде балалары тіпті жақсы болып кетті. Баста жадит деп жақтырмаған адамдар осы күні дұрыстығын түсіне бастады. Бұл мұғалім — Ғабдолла Беркінов ескіше оқыса да пікірі түзу зерек көрнеді. Ағайындарға айтып қараса да іс шықпаған соң өзінің шағын дәулетімен ықтият етіп, 50-60 сом ақша шығарып балаларға керекті кітап- саймандар алып өз үйінде оқытып жатыр – деген алғашқы хабарлама-мақаласын Құдайберген мен Жиенғали бірлесе жазып мұғалімнің ел ішіндегі өнегелі ісін үлгі қылуға ниет еткендері көрнеді.

Ал Жиенғалидың осы жылғы Қазақтың 29 тамыз күнгі 147-санында жарияланған Мектеп ашылуы атты мақаласы осы өнегелі істің нәтижесін жария етуді мақсат тұтқан сияқты. 103-нөмірде Темір уезі Темір-Орқаш болысы үшінші ауылында мұғалім Ғабдолла Беркінов өз үйінің бір жағына аймағының балаларын жинап өз жанынан балалардың керек - жарақтарын алып, «Қазақ» емлесімен оқытып жатыр» деп жазылған еді. Қыстай оқытып апрель болған да мұғалім балалардың әкелерін басқа ақсақалдарды жинап емтихан қылды. Жиналған адамдар балаларының оқу-жазуына өте риза болып мұғалімнің «Бір мектеп ашып реттеп оқытсақ бұдан да жақсы болар еді!» [1,56]–деген сөзін мақұл көріп бір мектеп салмақшы болып қаулы болып тарасады. Жазғытұры уағдалы күнінде ағайындар жиналып ішінде бас көтеретін байлары болмаса да қолдан келген жәрдемдерін аямай үш бөлмелі мектеп салды. Мектеп пайдасына берген жәрдемнен басқа, үш десятина жер салды және ғұшыр, пітір садақаларын да мектепке жинамақшы болды». Бұдан кейін Жиенғали қазір мектептің іші-сыртын түзеп, парта сияқты нәрселерді істеп, басқа да керек құралдары әзірленіп жатқандығын бастапқы жыл болғандықтан, оқу биыл бірінші октябрьден бастап майға шейін созылатынын хабарлай келіп, мектептің кімнің күшімен салынып жатқандығына және оны кімдер басқарып отырғандығына тоқталады. «Мұғалімнен соң мектепті басқарушылар – Жәлекен Баймағамбетов, Қали Қаратаев ақсақалдар, бұлар азырақ ескіше оқығандары бар, ашық пікірлі, жігерлілерден, бірақ байлықтары жоқ. Солай бола тұрып мектеп басқаруына кім тәңірі жарылқасын айтпас. Әр жерден осындай Ғабдолла сияқты мұғалімдеріміз көсемдік қылып, жол көрсетіп, Жәлекен, Қали сияқты ақсақалдарымыз белсеніп, мектеп басқаруға кіріссе, халыққа өнеге боларлық іс болмас па!», [2,40].– деп аяқтайды хабарын Жиенғали. Баспа бетіндегі осы тырнақ алды хабарлама мақаладан Қ.Жұбановтың алғашқы аяқ алысы, ағартушылық идеясы айқын байқалады. Осы екі мақаладағы өнегелі ісін көпке үлгі етіп отырған Ғабдолла Беркінов – Құдайберген мен Жиенғалидың ұстазы, Үфүдегі «Ғалия» медресесін бітіріп келіп, Темір-Орқаш жерінде алғашқылардың бірі боп жадитше оқытуды қолға алған, кейін шәкірттері Қ. Жұбанов пен Ж.Тілепбергеновті Орынбордағы «Хұсаиния», Үфүдегі «Ғалия» медреселеріне оқуға дайындап, өмірге жолдама берген, жартығасырлық ғұмырын бала оқытуға арнаған Ленин орденді мұғалім-ұстаз. Орынбордағы «Хұсаиния» медресесінде оқып, кейін Күйікқаладағы (Елецк) 2 кластық училищені тәмамдап, білімі толысып, ой-сезімі өсіп, білім нәрімен қуаттанған Қ. Жұбанов туған жерге оралғанда, оны елде кезек күттірмес келелі істер күтіп тұрған еді. Алғашқы еңбек жолы Темір-Орқашта басталады. Халық ағарту мәселесіне тікелей араласып, мәдениет, баспасөз майданына үн қосып, ел-халықты ертеңгі күнге қарай ілім-білім соқпағымен жетелейді. Ақтөбе губерниясы, Темір уезінің оқыту-ағарту қозғалыстарының тікелей ұйымдастырушысы, мектеп мұғалімі, уездегі оқу бөлімінің меңгерушісі бола жүріп, сауатсыздықты жою қозғалысының Қызыл штабын ұйымдастырады, оны басқару, елге шығып, сауатсыздар тізімін алып, шұғыл көмек көрсету тәрізді шараларды жүзеге асырудың басы-қасында болады. Қ. Жұбановтың уездік оқу бөліміндегі меңгерушілік қызметі туралы жерлестері Хайрулла Меңдібаев өзінің естелігінде: "Жиенғали Тілепбергенов екеуінің (Жиенғали да уездік оқу бөлімінде инспектор болып қызмет атқаратын) 4 айлық курс ашып, ана тілі, ана тілін оқыту методикасы жөніндегі мұғалімдерге ақыл-кеңес бергендерін, Темір-Орқаш болысының Тепсен, Шилі, Қопа секілді ауылдарында тұңғыш мектептер ұйымдастырғандарын, ал осы жылдың жазында уездік барлық советтерінде сауатсыздарды оқытатын мектептер ашуды ұйғарып отырғандарын айтты», – деп Қ. Жұбановтың әңгімесін еске алады.

Осы жылдары Ж.Тілепбергеновпен бірлесе отырып, ойын-сауық кештерін ұйымдастырды. Құдайберген «Кек» атты пьеса жазып, бір саудагердің сарайында ойын қояды.

Пьесадағы әйелдер рөлін орындайтын оқыған қыздар болмағандықтан, жігіттер өзара бөліседі. Байдың бәйбішесін – Жиенғали, сұлу тоқалын – Әбдіхалық Өмірбаев деген сұлу жігіт ойнайды. Бұдан кейінгі жылдары Құдайберген халық ағарту майданында мектеп жағдайын жақсарту, сауатсыздықты жою, мектеп үйлерін салып, оларды оқу құралдарымен қамтамасыз ету мәселелерін көтерді.

Қ. Жұбанов Ақтөбеге қызметке ауысып, гүбірнелік ағарту бөлімінде методист – инспектор болып, педтехникумде қосымша сабақ беріп жүрген кезде, 1925 жылы мамыр айында Қызылорда (Ақмешіт) қаласында өткен (Қызылорда Қазақстан астанасы болып жатқан кез) Қазақстан ағарту қызметкерлерінің I съезіне Қ. Жұбанов пен Ж. Тілепбергенов бірге барады. Съезге қатынасушы делегаттармен бірге екеуінің фотосуреті сақталған.

Ақтөбеге келісімен Қ. Жұбанов инспекторлық қызметімен ғана шектеліп қалмай, қоғам өміріне де, газет қызметіне де ерекше ынтымақпен араласады. «Кедей» газетінде шетел жаңалықтарының тұрақты шолушысы есебінде сан сайын көрініп отырады. Сонымен қатар педагогтік техникум, партия – кеңес мектебіне сабақ беріп, ойын – сауық кештеріне қатысады, қаланың мәдени өміріне араласады. «Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылы 14 қаңтар күнгі санында Қ. Жұбановтың: «Январьдың 14-інде «Еңлік- Кебек» ойыны өтті. Ойынға келген жұрт театр үйіне сыймай, көбіне билет жетпей қалды. Басты рөлдердің бәрі де бұрын ойнап ысылған жігіттерге жүктеліп еді, әсіресе, Еңлік рөлін ойнаған – Баймағамбет келіні Шайзада, Кебек рөлін ойнаған – Тілепбергенұлы Жиенғали...өте келістіріп жіберді. Үстіп біз де ұлт театрына қарай маңдайлап келеміз», [3.60].- деп жазғанын көреміз. Қ. Жұбановтың халық арасына кең тараған «Сегіз бен Мақпал» атты дастан бойынша Ж. Тілепбергеновпен бірлесіп жазған өлең пьесасы Ақтөбедегі кеңес – партия мектебі, педтехникум оқушыларының күшімен қала жұртшылығына көрсетілгені де белгілі.

Ақтөбе құжатханасында Ақтөбе техникумы педагогтік кеңесі хаттамалары сақталған. 10/X, 22/X, 27/XI, 8/XII, т.б. 1925 жылғы №1, 2, 3, 4 – хаттамаларында Қ.Жұбанов пен Ж. Тілепбергенов есімдері қатар жүр. Бағдарлама әзірлеу үшін арнайы комиссия құрылып, оның мүшелері болып Қ. Жұбанов, Ж. Тілепбергенов, С. Құрбанов, жоспарлау – әдістемелік кеңестің мүшелері болып Қ.Жұбанов пен Ж.Тілепбергенов сайланған.

Яғни Қ. Жұбанов өмірінің Ақтөбе кезеңі – оның ұстаздық, ағартушылық, ұйымдастырушылық қабілеттерін танытқан жылдары. Ғалымның ағарту мәселесіне байланысты өткір ойлары, ұтымды ұсыныстары мерзімді баспасөздің сарғайған беттерінде сайрап жатыр, Кезеңіне байланысты келелі мәселелерді жер кезінде қолға алып, сауатсыздықты жою, жаппай оқу-ағарту, мәдениет деңгейін көтеру тәрізді өзекті мәселелерді шешуде жергілікті баспа беттерін тиімді пайдаланғанын байқаймыз.

Бүгінгі күні ғалымның қаламынан туған, кезінде араб, датын әріптерімен тасқа басылған сөз мұраларын шашау шығармай жинап алып, халыққа таныту - кешіксе де кезек күттірмейтін іс. Ақтөбе гүбірнелік «Кедей» газетінің 1925-26 жылғы ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған сандарында (1925 жыл май-июнь, ноябрь-декабрь, 1926 жыл июнь -декабрь, өкінішке қарай, жергілікті құжатханада «Кедейдің» 30-жылдарға дейінгі бір де бір саны жоқ) ағарту мәселесіне байланысты Қ. Жұбановтың мақалалары сан сайын жарияланып, заман тынысына сергек үн қосып отырғанын байқадық. Өткен дәуір еншісіне саналатын рухани дүниелердің жазылу сырына үңілсек, сол уақыттың қажеттілігіне, заман талабына, сұранысына сай туғандығына көз жеткіземіз. «Кедей» беттерін парақтағанда, Қ. Жұбановтың гүбірнелік баспасөзде жарияланған ірілі-ұсақты мақалаларына молынан кезіктік. Ғалымның еңбектерін іздестіру барысында бұрын жарияланбаған «Ойыл коммуне мектебі кімге тиіс?» («Кедей» , №6. 4/X),

Оқу жайындағы мұнды осы бастап айту керек» («Кедей» , №67, 28/XI), «Басшылық күшейтілмек. Мұғалімдер, зер сал. Губатком, жәрдем ет!» («Кедей» , 1925, № 68, 5/XII) т. б.

Мақалаларын іздеп тауып, араб әрпінен бүгінгі әріпке түсіріп, ғалымның баласы Е.Қ.Жұбановқа табыс еттік.

«Кедей» газетінің 1925 жылғы 5 желтоқсан күнгі 68-санында Қ. Жұбанов «Басшылық күшейтілмек!» деген бас тақырыппен «Мұғалімдер зер сал! Губатком, жәрдем ет!» деген мақаласы ерекше назар аударуды қажет етеді. ГубОНО-ның әдіскер-инспекторы Қ.Жұбанов қазақ мектептері алдында тұрған көкейкесті мәселелерді қозғайды. Ағарту қызметкерлерінің алдында мектептерді ұйымдастыру, мұғалімдер даярлау, оқу құралдарын, мектеп бағдарламаларын әзірлеу, мектептерге арналған жетекші нұсқаулар даярлау сияқты кезек күттірмес өзекті мәселелерді шешу міндеттері тұрды.

Жаңадан аяғын қаз-қаз басып келе жатқан қазақ мектебінің жай -жапсарын жақсы білетін Қ. Жұбанов ұлт мектебін аяғынан тік тұрғызу үшін дұрыс басшылық ұйымдастырылуы қажеттігін атап көрсетеді. «Қазақ ұлт мектебі 5 жасар бала. Қазақ қатыны бала тәрбиелеуге қандай кеміс болса, бұл жас бала ұлт мектебінің тәрбиелеуші шешесі – қазақ мұғалімі де сондай шорқақ. Қазақ қатынының кемістігі тумысынан қазақтығынан болмай, надандығынан болғаны секілді, қазақ мұғалімдерінің шорқақтығы да дәрекілігінен, көбісінің шалағайлығынан емес, білім кемістігінен. Бізге қарағанда, төрт аяғы тең жорға деуге сиятын орыс оқушылары да жаңа мектеп жөнінде адасып, ел қайдалап жүргенде, есептің төрт амалын шала білетін қазақ оқушыларынан көпті күтуге де болмайды. Орыс оқушыларына жоғарыдан басшылық молдығын, жаңа мектеп, жаңа істер жайын түсіндіретін газет-журналының көптігін еске алып, қазақ оқытушысының мұның бәрінен де амандығын зерлесек, шорқақтығына қазақ оқытушыларының кінәлі еместігіне иманымыз тұрақтайды». [4,69].

«Есептің 4 амалын шала білетін, қазақ емілесін түгел білмейтін» қазақ мұғалімдеріне кінәні арта салмай оларға көземелдік етіп, көмек көрсетуге тиісті жоғары ағарту бөлімдері ініспектірлер дей отырып, олар жөнінде орынды сын айтады....

Бұған кінәлі оқу бөлімдерінің өз бастары ғана емес, сонымен қатар бұған толып жатқан түрлі себептер бар екендігін де көрсетеді.

1. Қызметкерлердің балаңдығы;
2. Бюджеттің жарлылығы, мұғалімдерді енбеккақыдан мұнсыз стуге қаржының кемістігі;
3. Оқу бөлімінде мектептерге басшылық жасайтын қызметкерлердің азығы т. б. басты-басты кемшіліктерді атайды.

"Казакстан оқу кемесеристі келесі оқу (1925-1926 жж.) жылынан бастап, казак мектептерінде гос. Програмын жүргізу камына кірісіп отырғандығын және қазақ оқытушыларын басшылық ету үшін "Жаңа мектеп" журналын шығарғандығы жайында хабарлайды. Қазақ мектептеріне дұрыс үйлестіру үшін оның негізі тәжірибеге сүйенген болуы және оған тәжірибелі оқытушылардың қатысқаны дұрыс деп тауып, тәуір жазған кісіге 500 сом байге барлығын жазады. "Бірақ тәжірибе де өз-өзінен тумайды, керекті тәжірибе шығару үшін гос. програмын казак мектебінің тар есігіне сыйдырып кіргізуі үшін гос. програмнан оқытушылардың хабары болуы керек, біздің оқытушылардың 99% орысша білмейді", үшін қазақ мектептерін түгел аралап, оқытушыларға жаңа әдіс жөнін дей келіп, мемлекеттік бағдарламаны жасау таныстырудың жолдарын көрсетеді. Қазақ мектептеріне әдістемелік көмек көрсетудің қиыншылықтарын атайды, гүбірнелік қаржы бөліміне гүбірнелік жоспар кемессиесіне, губаткомға қосымша ісметеде (смета - Ф. Н.) қарап, 5000 сомдай қосымша қаржы бөлуін, "бұл көп еріккеннің бірі емес, казак мектебінің кемістігі тудырып отырған, өмір тудырып отырған сурау" екенін түсіндіріп, губаткомнан жәрдем өтінеді. Оқу жылының ортасына шейін (1925-26 оқу жылы-Н.Ф.) 18 үлгіден тұратын нұсқау хаттар таратуды көздеп отырғандарын санамалап көрсетеді.

I. Ұйымдастыру жөніндегі нұсқау үлгілер (4 үлгі)

II. Оқыту әдісі жайында (14 үлгі). Мақалада қаражаттың тапшылығына байланысты осы нұсқау хаттар таратудағы нақты кедергілерге тоқталады. Мұғалімдерге аты аталған нұсқаулардың керексіз немесе керектігі жөнінен көрсетілмей қалғандары болса зер салып, гүбірнелік ағарту бөліміне тез хабарласулары керек екендігін ескертеді. Аталған әдістемелік нұсқау хаттарды әзірлеп, қазақ мектептеріне таратушы, орине, гүбірнелік ағарту бөлімінің әдіскер-инспекторы Қ.Жұбанов болғаны анық. Мақаланың соңында қазақ мектептеріне басшылық етіп, ілгері бастыру жөнінде бұл бірінші адым екендігін баса айтып, іске сәттілік тілейді. Өкінішке қарай, бұл әзірленген нұсқау хаттарды табу мүмкіндігінің жоқтығы қынжылтады.

Бұл мақаладан ғалымның туған жерінде мектеп жұмысын ұйымдастырудың жүйесін дайындауға мұрындық болғандығын, сол жүйені жүзеге асыру жолында губернелік газет мүмкіндігін молынан пайдаланғанын байқаймыз. Ғалымды ұлт мектептерінің күйі, мұғалімнің жайы қатты толғандырған, оларға қандай жолдармен оқу-әдістемелік көмек көрсетуге болатынын әр қырынан ойластырған. Жұртқа қызмен қылсам деген ой ғалымды бір сәт тыншытпайды, күнделікті қиыншылықтарға байланысты туындаған ой-пікірлерін баспа бетінде жариялап, көптің алдына салып, ақылдасады, пікірлеседі. Оқу-ағарту мәселесіне байланысты ГубОНО инспекторы ретінде көтерген мәселелері, ағарту қызметкерлеріне ақыл-кеңестері, басшылық іскерлігі жөнінен толық мәліметті 1924-28 жылдар аралығындағы “Кедей” сандарынан іздеп табуға болады. Елдің санасын сәулендіру, ұстаздыққа баулу, оқу бағдарламаларын жасау, ұрпақ тәрбиесі мәселелеріне жанашырлығы ел-жұрттың ағаруына қосқан ерен үлесі Қ.Жұбановтың халық ағарту саласының табанды да дәйекті күрескері болғандығының белгісін береді. Бүгінгі күні ғалымның мерзімді баспасөз бетінде жарияланған ағарту саласындағы еңбектерін ұқыпты жинақтап, оның ұстаздық қызметі мен тәрбиешілік тағылымын тиянақты түрде жүйелеу, ағартушылық тарихи орнын ғылымда нақтылау кешікпеуі дұрыс.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Еңбекші қазақ газеті». 1926, 24 сентябрь.
2. «Жұлдыз» журналы, 1976. № 10
3. «Жаңа әдебиет» журналы, 1931, №5-6.
4. Ана тілі мақаласы. 1930 ж

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ, ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ К. ЖУБАНОВА

Аннотация

В научной статье будут рассмотрены первые проявления идей просвещения, истоки педагогической деятельности ученого, профессора К. Жубанова. Отмечается, что участие в народном просвещении, культуре, пресс-фронтах был организатором движение борьбы по икоренению безграмотности на родине. В статье также дается анализ просветительских мыслей ученого о состоянии казахских школ, подготовке учителей, разработке учебно-методических пособий, школьных программ, опубликованных на страницах газет «Кедей».

Ключевые слова: просвещение, ликвидация безграмотности, казахская школа, методист-инспектор, учебные пособия, школьные программы, периодическая пресса.

EDUCATIONAL IDEAS, PEDAGOGICAL ACTIVITY OF K. ZHUBANOV

Abstract

The scientific article will consider the first manifestations of the ideas of Enlightenment, the origins of the pedagogical activity of the scientist, Professor K. Zhubanov. It is noted that participation in public education, culture, press fronts was the organizer of the movement of struggle for the eradication of illiteracy in the homeland. The article also analyzes the educational thoughts of the scientist about the state of Kazakh schools, teacher training, development of teaching aids, school programs published on the pages of the newspapers "Kedey".

Keywords: education, literacy elimination, Kazakh school, methodologist-inspector, textbooks, school programs, periodical press.

МРНТИ 14.25.09

Сайынова Г.Е.

Баишев Университеті, Ақтөбе қаласы

gulim.saiynova@bk.ru

ШЕТЕЛ ТІЛІН БАСТАПҚЫ ДЕҢГЕЙДЕ ТЕЗ ӘРІ ЖЕҢІЛ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРМЕН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Бастауыш сынып оқушыларына шетел тілін үйрету үлкен жұмыспен көп күшті қажет етеді. Себебі оқушылардың жас ерекшелігі де, деңгейі де төмен болады. Шетел тілін оқуға дағдыланбаған балаларды алдымен орыс тілін кейіннен ағылшын тілін үйретіп, жеңіл методикамен басталуы тиіс. Қазіргі таңда оқулықтар өте қиын әрі түсініксіз басталып, балалар сабақты алып кете алмай, көптеген қиыншылықтарға тап болып жатады. Кейбір кездерде мұғалімдердің де біліктіліктері де жетіспей жататыны да кездесіп жатады. Осы орайда өзімнің көптеген балаларға тәжірбие жүзінде қолданып көрген методика мен оқулықтарды ұсынғым келеді.

Негізгі сөздер: әдіс-тәсілдер, аспектілер, фонетика, дыбыстар, грамматика, аудио-тыңдалым, мәтін, видео-фильмдер, дидактика, квиз, деңгей.

Жалпы адам баласы қоғамнан өз орнын табу үшін не істеу керек деп ойлайсыз? Бұл сұраққа көп ойлана келе өз ойымды жазуды ұйғардым, адам баласы білу керек, ол дегеніміз білімді болу керек. Ал, білімді болу үшін оқу, іздену, талпыну кейіннен соның барлығын дәлелдей білуі керек. Өмірге келгеннен кейінгі мақсатымыз өсу, өну, даму. Демек, мектепте оқып білім аламыз, университетте білімді жалғастырамыз, қала берді магистратурға оқып дамытамыз, докторантурамен сол білімді көрсетіп, дәлелдейміз. Қазіргі таңда кішкене балаға дейін бай, ауқатты өмір сүруді армандайды, ол үшін әрине оқып, білім алып, дұрыс мамандықты таңдап, жұмыстану қажет. Алдымен, білімді мақсат қылып, одан әрі табыс көзі етеміз. Осы кезде, білім туралы түрлі мақалдар да еске түседі: Білім – азық, дегендей. Сонда, білімді, білікті болу үшін таңдаса, түбінде керемет маман иесі болмақ. Ал, білікті маман жерде қалмайды. Білімдінің күні жарық, болашағы ашық болмақ. Тілге тоқталып өтсек, бірінші орында өз ана тіліміз, қазақ тілі тұруы тиіс. Әрбір ұлт өз ана тілін сыйласа ғана, жақсы ұлт болмақ. Дегенменде, еліміз көпұлтты мемлекет болғандықтан тек қазақ тілінде сөйлеп те жүре алмаймыз, еліміздің қоғамының дамып және оның барлық елдермен еркін аралсып, диалогқа түсуге дайындығы айқын болған кезде, "шетел тілі" пәніне деген көзқарас және оның жаңартылып жатқан білім беру жүйесінің алдында тұрған жалпы

міндеттерді шешудегі рөлі өзгеруде. Білім және ғылым эксминистрі А.Қ.Аймағамбетов Бастауыш орта мектептерте шет тілдерін оқытуды 2 – сыныптан (кейбір мектептерде 3 – сыныптан) бастап оқыту туралы заңға қол қойған болатын, себебі бірінші орында өз ана тілін меңгеру маңызыдылығын алға тартып, өз тілін толық меңгерген балалар шет тілін үйренуге психологиялық тұрғыдан дайын бола алатындығы айтылды, екінші жағынан мұғалімдермен ата-аналардың да өтініштері қарастырылған болатын. Шет тілін бастауыш сынып балаларына үйрету, әліппені үйретумен тең. Соның ішінде дұрыс оқулықты таңдау өте маңызды [4, 26].

Өз тәжірибеме сүйене отырып, кішкене бүлдіршіндермен жұмыстануға ұсынатын оқулығым «Английский для детей» оқулығы, авторы Валентина Скультэ, бұл оқулық әртүрлі категориямен деңгейге байланысты жазылған, өте жеңіл әрі қызықты сөздермен басталады. Мысалы: a cat, a rat, a bat.

Бастысы алфавит бірден толық берілмеген, жеңіл, жаттауға ыңғайлы, рифмге келетін сөздерге басталатын әріптер, әр сабаққа төрт-бес әріп беріледі жаттап алуға да жеңіл, сол әріптерге жазбаша түрде практика жасауға арналған көркем жазу да бар. Сандарда әрбір сабақта бір-бірден беріліп отырады [1].

Грамматикасына тоқталып өтсем, көптеген оқулықтарда грамматика шақтармен басталса, жоғарыда айтылғандай, бұл оқулықта грамматика сөз алдына «а», «ап» артикльдерін қоюды үйретумен басталады. Грамматиканы оқыту үшін, ең оңай тақырыптан басталуы маңызды. Ол үшін арнайы берілген тақырып бойынша жеңіл түрде жеткізу үшін дидактикалық ойындар ұйымдастыра отырып, түсіндіру керек. Тақтаға плакат іліп, тақырыпқа қысқаша әрі түсінікті етіп формула сызылып қойып, сабақ соңында, өткен тақырыпқа сөйлемдер құрастыру қажет.

Шет тілін үйретудің тағы бір аспектісі: фонетиканың рөлі, бастауыш сыныптан бала шет тілінде сөздерді жазып, жаттап қоймай дұрыс ырғақпен айтуы да өте маңызды деп санаймын. Әріппен дыбыстарды ажырата білу де маңызды. Ағылшын тілінде отыз үш әріп болса, олар әр сөзде түрлі дыбысталады. Сол себепті шет тілінде алты дауысты дыбысты жіктеуге арналған арнайы төрт типті кесте бар, ашық, жабық буындарға бөліну ретімен берілген. Осы ақпараттардың барлығын жеңіл, әрі қызықты өткізу үшін, өз тәжірибемде «Фонетика» оқулығын, авторы Р.Н.Ефимова, мысал түрінде кестені, төменде ұсынамын [2, 9].

	I тип (ашық буын)	II тип (жабық буын)	III тип (дауысты дыбыс+r)	IV тип (дауысты дыбыс+r+e)
a	name	cat	car	Mary
o	rose	hot	for	more
e	he	hen	term	here
u	tune	cup	turn	during
I	Mine	Hit	Girl	Fire
Y	type	myth	Byrd	tyre

Анығырақ айтсақ, ағылшын тілінде алты дауысты дыбыс бар, әріптердің орналасу ретіне байланысты төрт типке жіктеледі. Мысалы: «а» әріпі I типте ашық буында тұрғандықтан созылып оқылады, мысалы: late, cake, make, take, II типте жабық буында тұрғаны үшін қысқа ғана дыбысталады, hat, mat, sad, III типте дауысты дыбысқа «r» әріпін қосып, созып айтамыз, bar, lark, mark, IV типте дауысты дыбыстан соң, «r» әріпі және қайтадын дауысты дыбысты қосып, созып дыбыстаймыз, Mary, parents деген сөздерді мысалға алуға болады.

Дауыссыз дыбыстарға тоқталсақ, қосарланған дауыссыз дыбыстар бір дыбыс береді, мысалы: lesson сөзіндегі, қос «ss» әріптері бір ғана ырғақпен айтылады. Сонымен қатар, екі дауыссыз дыбыстың қосылып айтылуы салдарынан да сөздердің дыбысталу реті өзгереді, оған мысал ретінде, th, ch, sh, tch, ph, ng, wh әріптерінен тұратын сөздерді алуға болады. Төмендегі кестеден мысалдар тізбеген көрсетемін:

ck	k	Pick, click, duck, pack, black, back
ng	g	Bring, sing, song, long
sh	S	Dish, fish, lash, dash, she
ph	f v	Phone, photograph nephew
wh	w h	White, whale, when, why Who, whom, whose

Cc, Ss, Tt, Gg, Xx әріптері де әр сөзде түрлі дыбысталады, оны оңай ажырату үшін осы әріптерден кейін тұрған дауысты дыбыстарға аса мән беру керек және практика ретінде көптеген мысалдар іздеп, жаттығулар орындау қажет. Сол мақсатта, жоғарыда айтылған оқулықты, жас ерекшелігіне қарай қолдануға ұсынар едім [2, 41].

Шетел тілін, оқытуда естіп-тындау (аудирование) аспектісінің де маңызы зор. Себебі, оқыту барысында балаларға оқып, жазып үйренуден бөлек шетел тілінің сөйлеу ырғағын тыңдатуып түсіндіру маңызды. Сол орайда, қолдануға қол жетімді, үйренуге оңай аудио таспасы бар оқулық Get Set Go, ерекшелігі өзге оқулықтардан қарағанда, өте оңай диалогтар, шағын мәтіндер, әрбір тақырыпты жаңа сөздермен бастап үйретуінде. Басталатын тақырып негізінде, алдымен тыңдап жаңа сөздерге анализ жасалынады. Кейіннен осы тақырыпқа диалог беріліп, балаларға рөлге бөліп, оқытуға мүмкіндік жасалған.

Шетел тілін оқытудағы, тағы бір ескеретін жағдай, математика пәнінде бақылау жұмысын жазған секілді, ағылшын сабағында айына бір рет «quiz» жазылуы керек. Оны жүзеге асыру үшін, күнделікті сабақта берілген сөздерді оқушылар жаттайды, кейбірі екі-үш сабақ өткен соң ұмытып қалып жатады. Сол өткен тақырыптағы бағдарламаны жаңартып, еске түсіріп отыру үшін «quiz» жасатамыз. Оның техникалары өте көп. Жазбаша түрде тексеру үшін оқушыларға таза парақ беріп, өткен жаңа сөздерді айтып, аудармасын қағазға жазып тапсыруы сұралады. Ауызша түрінде сұрақтар қойып, қайталап, еске түсіреміз.

Әрбір аспектінің үйрету техникасы әртүрлі. Ол жас ерекшелігіне, категорияға, деңгейге байланысты әртүрлі жүргізіледі. Мәтінмен жұмыс жасау техникасы: алдымен мәтіндерді оқып, ана тілге аударып, сөздерін үй тапсырмасында ауызша жаттатқызып, тексеріп болған соң екінші сабақта жазбаша диктант түрінде жазғызып, үй тапсырмасына түсінігін айтқызуға сол мәтінді кері берсе, бала өз ойын ағылшынша айтып үйренбек. Бір мәтінді үш-төрт сабаққа жіктеп оқытса, нәтижелі болмақ. Кейбір мұғалімдер бағдарламадан қалып кеттім деп, оқушыларға бір сабақта бірнеше тақырып алып, балаларды жалықтырып алып жатқаны қаншама. Бағдарламаға ілесіп отырған әрине дұрыс, десекте, бірінші орында сапалы білім беру керек емес пе?

Сонымен қоса, балаларды шетел тілін оқыта отырып, сергітіп отырудағы тағы бір ерекшелік «English club», толығырақ айтсақ, бүлдіршіндерге арналған шетел тілінде жүргізілетін, мектеп бағдарламасынан бөлек клуб [3, 40].

Ол жерде балалардың білімге қызығушылығын арттыру мақсатында жүргізілетін ойындар, шетел тілінде әуендер, тақпақтар, мақалдар, жаңылтпаштар айтылып, жұмбақтар шешіледі, жаңа технологиялар, интерактивті тақта мен электронды тақталар қолданылады.

Балалар өздерін толық еркін сезінеді. Жалпы, төменгі сыныпта білім беру барысында ойынның маңызы жоғары. Сөздерді оңай жаттату үшін ойындар ойнатып жаттатқызса, балалардың тез бастарына қонатыны сөзсіз. Мысалы: топқа бөліп ойната отырып, оқыту. Мейрам күндері, әрбір ұлттың киімдерін кигізіп, тағамдарын дайындатып, әнұрандарын, алфавиттерін жаттатқызып, бір тақырып беріп сол бойынша сөйлемдер құратып, ойларын айтқызып, сөздер жаттатқызса нұр үстіне нұр болмақ. Кішкене бүлдіршіндерді қызықтырып оқыту мақсатында көрнекіліктерді, карталар, плакаттар жасап, түрлі-түсті суреттер шығарып іліп қоюдың да маңызы жоғары. Оқулықтардың әдемі суреттермен берілуі де баланың қызығушылығын оятады [5, 9].

Шет тілі болсын, басқа да пән болмасын мұғалім балалармен нәтижелі жұмыстануы керек, ол дегеніміз сабақ соңында балаға нені үйрете алды, нені жеткізе алмады, қандайда болмасын қиыншылықтарға қарамастан сабақты соңына дейін жеткізе алуы, балаларға көптеген қызықты да пайдалы ақпарат бере алуы маңызды. Ол мұғалімнің жұмыс өтіліне, білімділігіне де байланысты. Ал ондай кадрларды қайдан таппақшымыз? Жоғарғы оқу орындарында, қала берді мектептерде, сапалы білу беру өте маңызды. Білім алушыларда ізденіс көп болуы керек. Соның бәріне өз үлесін қосып, дұрыс бағыт-бағдар беретін де мұғалім. Мұғалім жыл бойына берген білімін тексеру мақсатында, балаларға шетел тілінде контрольды тесттер орындату қажет. Тест грамматика, фонетика, аудио, мәтін, лексикадан құралып, барлығы дерлік қамтылуы керек. Тестті тексеріп балаларды категориямен деңгейлерге бөліп, үздік оқшыларды бір бөлек, нашар оқушыларды бір бөлек топта оқытуға да болады. Деңгейлерді шетел тілінде төмендегідей етіп бөлеміз: [7, 16]

Beginner(Starter) A1

Elementary A1-A2

Pre-Intermediate A2

Intermediate B1

Upper-Intermediate B2

Advanced C1

Қорыта айтқанда, еліміздің дамуы, елу елдің қатарына қосылуы, шет елдерде еркін сөйлеп, өзге елдермен диалогқа емін-еркін түсуі үшін мұғалім сапалы білім беріп, білімді ұрпақты оқытып тәрбиелесе, білімді ұрпақ көбейіп болашағымыз жарқын болмақ. Мұғалім сабақ үстінде тек балаларға сабақ үйретіп, оқытып, дамытып, бар назары оқушыларда болуы тиіс. Қалған қосалқы жұмыстармен сабақтан бос уақытында айналысып, одан бөлек өз білімін жетілдіру, дамыту барысында арнайы курстардан өтіп, білімін тексеріп, деңгейін біліп отыру үшін арнайы тесттер (IELTS, TOEFL) тапсырып, ағылшын азаматтарымен практика жасау мақсатында, шет елдерге шығып тұрса да артық болмас еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. В. Скультэ - Английский для детей /English for little ones-<https://vk.com/enhelp/textbook/>
2. Фонетика. Начинаем читать, писать и говорить по-английски. Ефимова Р.Н. / r-n-efimova/fonetika-nachinaem-chitat-pisat-i-govorit-po-angliysk
3. Get Set Go by Cathy Lawday /https://studentsbook.net/catalog/angliyskiy_yazyk/uchebniki/get_set_go/
4. Alphabet & Phonics (Skill Builders for Young Learners) /[https:// / Skill-Builders-Young-Learners-Alphabet/dp/](https://Skill-Builders-Young-Learners-Alphabet/dp/)
5. My Preschool Activity Book by Sandra Boynton /[https:// Sandra-Boynton-Collection-Best-selling-Preschoolers/](https://Sandra-Boynton-Collection-Best-selling-Preschoolers/)
6. Chicka Chicka Boom Boom by Bill Martin, Jr /[https:// Chicka-Boom-Book/](https://Chicka-Boom-Book/)
7. The Letters are Lost by Lisa Campbell /<https://www.publishersweekly.com/>

ВАЖНОСТЬ БЫСТРОГО И ЛЕГКОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА НАЧАЛЬНОМ УРОВНЕ

Аннотация

Обучение иностранному языку младших школьников требует больших усилий с большой работой. Это связано с тем, что учащиеся имеют низкий возраст и уровень. Дети, не привыкшие к изучению иностранного языка, должны сначала учить русский язык, а затем английский и начинать с легкой методики. В настоящее время учебники начинаются очень тяжело и необъяснимо, дети не могут освоить и сталкиваются со многими трудностями. В некоторых случаях также встречается недостаток квалификации учителей. В этой связи хочу предложить методику и учебники, которые я опробовала на практике.

Ключевые слова: методы, аспекты, фонетика, звуки, грамматика, аудиоаудирование, текст, видеофильмы, дидактика, викторина, уровень.

THE IMPORTANCE OF QUICK AND EASY LEARNING OF A FOREIGN LANGUAGE AT THE ELEMENTARY LEVEL

Annotation

Teaching a foreign language to schoolchildren requires a lot of effort with a lot of work. This is due to the fact that students have a low age and level. Children who are not used to learning a foreign language should first learn Russian, and then English and start with an easy technique. Currently, textbooks start very hard and inexplicably, children cannot master and face many difficulties. In some cases, there is also a lack of teacher qualifications. In this regard, I want to offer a methodology and textbooks that I have tried in practice.

Keywords: methods, aspects, phonetics, sounds, grammar, audio-auditing, text, video, didactics, quiz, level.

МРНТИ 16.21.07

А.А. Уткелбаева¹, Ж.А. Исина²

Баишев университети

zhannur_8383@mail.ru

МӘДЕНИ-ТІЛДІК ДЕРЕКТЕРДІ АНТРОПОӨЗЕКТІК БАҒЫТТА ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

"Тіл – ұлттың негізі, ұлттық мәдениеттің негізі" қағидаттарына сәйкес тіл мен мәдениет арасындағы байланыстың негіздері көптеген ғасырлар бойы өзінің тектілігін сақтап, оны талдамай жинап, болашаққа жеткізетін тілдің кумулятивтік қызметі негізінде шешіледі. Оның белгілі бір формалардағы тілдік көріністері: материалдық мәдениет (автотұрақ, киім, тамақ, тұрмыстық заттар, еңбек құралдары және т. б.) және ұлттық тіл (дәстүрлер, мифтер, өнер, дін, ілім, көркем мәтін және т. б.) арқылы ұрпақтан-ұрпаққа сақталатын және берілетін рухани мәдениет пен ұлттық психология, танымның символдық жүйесі, өнер, сакрализация, археология және т. б. шығармаларының атаулары болып табылады..

Түйінді сөздер: тіл, рухани мәдениет, ұлттық психология, этномәдениет, этнолингвистика, этнография.

Қазіргі тіл білімі даму деңгейінің сан салалы теориялық ұстанымдары бүгінгі күні тілдік зерттеулердің бағыт-бағдарын жаңаша анықтауға, жалпы және жеке лингвистика

шеңберіндегі маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес тілдің қоршаған әлеммен, адам факторымен сабақтастығын зерделеу қазіргі қазақ лингвистикасының халықтың сипаты мен әлемдік ғылым деңгейіне көтерілер биігін бір арнада тоғыстырады. Осыған орай, ұлттық тіл ғылымының тілтанымдық-теориялық қоры мен әдіснамалық негізі жаңа бағыттарға сай құнды зерттеулердің ғылымдар тоғысында дүниеге келуін, сабақтастығын қамтамасыз етер алғышарттар ретінде сипатталады (Қ.Жаманбаева, Э.Оразалиева, Б.Тілеубердиев, М.Күштаева, Н.Аитова, М.Қожаева, Н.Шаймердинова т.б.).

Осы тұтастықта қарастырылып отырған тілдің табиғатын адамның мәдени, рухани, әлеуметтік, психологиялық болмысымен, оның іс-әрекеттерімен ұштастыра алмаған қазақ ғалымдары соңғы кездері "ұлт және біртұтас тілі"қағидатына сәйкес таным проблемасына ерекше назар аударып, қазақ тіл білімінде антроп тәуелді бағытты қалыптастыруда. Атап айтқанда, ұлттың жеке басын білдіретін тілдік бірліктерді жан-жақты зерттеу, нақты өмірдің қыр-сырын, жинақталған ақпарат пен деректер жүйесін талдай отырып, олар шкаласы арқылы өтетін өзекті мәселе ретінде. Осыған байланысты тіл үйренудің жаңа трендіне сәйкес қазақ тіл біліміндегі құрылымдық жүйені анықтаған соңғы зерттеулерде «қазақ тіл білімінің танымдық бағытын зерттеудегі, оның себеп-салдарлық байланыстарын дәлелдеудегі, ғылыми-теориялық ұстанымдар мен тұжырымдамалық бірліктерді жүйелеудегі қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері бағаланады, сол арқылы когнитивтік парадигманың қалыптасуы мен даму өлшемдерін айқындайды».

Сонымен, қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сәйкес тіл біліміндегі зерттеулер бағытының кешенді де интеграциялық сипатына сай тіл мен мәдениет сабақтастығын анықтаудың мәні зор. Оның нақты көрінісі – «ғаламның тілдік бейнесін» ұлт тілі арқылы зерттейтін этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларының теориялық-әдістанымдық негіздері В.Гумбольдт, Э.Сепир, Б.Уорт, Н.И.Толстой, Г.В.Колшанский, Ю.Н.Караулов, А.Вежбицкая, В.Маслова т.б., қазақ тіл білімінде Ә.Қайдар, М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Т.Жанұзақов, К.Хұсайын, Н.Уәли, Г.Самағұлова, Р.Авакова, Г.Сағидолда, А.Ислам, Е.Керімбаев, Р.Шойбеков, М.Малбақов, А.Сейілхан, Қ.Қайырбаева т.б. еңбектерінде жасалған. Яғни, кез келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: бір жағынан, кез келген тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты болса, екінші жағынан, нақты әр тілдегі әлем моделіне әлеуметтік-мәдени қоғамдағы ұлттық «әлем бейнесі» жалғасады. Осының нәтижесінде жеке тіл өзіндік сипатқа ие болады. Сондықтан ғалам бейнесі мәселесі адамның елестетуі мен санасындағы әлемді көру мен суреттеуіне негізделеді. «Тіл адам санасынан тыс әлемді бейнелей алмайды, өйткені ол объективті дүниенің бейнесі ретіндегі субъективті әлемді бейнелейді. Тіл әрі объективті, әрі субъективті. Ол әлемге және адамзатқа қатысты екіжақты субстанция» [1, 26 б]. Ал адам тілдің қызметі арқылы әлемге, дүниетанымға, өзінің "әлем бейнесіне" деген көзқарасын қалыптастырады. Әр тілдің өзіндік ішкі айырмашылықтары болғандықтан, әр тіл өзінше "әлем бейнесін"қалыптастырады. Демек, қазіргі тіл білімінде тілді ұлттық рухани-мәдени игілік ретінде зерттеу ауқымы кеңейіп келеді.

Себеп: әр тіл-бұл ұлт тарихын, өзіндік мәдениетін, білімі мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен әдет-ғұрпын, дәстүрі мен даналығын сақтаған символдық жүйе. Мұндай мазмұндық құрылымға сәйкес, бұл жай ғана символдар жүйесі емес, бұл мәдениеттің айнасы. Егер солай болса, онда мұндай жүйені зерттеу кезінде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіндіктері шектеулі екендігі айқын болады. Өйткені бұл ретте тілдің қызметі тек коммуникативті ғана емес, ол (тіл) – жинаушы, сақтаушы, этномәдени ақпараттың тасымалдаушысы, келесі ұрпақтың жалғастырушысы және сайып келгенде, ұлтты біртұтас тұтастыққа біріктіреді. Сондықтан қазіргі қазақ тіл білімінде Тіл мен мәдениеттің сабақтастығын, атап айтқанда ұлттық сипатты, ұлттық рухты тануға негізделген

когнитивтік лингвистика, оның лингвомәдениеттану, этнолингвистика және т.б. салалар басым.

Сонымен қатар, біз мыналарды атап өткен жөн деп санаймыз. Шын мәнінде, В.Фон Гумбольдт, Э. Сепир және т. б. идеяларына сәйкес олардың шығу тегі ретінде біз қазақ тіл білімінің, Мәдениеттанудың негізін қалаушы ғалымдардың еңбектерін зерттеу барысында теориялық сипаттағы ғылыми рәміздердің сабақтас пікірлерімен, көріністерімен бетпе-бет келеміз. Атап айтқанда, ш.Уәлиханов, Қ.Жұбанов, Ә.Марғұлан, М.Әуезов т.б. еңбектерінде тіл мен мәдениет сабақтастығына ерекше назар аударылған. Мысалы, проф. Қ.Жұбанов, тіл арқылы халықтың тағылымдық мұраты мәдени әрі тілдік мұра ретінде сақталатынын және этностың әр дәуірдегі ұрпақ өкілдеріне тіл мен мәдениетті табыстыратын жаңа саланың дүниеге келетіні туралы сол кездердің өзінде-ақ болжам айтқан. Ғалымның: «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [2, 93 б] деген пікірі ұлт мәдениетінің ұрпақ жалғастығын сипаттаса, ал, мәдениет жай өмірдің туындысы емес, белгілі бір қоғамда өмір тіршілігінің қажетті туындысы деп қарауын: «Мәдениет – қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі сатысын көкसेгендей жағдай тумаған болса, ... жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді» [2, 325 б] деген пікірінен көреміз. Осы тұрғыдан алғанда, проф. Қ. Жұбановтың зерттеулерінде сөздердің қалыптасуының онтологиялық сипаты ғана емес, сонымен қатар уақыт пен кеңістік контекстіндегі мотивациялық негіз, этно-танымдық табиғат ашылады. Атап айтқанда, осы саладағы зерттеулер «тіл мен танымның» сабақтастығын сипаттайды. Себебі бұл тілдік деректерді әр кезеңде осы тілде сөйлейтін халықтың тарихи-әлеуметтік тәжірибесіне сүйене отырып, мәдени-танымдық деңгейге сәйкес қалыптасқан ауызша-ассоциативті категория ретінде қарастыруға болады. «Тіл мен ұлт біртұтас» қағидаты ежелгі мәдениеттің көріністері, тіл арқылы әртүрлі әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сақтау арқылы ұлттың байланыстырушы, жалғасатын қызметімен расталады және анықталады.

Тіл мен мәдениеттің байланысы лингвомәдениеттану саласының негізін құрайтыны белгілі. Лингвомәдениеттану пәнінің негізгі мақсатын ғалымдар анықтайды: «Тіл мен мәдениеттің өзара қатынасын қазіргі заман мәдени ұлттық сана-сезім тұрғысынан қарастырып, оның тілдегі көрінісін зерттеу және сипаттау» [3,18 б]. Демек, лингвомәдениеттану тілдегі мәдениеттің көрінісін синхронды түрде сипаттайды. Осыған байланысты лингвистикалық қайта құру мәдени қайта құрумен байланысты. Бұл тілдік деректер, Ежелгі дәуірдің әртүрлі әлеуметтік-тарихи кезеңдеріндегі адамдар өкілдерінің жұмбақтарының, мифтік пайымдауларының, сенімдерінің алуан түрлілігін көрсететін кейбір ежелгі этномәдени сөз өзгерістері қазіргі заманға бай ауызша әдебиеттің, ежелгі дәуірдің, халқымыздың ұлттық-мәдени компоненттерінің шығармашылық көздері арқылы көркем әдебиет мәтіндерінде және т. б. Сондықтан ежелгі тілдік деректер білімнің маңызды тетігі, дамудың ұзақ мерзімді этномәдени жолын, материалдық және рухани құндылықтарды, халқымыздың тамырын тереңірек білудің құралы ретінде зерттелуде.

Сонымен қатар, материалдық мәдениеттің атаулары рухани мәдениетпен қатар адамдардың өмірлік қажеттіліктерін өтейтінін атап өткен жөн. Сондықтан материалдық мәдениет пен рухани мәдениетті бір-бірімен байланысты бүтіннің екі жағы ретінде қарастыруға болады. Өйткені қоршаған әлемді білу, өз ақыл-ойы туралы ойлау, адамның қоршаған табиғатпен және өмір субъектісімен қарым-қатынас жасау процесінде табиғат материясын өзіне айналдыру-бұл үлкен еңбектің көрінісі. Бұл, сайып келгенде, материалдық мәдениеттің тууының негізгі шарты. Бұл өз кезегінде тақырыптық атаулардың рухани өмірмен байланысын нақтылайды, сол қоғамның этикалық, әлеуметтік, эстетикалық, символдық тәжірибесін бейнелейді, «материалдық мәдениеттің өнімдері рухани қажеттіліктерден туындайды» деп тұжырымдайды.

Ол туралы акад. Н. И. Толстой: «халықтың рухани мәдениеті өзінің ана тілінде, диалектілерінде, әдет-ғұрыптарында материалдық мәдениеттің атаулары арқылы да танылады. Оларды бірлік ретінде қарау керек» [4, б.21].

Рухани мәдениет арнасының пәндік мәдени атаулармен тығыз байланысын біздің халқымыздың бір-бірінің дүниеге келуіне ықпал еткен көптеген дәстүрлерінің шығуымен де дәлелдеуге болады. Мысалы, балалы болған кезде киетін алғашқы киіміміз - иткөйлек. Немесе, «сәукеле-ұлттық бас киімдер ішінде ең бағалы, ерекше салтанатқа арнайы тігілетін, қалыңдық елінің байлығын танытатын, материалдық сипаттағы ғана бұйым емес, сонымен бірге бір елдің әлеуметтік тұрмысынан хабардар ететін, халқымыздың мәдени өмірінен елес беретін және жұртымыздың әсемдік әлеміндегі эстетикалық талғамын көрсететін, әйел адамның әлеуметтік өмірдегі орны мен жас ерекшелігін танытатын сәнділігімені, байлығымен ерекшеленетін бас киім» [5, 68 б].

Демек, материалдық (материалдық) мәдениеттің мәні-адамның іс-әрекеті нәтижесінде материалдану. Оның ішкі мәні тұтынушылық қоғам өкілдерінің санасында, рухани әлемінде жатыр.

Осындай этномәдени атауларды талдау негізінде тілге қатысты «мәдениет» ұғымының мәнін келесідей түсіндіруге болады: кез – келген ұлттық мәдениеттің негізі-әлемнің тұтастығы, этноста қалыптасқан, ортақ тілде сөйлейтін, ортақ мүдделер мен принциптерге сәйкес өмір сүретін және әрекет ететін этностың материалдық және рухани кеңістігі. Осылайша, «тіл – ұлттың негізі, ұлттық мәдениеттің негізі» қағидаттарына сәйкес тіл мен мәдениет арасындағы байланыстың негіздері кумулятивтік функция негізінде шешіледі – көптеген ғасырлар бойы өзінің тектілігін сақтап, оны талдамай жинап, болашаққа жеткізетін тілдің құдіреттілігі. Оның белгілі бір формалардағы тілдік көріністері: материалдық мәдениет (автотұрақ, киім, тамақ, тұрмыстық заттар, еңбек құралдары және т. б.) және ұлттық тіл (дәстүрлер, мифтер, өнер, дін, ілім, көркем мәтін және т. б. арқылы ұрпақтан-ұрпаққа сақталатын және берілетін рухани мәдениет) және ұлттық психология, танымның символдық жүйесі, өнер, сақрализация, археология және т. б. шығармаларының атаулары.

Демек, әр этностың өмір сүру сипаты ана тілінде ұлттың рухани ерекшеліктерін, ойлау мен бағыт ұғымдарын сипаттайтын тілдік жүйе арқылы сақталады. Бұл «ұжымның жадында жинақталған жүйе» (Ю.М. Лотман), ол әр халықтың материалдық, экономикалық, әлеуметтік жағдайына байланысты дамиды, қоғамдық санаға сәйкес негізделеді. Олай болса, мәдени атаулардың жүйелі лингвистикалық көрінісі мәдениеттің метатегиялық көрінісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл ыңғайда мәдени лексика Ю.М.Лотман, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Ә.Т.Қайдар, Е.Н.Жанпейісов, Р.С.Сыздық, Е.Қ.Жұбанов, Н.М.Уәлиұлы, Р.Шойбеков т.б.зерттеулеріне арқау болуда. Бұл мәдени мұраны немесе мәдениеттің Мета тілін тану, халықтың игілігіне сүйену тілдің коммуникативті қызметімен тікелей байланысты. Осылайша, ұрпақтың әрбір өкілі ақпаратты қабылдайды және таниды және мәдени мұраны игеруде ұрпақтар сабақтастығын жүзеге асырады. Дәл осы уақытта мәдениет тауарларын өндіруші мен тұтынушы арасында мәдениетаралық, өкілдік қызмет жүзеге асырылады. Қарастырылып отырған тілдің танымдық-тұқым қуалаушылық функциясының негізінде ғасырлар құпиясын сақтаған этно-тілдік геректерді мәңгілік, сарқылмас қазына, көптеген ұрпақтар білетін ана тілінің қорындағы «адамзат тарихының қазынасы» (Қ.Жұбанов) деп түсінуге болады. Қазақ ұлтының дүниетанымы, ой-парасатын және рухани мәдениетін оның туған тілі арқылы тану – тіл біліміндегі маңызды мәселелердің бір. Тілде адамның осы әлемді түсінуге тырысқан таным жолдарының ізі сақталады, ұлт өмірі туралы жан-жақты мәлімет жинақталады. XIX ғасырдан бастап тіл мен мәдениеттің байланысы тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі болды. Бұл мәселенің негізі В. Гумбольдтің еңбектерінде байқалады. Оның тұжырымдары А.Н. Потебняның, Ш. Баллидің, И.А. Бодуэн дэ Куртэнениң еңбектерінде жалғасын тапты.

Гумбольдттың пікірінше, тіл - бұл адам өмірінің барлық салалары, әлемді білуден бастап, бүкіл өмірді қамтитын және оның материалдық рухани мәдениетін келесі ұрпаққа беретін құрал. Олай болса, адамның тіл ішіндегі танымы - оның бүкіл болмысын білу, өмір-өмір, күн-күн сияқты қарапайым өмірлік принциптерді білу, қазір бұл мәселе бойынша бірнеше қорытынды жасалды. Бірінші тұжырым – С.А.Атанов, Г.А.Брутян, Е.Н.Кукушкин, Э.С.Маркарян сияқты философтар пікірінің негізінде қаланды. Бұл тұжырымға сәйкес, тіл мен мәдениет арасындағы байланыс бір бағыттағы қозғалыс болып табылады, өйткені тіл өмір шындығын бейнелейді, ал мәдениет сол шындықтың ажырамас бөлігі болып табылады. Олай болса, тіл-бұл мәдениеттің бейнесі. Егер шындық өзгерсе, ұлттық-мәдени нормалар да өзгереді және онымен бірге тіл де өзгереді анық. Бұдан шығатын қорытынды-мәдениеттің тілге әсері айқын.

Екінші тұжырымның өкілдері, керісінше, тілдің мәдениетке әсерін қарастырады. Тіл адамзатсыз өмір сүре алмайды. Бұл біздің санамызда, жадымызда болады, сондықтан ой, сана өзгерген сайын ол өзінің бейнесін де өзгертеді. Тілдің мәдениетке әсері туралы мәселені Э. Сепир мен Б. Уорф мектебі зерттеді. Бұл гипотезаның негізінде адамдар әлемді өз тілінің бір бөлігі ретінде әртүрлі тәсілдермен қабылдайды деген тұжырым жатыр. Егер әр тіл өмірдің шындығын өзіне тән түрде көрсетсе, онда тілдер «әлемнің тілдік бейнесімен» ерекшеленеді.

Этнолингвистика -- этностың мәнін оның тілі арқылы танудың мақсатына байланысты лингвистиканың жаңа дербес саласы. Өз табиғатын, «тіл әлемін» «дамыту заңдарын» - этностаным және «тілтаным» ғылымдарының жалпы проблемасы шеңберінде бірігу нәтижесінде пайда болған жаңа саланы толық және жан-жақты зерттеу барысында ішкі жіктелген социолінгвистикаға, психолінгвистикаға, статолінгвистикаға, паролінгвистикаға ұқсас этнолингвистикада.

«Қазақ тілінің өзекті мәселелері» ғылыми жинағында А. Қайдар этнолингвистика туралы анықтама береді: «бұл тіл феноменіне ғана тән қазынаны және таңғажайып мүмкіндіктерді зерттеуге бағытталған ғылым, тек бір этностың табиғатын терең білу үшін ғана емес».

Этнолингвистика тіл білімінің мәдениетке байланысты тілді, этномәдени және этнопсихологиялық факторлары бар тілді қарастыратын бағыттарының бірі ретінде жалпыланды. Профессор М. М. Копыленконың айтуынша, «этнолингвистика» термині этнография мен әлеуметтану ғылымдарының тоғысында пайда болған. Қазақ тіл білімінде 1980 жылдардан бастап ғылымның осы саласының қалыптасуы академик А. Қайдар, профессорлар Е.Жанпейісов, М.Копыленконың есімдерімен байланысты. Этнолингвистика саласында маңызды орын алатын «Этнолингвистика негіздері» монографиясында профессор М.М.Копыленко қазақ тіл білімінде өзінің зерттеу нысандарына және академик А.Қайдар бастаған этнолингвистикалық мектептің ерекшеліктеріне тоқталады.

Профессор М.М.Копыленконың пікірінше, «этнолингвистика» термині алғаш рет ғылым әлемінде шетелдік ғалым Б.А.Уорфтың идеясы негізінде, этнография мен әлеуметтану ғылымдары арасында пайда болды деп танылды. Бұл идея этникалық мәдениет пен тұлға тұрғысынан тіл фактілерін қарастыратын Э. Сепир теориясымен сәйкес келетіндіктен, ғылымда ол «Сепир-Уорф гипотезасы» деп те аталады.

Этнолингвистика идеясын әр түрлі жағынан және әр түрлі деңгейде қарастыратын ғалымдар (В. Гумбольд, в. Вундт, А. А. Потебня, г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуин де Куртенэ) этнолингвистика олардың өзара байланысы мен үйлесімділігін анықтауға келгенде «этностар мен этностардың тілі» негізінде қалыптасқанын толық мойындайды. ол жерден шыға алмайды деп айтуға болады. Этнолингвистикада «этнос» кейде «этнос» деп аталудан аулақ болады, кейде «мәдениет», кейде «тарих және әлеуметтік жағдай» деп аталады, оның шеңберін тарылтады және тұтас бөлшекті білдіреді.

Фердинанд де Соссюр этнолингвистиканы этнос тарихы мен этнос тілі тарихының өзара әсерін зерттейтін ғылым ретінде тани отырып, «халықтың әдет-ғұрпы өз тілінде пайда болған кезде, тіл, керісінше, сол халықтың өзін қалыптастырады» деп тұжырымдады.

Э. Сапир этнография, әдет-ғұрып, мифология және т.б. сияқты ұғымдарды этноспен біріктіріп, тілдің символдық қызметімен «тіл әлемін» шектегісі келеді. Кейінірек (Америкада) қалыптаса бастаған тағы бір көзқараста антропология (адам туралы ғылым) терминін этнолингвистикаға балама ретінде «этносты» «адам» ұғымымен алмастыру арқылы қолдану тенденциясы байқалады. Сондай-ақ, этнолингвистика тек «ежелгі әлемнің» ғылыми зерттеушісі ретінде танылып, оларды жергілікті тілдің ерекшеліктерінен байырғы тілде іздеді деген пікір бар. Бұл негізінен орыс ғалымдарына тән дәстүр (Н.И.Толстой, В. Н. Топоров, В. В. Иванов, А. Ф. Журавлев және т. б.).

Жоғарыда келтірілген ойлардан көріп отырғанымыздай, «этнолингвистика-бұл мақсат-мүдделер мен зерттеу объектісі, әдістер мен әдістер айқын, төрт аяғымен тұрған ғылым" (А.Қайдар) деп айтуға әлі ерте. Біз бұл пікірді жоғарыда аталған М.М.Копыленконың жұмысынан көреміз.

Осыған байланысты этнолингвистиканың кейінгі жылдары түркі тілдері, соның ішінде қазақ тіл білімі негізінде өсе бастаған барлық тілдерге қатысты әмбебап ғылым ретіндегі үлесін ескеру қажет.

Бүгінгі таңда қазақ этнолингвистикасы ғылымның дербес және перспективалы саласы ретінде танылды, оның ғылыми негізі жан-жақты ізденіс нәтижесінде ерекшеліктер мен үрдістер анықталады. Бұл туралы белгілі ғалым профессор М.М. Копыленко өзінің «Этнолингвистика негіздері» атты еңбегінде айқын көрсетті. Қазақ этнолингвистикасына қатысты мәселелермен айналысатын ғалымдар үшін бұл жұмыс өте маңызды.

Бұл еңбекте қазақ жерінде пайда болған этнолингвистика төңірегінде ғылыми мектеп қалыптасқаны және оның бағыттары, өз тенденциялары, зерттеу объектілері мен әдістері осы саладағы көпжылдық үздіксіз ізденістердің нәтижесінде айқын көрінгені туралы егжей-тегжейлі айтылады.

Жоғарыда біз этнолингвистика – бұл екі объектінің - этнос пен оның тілінің ортасынан пайда болған ғылым саласы деген қорытындыға келдік. Бұл этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде зерттеуді білдіреді. «Этнос жоқ жерде тіл жоқ, тілсіз этнос жоқ» қағидатын неғұрлым нақты зерттеу деп тану, жасау.

Егер этнолингвистиканы этнос тілі ретінде зерттеу объектісі туралы айтатын болсақ, онда мақсат-осы тіл арқылы этностың мәнін білу. Алайда, бұл бәріне түсінікті болып көрінгенімен, оның әр түрлі бағытта жұмыс істейтіні анық. Бір жағынан, бұл да заңды құбылыс. Өйткені, ғылымның қай саласы болмасын, оның қалыптасу дәуірінде ол ең алдымен сөздің бағытын, тұжырымдамасы мен принциптерін, зерттеу әдістері мен әдістерін анықтауға тырысады.

Сондықтан біз этнолингвистиканың мақсаттары мен мүдделерін анықтауда осы әртүрлі көзқарастарды осы ізденістердің жолы ретінде қарастыруымыз керек. Осыған байланысты, қазақ этнолингвистикасының өзіндік дәстүрлері мен үрдістері, зерттеу нысаны мен әдістері, оның қалыптасу процесінде айқын болған қағидаттары бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Болғанбаев Ә. Көпмағыналы сөз және оның жасалу жолдары // Қазақ және ұйғыр тіл білімінің мәселелері.- Алматы, 1963. – 47 Б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, Ғылым, 1999. –540 б.
3. Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса / Н. И. Толстой. // Ариальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. – Л. ; – 1983. – С. 182.

4. Әбенова К.Ә. «Қазақ тілі лексикасының XI-XII ғғ. жазба әдеби ескерткіштеріне қатысы». Диссер.қолжазбасы, Алматы, 1994.
5. Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. – Алматы «Мектеп», 1985. – 152 б.

ТЕОРЕТИКО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВЫХ ДАННЫХ В АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Аннотация

В соответствии с принципами «язык – основа нации, основа национальной культуры», Основы связи между языком и культурой решаются на основе кумулятивной функции языка, который через много веков сохранит свое благородство, соберет его без разбора и перенесет в будущее. Его языковые проявления в конкретных формах: материальная культура (парковка, одежда, еда, предметы быта, средства труда и т. д.) и духовная культура, сохраняемая и передаваемая из поколения в поколение через национальный язык (традиции, мифы, искусство, религия, учение, художественный текст и т. д.) и названия произведений национальной психологии, символической системы познания, искусства, сакрализации, археологии и др.

Ключевые слова: язык, духовная культура, национальная психология, этнокультура, этнолингвистика, этнография

THEORETICAL AND COGNITIVE FOUNDATIONS OF THE STUDY OF CULTURAL AND LINGUISTIC DATA IN AN ANTHROPOCENTRIC ORIENTATION

Annotation.

According to the principles of "language is the basis of the nation, the basis of the culture of the nation", the basis of the connection between language and culture is decided on the basis of the power – cumulative function of language, which, after many centuries, retains all its nobility, gathers and brings it to the future. Its linguistic manifestations in a specific form are: material culture (parking, clothing, food, household items, tools of labor, etc.) and spiritual culture (traditions, myths, art, religion, teaching, artistic text, etc.), preserved and transmitted from generation to generation through the national language, and a symbolic system created from the point of view of national psychology, cognition, works of art, archeology, etc.

Keywords: language, spiritual culture, national psychology, ethno-culture, ethnolinguistics, ethnography.

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ/
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

МРНТИ 68.41.55

Т.Ж. Айжариков¹, С.Д. Зарманов², А.А. Шарипова³
¹²³Баишев Университет, г. Ақтобе, Республика Казахстан

¹t_aizharikov@bu.edu.kz

²s_zarmanov@bu.edu.kz

³a_sharipova@bu.edu.kz

МИИАЗ АУРУУЫ

Андатпа

Мииаз – шыбын дернәсілінің (кұрт) адам және жануарлар тініне жұғуы болады. Бұл тропиктік және субтропиктік аймақтарда кездеседі. Мииаз Америка Құрама Штаттарында сирек кездеседі, және өзіміздің елде Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі. Адамдар әдетте Африка мен Оңтүстік Американың тропикалық аймақтарына барған кезде инфекцияны жұқтырады. Емделмеген және ашық жаралары бар адамдар миазбен ауыру қаупі жоғары. Шыбын дернәсілдерін дәрігер хирургиялық жолмен алып тастауы керек. Қойдың мұрын мииазы, Oestrus дернәсілдік сатысы, қой мен ешкінің мұрын қуыстары мен тыныс жолдарында мекендейтін паразит болып табылады. О ovis дүниежүзілік географиялық таралуына ие. Ересек шыбын сұр-қоңыр түсті және ұзындығы ~12 мм. Гравидиандық аналықтар дернәсілдерін қойдың танауларына және айналасына салады.

Негізгі сөздер: мииаз, ересек шыбын, баланкұрт, паразитология, сұр шыбындар, Вольфарт шыбындар

Кіріспе. Мииаз ауруы шыбынның баланкұрты тудыратын адам мен жануарларда кездесетін ауру болып табылады. Шыбынның екі жанұясының маңызы зор: Calliphoridae (көк етті шыбындар) және Sarcophagidae (сұр етті шыбындар). Осы шыбындардың баланкұрттары ластанған және өлген ұлпаларда өмір сүреді. Sarcophagidae тірілей туылады ал оның баланкұрттары өлі ұлпаларда өмір сүреді. Шыбынның баланкұрттарын еттің құрттары деп атайды [1]. Шыбынның көптеген түрлері жұқпалы аурулардың қоздырғыштарын (сібір жарасы, сарып, аусыл т.б инвазиялардың оскаридоз және эхинококкоз) механикалық тасымалдаушылары болып табылады. Шыбынның 9 түрі гельминттердің дамуының биологиялық цикліне қатысады. Кең таралған аурулардың мысалы ірі қара малдың телязиоз және стефанофилляриозы, жылқылардың парафиляриоз осы гельминтоздардың қоздырғыштарының аралық иесі болып табылады. Жоғарыда көрсетілген аурулармен нәтижелі күресу осы гельминттердің шыбын тасымалдаушыларды жоймай күресу ақылға сымайды. Қазақстанның қой және ірі қара шаруашылықтарда және жеке қожалықтарда тұрақты түрде кездесіп отырады [2].

Мииаздар (грек μυια шыбын) – шыбындардың баланкұрты әсерінен туындайтын жануарларды және адамдарға жұғатын ауру [3].

Қойдың мииаз ауруы дүние жүзінің көптеген мемлекеттерінде қой шаруашылығының дамуын шектейтін көп факторларының бірі болып табылады. Ұрғашы шыбындар малдың құйрық аймағындағы ластанған жүнге және шабына жұмыртқаларды және баланкұрттарды салады.

Баланқұрттар жағдайды күрделендіреді және нәжісте пен зәрде жинақталып қалады, олар теріні тіріккендіреді және олардың қабығын өліеттендіреді. Жұмыртқаларды салу дененің басқада аймағында кездеседі. Мысалы қошқарлар мен еркек қойлардың үрпілеріне салады. Шыбын көп «қонақтауы» жағдайда қойдың желкесінде және қапталдарында кездесуі мүмкін [4].

Зақымдалған отарлардың карантині және жаңа жануарларды енгізуге арналған қатаң биоқауіпсіздік хаттамалары ССРР және басқа *Mycoplasma spp.* Вакциналар кейбір елдерде бар және жақсыдан тамаша қорғаныс туралы хабарланған. Макролидтер, тетрациклиндер, фторхинолондар және флорфеникол аурудың бастапқы кезеңінде енгізілсе, микоплазмалық инфекцияларды сәтті емдей алады [5].

Жіктеу олардың иесі ағзасында орналасуына (тері, тері асты, мұрын-жұтқыншақ, ішкі ағзалар, ішек және несеп-жыныс мүшелері) немесе паразитологиялық терминдермен айтқанда, паразиттік қатынас түріне қарай (міндетті, факультативті немесе псевдомиаздар) негізделген [6].

Шыбындардың соғуы көбінесе жылы ауа-райында болады және әдетте ластанудан немесе ылғалды дерматиттен бұрын болады. Шыбын дернәсілдері алопеция мен эрозия/ойық жараларды тудырады және дене қуысына енуі мүмкін. Екіншілік тері инфекциясы жиі кездеседі және перитонит/септицемия дене қуысына енумен байланысты болуы мүмкін.

Плевра сұйықтығына немесе зақымдалған өкпеге тікелей жүргізілетін ПТР талдауы ССРР диагностикасын айтарлықтай жеңілдетті. Сүттің, мұрын жағындыларының, отитикалық жағындылардың немесе тіндердің ПТР талдаулары *Mycoplasma spp* туындаған басқа инфекцияларды диагностикалау үшін пайдалы болуы мүмкін. Серологиялық зерттеулерге комплементтерді бекіту, пассивті гемагглютинация және ИФА; латекс агглютинациясын сынауды далада тікелей қанға, сондай-ақ зертханада сарысу үлгілеріне жасауға болады [7].

Терінің әрбір зақымдануы етті шыбындардың шабуыл жасайтын орыны болып табылады. Мииаздың мықты таралатын аймағында құйрығын ампутация жасау маңызды. Құйрығының Қозылардың құйрығын кесу олардың шабының нәжістерден ластануын төмендетеді. Бұл операция кез келген инсектицидпен мииазбен қанағаттанарлық күресу үшін қажет. Қозылардың құйрығын кесу биязы жүннің және жартылай бияз жүнді тұқымды 15 – 20 күндік аралығында жүргізіледі [8].

Көрсеткіштер. Биязы және жартылай биязы тұқыды қозылардың құйрығының және артқы аяқтарының сырқы беттерінің ластанудан сақтайды.

Бекемдеу (фиксация). Ұсақ малдарды столға бүйірімен жатқызып бекемдейді.

Операцияның техникасы. Мүмкіндігінше теріні түбіне қарай тартып, резина жгутын салады. Омыртқа аралық дискінің орналасқан жерін нақтылайды. Ол жермен экзартикуляция өтеді. Пальпация жасау арқылы омыртқалардың байланысқан жеріндегі шамалы қалыңдығын анықтайды, сол жерге церкуляциялық кесу жасалады. Теріні құйрықтың түбіне тарту арқылы терінің артылып қалған бөлігімен омыртқаны жабады. Теріні сол жерде ілмектелген тігу жасайды [9].

Қолданылатын дәрілік заттар. Мииаз кезінде вольфазол, чеми спрей левомекель, мазь оверсетин, креолин.

Мииаздың басқа малдардағы түрлері. Мииаз басқа малдардың түрлерінде жылы климаттар немесе жаз айларында проблема туғызады. Малдың көпшілік түрлерінің қысқа жүн жабындысы болғандықтан ауру негізінен жараларға немесе малдардың табиғи тексіктерінен шектеледі. Бұлардың мииазымен күресу қойларда ұлданылатын инсекцидтермен жүргізіледі. Мииаз мысықтар мен иттерде жиі кездеседі, әсіресе несепке малынған терісі немесе парезі бар әлсіреген жануарлар. Бірақ емдеу және профилактика негізінен жеке жүргізіледі [10].

Клиникалық белгілер, эпидемиологиялық сипаттамалар және өлітті зерттеу нәтижелері ССРР және басқа *Mycoplasma spp* ошақтары үшін эндемиялық аймақтарда диагноз қою үшін жеткілікті болуы мүмкін. Дәл диагноз қою үшін қоздырғышты бөліп алып, анықтау керек; дегенмен, оқшаулау қиын болуы мүмкін және *Mycoplasma spp* өсіру үшін арнайы орта және ұзартылған инкубациялық уақыт қажет.

Қабынудың, дегидратацияның және сепсисің спецификалық емес клиникалық белгілеріне қоса, гематологиялық және сарысулық биохимиялық көрсеткіштердің өзгерістері лейкоциттердің санының өзгеруін, тромбоцитопенияны және жалпы ақуыз концентрациясының төмендеуін қамтуы мүмкін. Өлімнен кейінгі нәтижелер ССРР, бронхопневмония немесе интерстициальды пневмонияға ұқсас плевропневмонияны анықтауы мүмкін. Ересектердегі септицемия (микротромбтар, қан кетулер және микроабсцестер), сондай-ақ буындардың, жүйке жүйесінің немесе сүт бездерінің қабынуының дәлелі болуы мүмкін [11].

Nuradema larvae (теріасты бөгелегі, бұқаның бөгелегі) теріні илегенде бұқа бөгелегінің баланқұрт формасы көп зиян келтіреді. Жаз айларында бөгелектер малдардың денесіне жұмыртқа салған кезеңде оларды қатты мазасыздандырады. Баланқұрттар малдың арқасына февраль, май айларында жетеді. Осы уақытта паразит инсекцидтермен әсерлеуге ең сезімтал болады. Баланқұрттарды қолмен сығып шығаруға болмайды. Өйткені олар жырттылып кетуі мүмкін және сенсублизирленген малға анафилаксия туғызуы мүмкін.

Шыбындармен күресу шаралары

Шыбындармен күресті алдын алу және жою шараларымен жүргізеді.

Алдын алу шаралары. Олар шыбындардың көбеюіне кедергі келтіретін, жұмыртқа салатын және олардан шыбын шығуын мал шаруашылық фермаларының территорияларында кедергі келтіретін жағдайларға бағытталады, сонымен қатар мал қораларына шыбындардың ұшып кіруіне жол бермейді. Мал қораларында шыбындармен күресу үшін профилактикалық шаралар шешуші және басты табылады, ал жою шаралары бұл қосымша болып табылады. Шыбындардың көбеюінің ошағын уақытында дер кезінде жою үшін мал шаруашылық аумағында және қораларда қатаң санитарлық тәртіп сақталу керек [12].

- Малдың қораларының едені су өтпейтін және бүтін болуы керек;
- Мал қораларын таза ұстау керек ерекше көңіл еденнің тазалығына және құрқак болуына ерекше көңіл аудару керек. Ластанған төсенішті жаңасына ауыстыру керек;
- Жаз айларында қоралардан күнбе күн көнді жинап сол көң сақтағышқа шығару керек немесе биотермиялық заласыздандыру үшін штабелдеп үю керек;
- Шаруашылықтың аумақтарында және мал қораларының айналасында көңнің және қоқыстардың жиналып қалуларына жол бермеу керек;
- Сүт қабылдағыштар, азық кухнясын тиісті тазалықта ұстау керек және сүтті және көк сүтті және сұйық азықтарды мұқият жауып қою керек.
- Сүтке қолданылатын ыдыстарды дер кезінде жуып тазартып, кептіріп отырау керек;
- Азық астауларын, азықтан босаған ыдыстарды тазарту және жуып кептіру керек.
- Жүйелі түрде әрбір 5 күн сайын дренаждық және ағын каналдарын тазартып отырау керек.
- Кәріздердің және биотермиялық шұқырлардың бүтіндігін қадағалап отыру керек,
- Көң қабылдайтын алаңдарды асфальттан немесе бетоннан жасау керек және көлемі үлкен болу керек.
- Жұмыртқалары баланқұртта айналмай тұрып, қоршаулардан лас төсеніштерді кемінде 5-7 күн сайын шығарып отыру керек.

Жою шаралары. Шыбындармен үй жайларда күресу. Мал қораларында шыбындарды жою, олардың айналасында және малдардың жазғы лагерьлерінде аэрозольдарымен, дезинфекциялармен уланған жеммен жүзеге асырылады.

Мал қораларын 0,5-1 пайыздық хлорофостың, 3-5 пайыздық полихлорпеннің және 5 пайыз су эмульсия креолиннің концентрат ГХЦГ қоладанады.

Ерітінділер және эмульсиялар 1 шаршы метрге 100-200мм мөлшерінде шашатын құралдардың көмегімен қолданылады.

Полихлорпениннің концентрациясының есебін препарат препарат бойынша бүтіндей есептейді. Ал хлорофостың ДДИ және ГХЦГ препараттың белсенді әсер ететін затымен белсенді әсер етуші препараттың затымен.

Сүт қабылдау бөлімдерінде ішіне және басқада бөлмелерге жаппай себуге болмайды, тек қана хлорофостың сулы ерітіндісімен өңдейді, сонымен қатар хлорофоспен уланған жемдерді орналастырады. Ол үшін препараттың сулы ерітіндісін дайындайды. Оған сүттің және шекердің, мелясаның 1-2 пайыздық есебінде қосады.

Шыбындармен жайылымдармен күресу. Шыбындармен жайылымдарда күресу малдардың денесіне 0,5-1 пайыздық хлорофостың судағы ертіндісін 1,5-2 литр мөлшерінде 1 басқа себу қажет.

Сауын сиырларында хлорофоспен өңдеуге болады. Олар ылғалданған малға көп мөлшерде қонақтанғанда, әсіресе көптеген шыбындар себілгеннен кейін бірден жойылады. Шыбындарды жайылымдарда жою ірі мүйізді қараның телязиозының таралуының алдын алады.

Вольфарт шыбындарымен күресу. Вольфарт шыбыны мииаздың қоздырушалары. Қойларда мииаздармен күресу алдын алудан және оларды жоюдан тұрады. Мииаздарды алдын алу мақсатында волфарть шыбындарының баланқұрттардың дамуын тежейтін жағдайлар жасалынады. Ол үшін көктемде түгелдей қарап шығады. Және тиісті сәйкесінше өңдейді.

Халық емдік тәсілін қолдануға болады (сетперлеу, тоңғақтау) табиғи тесіктертердің айналасындағы жүндерді қырқады, нәжістен тазартады және ас тұзының ерітіндісімен жуады. Оның әсерінен нәзік терітығыздалып пысыйды. Күн сайын отардағы әр қойды жайылысқа айдамас бұрын мұқият тексеру керек. Зақымданғандарын өңдеу керек. Әр бір отарды препараттар мен құрал жабықтармен жаюдықтау керек. Күтуші персоналды алғашқы ветеринарлық көмек көрсетуге үйреті керек.

Летаргия, анорексия, жөтел, тахипноэ, безгегі және мұрыннан ағу басқа *Mycoplasma spp*-мен басқа дене жүйелерінің клиникалық белгілерімен бірге жүруі мүмкін. Балалардағы полиартрит және респираторлық аурулар, сонымен қатар мастит нәтижесіндегі агалактия ешкі табындарындағы басқа микоплазма ошақтарындағы белгілердің типтік үштігі болып табылады. Неврологиялық белгілер және кенеттен өлім инфекцияның клиникалық белгілері болуы мүмкін.

Қойларды алдын алу шаралары есебінде қырку дер кезінде жүргізумен қатар өте ұқыпты жүргізу керек. Қырку кезіндегі терілердің зақымдануы тәжірибесіз және ұқыпсыз қыркушылардың кінәсінен және сонымен қатар қырту пунктерінің еңбек жағдайларының нашар болуынан пайда болады. Терісі зақымдалған қойлардың волфарть шыбындарының паразиттелу кезеңінде тұрақты бақылауда болу керек, бұл жағдайда жараны емдеу жүргізу керек, жарақаттанған терінің айналасын шыбындарды үркітетін заттар қолдану қажет.

Ірі қой шаруашылықтарында қырку кезеңінде қойлардың терілерінің кесілу әсіресе қозыларды дереу емдеу қажет.

1. Алғашқы көмек
 - А) Жараның айналасын өңдеу
 - Ә) 5 пайыздық ерітіндісімен өңдеу
 - Б) Қан ағуын тоқтату

2. Жараны алғашқы хирургиялық өңдеу. Жараның тез жазылу үшін вишневскийдің майымен майлайды. Өндерген жараға ілмелі тігіс жасалады. Бөлек жіппен ұзындығы 15-30 см әр бір жараның шетінен 0,5-1,5 см-дей пинцетпен ұстап өткізеді. Жіптердің тіндерін бір-бірінен 0,75-1,5 см қашықтықта салады. Әрбір тін салынғаннан кейін жіптерді байлайды. Жараның шеттерін дәл қабысуын бақылайды. Шовтың түйіндері жараның қапталынан орналасу керек.

Миоаз - құрттардың инвазиясын сипаттау үшін қолданылатын термин. Құрттар – шыбын дернәсілдері, олар некрозданған және өліп жатқан тіндермен қоректенеді. Тері дымқыл болып қалатын жағдайлармен ашық ауада шектелген иттер әсіресе бейім. Бұған дренажды жаралары, зәрі немесе нәжіспен боялған жүндері немесе бактериялық тері инфекциялары бар иттер жатады. Терінің тұрақты ылғалдылығы зақым, қабыну және инфекция тудыруы мүмкін, құрттар үшін қолайлы орта жасайды. Бұл әсіресе әлсіз және әлсіреген иттерге қатысты.

Өлімнен кейінгі тексеруде әдетте айтарлықтай сабан түсті плевралық эффузия және жедел фибринозды пневмония бар. Консолидация кейде бір өкпемен шектеледі. Әдетте *M. mucedo* саргі тудыратын инфекцияларда байқалатын серофибринді сұйықтықпен лобаралық қалқалардың кеңеюі ССРР-де сирек байқалады. Микробқа қарсы емделген немесе қалпына келтірілген жануарларда СВРР-де байқалғанға ұқсас секвестр дамуы мүмкін.

Жараның айналасы шыбындарды үркіту үшін йодоформ майымен өңделеді. Содан кейін оның айналасы 2-3 см гексохлоран майымен майлайды. Оларды сол жерге дайындауға болады. Осы жұмыстарды жасап болған соң тұрақты тексеру және емдеу үшін қойларды емдеу-сауықтыру пунктеріне жібереді. Қазіргі жағдайларда кесілген жараларды өңдеу үшін вольфазоль спрейін қолданады.

Бұл кішкентай, мөлдір ақ дернәсілдер (бастапқыда ұзындығы < 2 мм) мұрын қуысына қоныс аударады; көбісі параназальды синустарда кем дегенде біраз уақыт өткізеді. Әдетте жас жануарларда ең қысқа болатын дернәсілдік кезең 1-10 айға созылады.

Піскен кезде дернәсілдер мұрын жолдарын тастап, жерге түсіп, бірнеше дюймді ойып, қуыршақтайды. Қуыршақ кезеңі қоршаған орта жағдайына байланысты 3–9 аптаға созылады, содан кейін шыбын қуыршақ қабынан шығып, жер бетіне итермелейді.

Ересек шыбындар пайда болғаннан кейін көп ұзамай жұп болып табылады, оның өмірлік циклі буаз малдардың личинкасынан кейін жалғасады.

Қойдың мұрындық ботфли миазының клиникалық нәтижелері

Оэструс личинкалары мұрын жолдарында қозғала бастағаннан кейін көп мөлшерде бөлінділер пайда болады.

Қойдың қансорғыштарымен күресу. Қой шаруашылығына қойдың қансорғыштарына мелофогозбен шаралары төмендегідей:

- Аурудың пайда болуының алдын алу
- Емдеу

Қойдың мелофагозының алдын алу үшін ашық жайылымдарда, жақсы жел соғып тұратын жайылымдар. Осындай жағдайларда қан сорғыштардың дамуының шұғыл тежелетіні белгілі. Ауырған малдарды емдеу үшін инсекцидтердің ерітінділері қолданылады. Малға себу үшін 0,25 пайыздық хлорофос ерітіндісі немесе 0,25 пайыз ТХМ-3 эмульсиясы; қойларға 2 реттен 25-30 күн аралығында себеді.

Шыбынның дернәсілді тұндыру әрекетін болдырмау үшін қой бір жерден екінші жерге ұшып, мұрнын жерге жақын ұстауы, түшкіру және аяғын қағуы немесе басын шайқауы мүмкін. Әдетте, әсіресе күннің жылы уақытында, шыбындар белсендірек болғанда, қойлардың шағын топтары жиналып, шеңбердің ортасына қарап, бастарын төмен түсіріп, бір-біріне жақындайды.

Қорытынды. Иттердегі және қойларда көптеп кездесетін миаз ауруы туралы әр түрлі зерттелген және жарияланған есептер бар, бірақ бұл зерттеулер оның эпидермиологиялық маңыздылығын қарастырмаған. Миаз - тропиктік аймақтарда жиі кездесетін ауру көптеген шыбындар табиғи мекендейтін аймақтарда болады. Соның ішінде ауылдық жерлерде және жиі қожалықтарда өсірілетін малдар соның ішінде жылқы, қойлар және иттер немесе мысықтарда кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақбаев М. Ш. Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары, М:Колосс 2008.- 132б
2. Савинкова Л. Н. Чита [облысындағы қой Гельминтоздары](#), олардың алдын-алу және емдеу шаралары. Чита кітап баспасы 2013.- 256б
3. Петров А. М. диктиокаулез кезінде қойларды, ешкілерді дегельминтизациялау техникасы "Ветеринария" №7 2005.- 125б
4. М.и.Антонов, П. Н. Блинов-М.: Колос, М. в. Антонов, в. Я. Ветеринариядағы зертханалық зерттеулер / в. Я. Антонов, П. Н. Блинов-М.: Колос, 2004.- 224б
5. Абдулазизов, А.и. пиперазин-адипинат енгізу кезінде ақ егеуқұйрықтар ағзаларындағы ферменттердің гистохимиясына / А. и. Абдулазизов// гельминтоздармен күрестің өзекті мәселелері: ғылыми конф баяндамаларының тезистері. Л., 2007.- 236б
6. Абуладзе К. И, Демидов Н. В, Непоклонов А. А. и др. Паразитология и инвазионные болезни сельско – хозяйственных животных. – Агропромиздат – М., 2010.- 25б
7. Ақбаев М. Ш, Василевич Ф. И, Меньшиков В. П и др. Практикум по диагностике инвазионных болезней животных. – Колос – М., 2009.- 456б
8. Антипин Д. Н, Ершов В. С и др. Паразитология и инвазионные болезни сельско – хозяйственных животных. - Колос – М., 2004. -455б.
9. Боровков М.Ф, Фралов В. П, Серко С. А. Ветеринарно – санитарная экспертиза с [основами технологий и стандартизаций](#) продуктов животноводства. – Санк – Петербург · Москва · Краснодар., 2007. -56б
10. Жарова А .В. Патологическая анатомия сельско – хозяйственных животных. - Колос – М., 2003.-125б.
11. Кадыров Н. Т, Егизбаева Х. М. и др. Паразитология и инвазионные болезни сельско – хозяйственных животных. – Астана – 2008. -125б
12. Л.М. Джакс «Ветеринарлық фармакология и терапия» Том 3 Москва 1972 перевод с англ. 445б.

БОЛЕЗНИ МИАЗ

Аннотация

Миаз – это заражение тканей человека и животных личинками мух (личинки). Встречается в тропических и субтропических регионах. Миаз редко встречается в США, а в нашей стране встречается во всех регионах Казахстана. Люди обычно заражаются, когда путешествуют в тропические районы Африки и Южной Америки. Люди с необработанными и открытыми ранами подвержены высокому риску миаса. Личинки мух должны быть удалены врачом хирургическим путем. Назальный миаз овец, личиночная стадия течи, является паразитом, обитающим в носовых полостях и дыхательных путях овец и коз. *Oovis*

имеет всемирное географическое распространение. Взрослая муха имеет серо-коричневый цвет и длину около 12 мм. Гравидийные самки откладывают личинок в ноздри овец и вокруг них.

Ключевые слова: миаз, взрослая муха, гусеница, паразитология, серые мухи, мухи Вольфарта.

MYIASIS DISEASE

Annotation

Myiasis is the infection of human and animal tissues by fly larvae (larvae). Found in tropical and subtropical regions. Myiasis is rare in the USA, and in our country it is found in all regions of Kazakhstan. People usually become infected when they travel to tropical regions of Africa and South America. People with untreated and open wounds are at high risk of myiasis. Fly larvae must be surgically removed by a doctor. Sheep nasal myiasis, the larval stage of estrus, is a parasite found in the nasal cavities and respiratory tracts of sheep and goats. Oovis has a worldwide geographic distribution. The adult fly is grey-brown in color and about 12 mm long. Gravidid females lay their larvae in and around the nostrils of sheep.

Key words: myiasis, adult fly, caterpillar, parasitology, gray flies, Wolfart flies.

МРНТИ 68.41.31

Масабаева А.Н.

Баишев Университеті, Қазақстан

ainur_1980-80@mail.ru

«АЛИЯ» АЗЫҚ-ТҮЛІК БАЗАРЫНДА ӨСІМДІКТЕН АЛЫНАТЫН ӨНІМДЕРДІ ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ-САНИТАРИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ

Аннотация

Бұл жұмыста өсімдік шаруашылығының ветеринариялық сараптау саласындағы ережелер мен әдістерді, және орындауы жүргізіледі. Мақалада зерттеу жұмыстың өзектілігі, мақсаты, міндеттері және әдістері көрсетілген. Мақалада нарыққа шығарылатын көкөністер мен жемістерді органолептикалық зерттеу көрсетілген. Ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу кезінде мамандар Қазақстан Республикасының Ветеринариялық Заңнамасын басшылыққа алынатыны көрсетілген.

Түйінді сөздер: органолептика, сынама, норма, іріктеу, зертхана, өсімдік, зерттеу.

Биологиялық ерекшеліктеріне, морфологиялық құрылымына, тұтынушылық қасиеттеріне және өсу аймағына байланысты өсімдік өнімдері сыныптарға (көкөністер, жемістер, дәнді дақылдар, саңырауқұлақтар), кіші сыныптарға, топтарға, түрлерге және сорттарға бөлінеді. Көкөніс тағамдары адамның тамақтануында маңызды орын алады. Олар көмірсулардың, дәрумендер мен минералдардың негізгі көзі [1]. Көптеген өсімдік тағамдары әртүрлі ет және балық тағамдарына арналған дәмдеуіштер (дәмдеуіштер) ретінде кеңінен қолданылады, олардың сіңімділігі жоғарылайды. Шикі, қайнатылған және маринадталған (тұздалған) түрдегі көкөніс тағамдық өнімдері ас қорыту сөлдерінің бөлінуін белсендіреді, өт түзілуіне және өт бөлінуіне ықпал етеді және адам ағзасына майлы заттардың эмульсиясы мен сіңуіне оң әсер етеді [2]. Көкөністер мен жемістерде В1, В2, В3, В6, РР дәрумендері, фолий қышқылы, холин, С витаминінің негізгі көзі, ал өсімдіктердің жасыл бөліктерінде (шпинат, қырыққабат және гүлді қырыққабат, қалақай және т.б.) К дәрумені бар [3].

Өсімдік өнімдерінде көптеген пектиндік заттар бар - глюополисахаридтер, бұл адамдар көмірсулармен қоректенудің негізгі көзі болып табылады. Пектиннің басқа қосылыстармен бірге ыдырау өнімдері бактерицидтік қасиетке ие, пектин күйіктер мен жараларды емдеу кезінде тіндердің эпителиализациясына ықпал етеді. Сондықтан шөптен жасалған өнімдер диеталық тамақтануда асқазан-ішек жолдарының аурулары кезінде кеңінен қолданылады [4]. Саңырауқұлақтар, тамыржемістер, көкөністер, жемістер мен жидектерде әр түрлі минералды тұздар бар: темір, калий, кальций, кобальт, магний, марганец, фосфор, фтор, мырыш [5].

Май саңырауқұлақтарында, шампиньондарда, шантереллаларда және басқа саңырауқұлақтарда мыс бар. Көкөністер мен жемістердің хош иісті заттарының тағамның ыдырауына жол бермейтін қасиеттері бар екендігі бұрыннан айтылып келеді. Сондықтан, ежелден бері шаруалар сарымсақ, пияз, бұрыш, аскөк, анис, қалампыр, майоран, балдыркөк, қарақат жапырақтары, лавр, шие, желкек және басқа өсімдіктерді тек ет пен балық тағамдарына дәмдеуіш ретінде ғана емес, сонымен бірге ет және ет өнімдерін консервілеу (шұжық, бекон, ветчина) [6].

Бактериостатикалық және бактерицидтік қасиеттері бар мұндай хош иісті заттарды фитонцидтер деп атайды (Токин Б.П., 1929). Фитонцидтер ашытуға және шіруге қарсы қасиеттерге ие және адамдар рационында сәтті қолданылады. Сонымен, өсімдік тағамдары құрамы мен физиологиялық рөлі тұрғысынан адамның дұрыс тамақтануы үшін өте маңызды. Алайда, олар, жануарлар тағамы сияқты, әртүрлі бұзылыстарға, аурулар мен жарақаттарға бейім, бұл олардың тағамдық және санитарлық сапасын төмендетеді. Сондықтан өсімдік тектес тағамдар, жануарлардан шыққан өнімдер сияқты, ветеринариялық-санитарлық зерттеулерге ұшырайды [7].

Зерттеу жұмыстың өзектілігі: өсімдік шаруашылығы өнімдерін ветеринариялық-санитарлық сараптау өнімнің сапалық және санитарлық сипаттамаларына сәйкестігін анықтауға бағытталған. Өсімдік тектес сапасыз өнімді сатудың алдын алу.

Жұмыстың зерттеу объектісі өсімдік тектес өнімдер болып табылады. Зерттеудің тақырыбы көкөністерді, жемістерді, саңырауқұлақтарды және басқаларын ветеринариялық-санитариялық сараптау болып табылады. Зерттеулер өсімдік дақылдарын ветеринариялық-санитариялық сараптау саласындағы талаптар, шаралар, аспектілер, ережелер, әдістер, тәсілдер мен әдістер бойынша жүргізіледі.

Зерттеу жұмысының мақсаты - ішкі сауда объектісінде ветеринариялық-санитариялық сараптама зертханасында өсімдік өнімдеріне ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу.

Зерттеу жұмыстың міндеттері:

- өсімдік шаруашылығы өнімдерін нормативтік құжаттарға сәйкес қабылдау;
- ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу және өнімнің сынамаларын алу, сондай-ақ зертханалық әдістермен зерттеулер жүргізу;
- ветеринариялық-санитарлық қорытынды беру.

Материалдық және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы Ақтөбе қаласында Маресьева 92 «Әлия» жабық базарында ветеринариялық-санитариялық сараптама зертханасында және Баишев университетінде ветеринариялық санитария мамандандығының «Ауылшаруашылық және экология кафедрасында» жүргізілді.

Зерттеу әдістері:

Ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу кезінде мамандар Ветеринариялық (ветеринариялық-санитариялық) ережелерге 1-қосымшаны, бұйрықпен бекітілген Қазақстан Республикасының сауда объектілеріндегі ветеринариялық-санитариялық сараптама зертханалары жүргізетін міндетті және қосымша зерттеулер тізбесін басшылыққа алады.

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 29 маусымдағы No 7-1 / 587.

Зерттеу материалы:

Зерттеуге әкелінген материал - Ақтөбе қаласының көтерме сауда базарынан «Әлия» базарына әкелінген көкөністер мен жемістердің партиясы.

Алма 100 кг, алмұрт 100 кг, жүзім 100 кг, қияр 100 кг, қызанақ 100 кг, картоп 100 кг, сәбіз 100 кг, қызылша 100 кг және пияз 100 кг.

Органолептикалық талдаудың нәтижелері:

Өсімдік өнімдерінің әрбір партиясы қажетті құжаттармен бірге жүреді. Оларды мұқият тексеру алғашқы тексеру нүктесі болды. Құжаттарда шығарылған ел және өнімнің түрі көрсетілген, бірақ оларды сақтау және экспортқа дайындау, оның ішінде антисептиктермен өңдеу шарттары туралы ақпарат болған жоқ. Импорнтталған өсімдік өнімдерінің әрбір партиясы ветеринариялық-санитарлық бақылауға алынды.

Картоп. Түйнектер құрғақ, таза, жиналмайтын, өнбейтін және жасыл емес. Түйнектердің диаметрі 4,5-5,0 см құрайды. Кескенде түйнектер қытырлақ болды, консистенциясы тығыз (салбыраңқыға жол беріледі). Өзектің түсі, алуан түріне байланысты ақ, сарғыш немесе қызғылт.

Сәбіз - жаңа, таза, құрғақ, түсі біркелкі, аурулар мен зиянкестерге ұшырамайды, формасы ұсқынсыз. Иілген кезде ол сынады, ал үзілісте сәбіз шырыны шық түрінде пайда болады. Иісі ерекше, хош иісті, дәмі тәтті, нәзік, ащы емес. Суға бат пайды. Ең үлкен диаметрі 2,5-6,0 см.

Қызылша біркелкі түсті, балғын, таза, тығыз, құрғақ, жарылмаған, механикалық зақымданусыз және зиянкестермен зақымдалмаған. Кесілген орны әр түрлі реңктің қою қызыл түсіне, шырынды, тәтті дәмге ие.

Пияз - таза, сау, бүтін, құрғақ, құйрығы жоқ, өніп шықпаған, қатпаған, құрт саңылауы жоқ пиязшық. Кесілген кезде өткір тән иіс береді.

Қияр таза, балғын, түрлі-түсті реңктері бар жасыл, зақымданбаған, сулы теріден тыс тұқымдары дамымаған, тән хош иісті хош иісі бар.

Қызанақ - (қызанақ) жаңа, таза, тұтас, механикалық зақымдалмаған, аурулар мен зиянкестерден зардап шекпеген, қызыл.

Алма - дәндері қара қоңыр, жемістердің өзі таза, зақымдалмаған. Алма қатты, таза, құрғақ ыдыстарға - жұмсақ құрғақ қораптарға салынған

Алмұрт таза, піскен, зиянкестер мен аурулардан зардап шекпеген. Олар қатарға қағазбен жабылған жұмсақ ағаш чиптерімен қапталған қораптарға таза, құрғақ, берік ыдыстарға салынған.

Жүзім - піскен, таза, ылғалданбаған және мыжылмаған жидектермен, аурулар мен зиянкестермен зақымдалмаған. Жүзімдер тығыз, қатар-қатар, жоталармен ішке және үстіңгі жағына қағазбен және қақпақпен жабылған ыдысқа салынған.

Сынамаларды алу кезінде өнімнің сау тәбетті түрге ие екендігін, шірікпен бүлінбейтінін, бетінде соққылардың немесе кеміргіштердің шағуының іздері жоқ екенін байқадық. Сынамаға алынған өнімдер таза, бетінде лас жоқ. Сынамаларды жуғыш заттарды қолданбай таза сумен шайдық. Содан кейін нитраттарды тексеруші өнімдегі нитриттің мөлшерін тексерді.

Құрылғы өнім салмағының килограммына нитрат мөлшерін өлшейді.

Ересек адам үшін тәулігіне 200 - 300 мг нитраттарды тұтыну қауіпсіз. Улы доза - тәулігіне 600 - 700 мг нитраттарды қолдану.

Балаларға арналған басқа нормалар бар, өйткені баланың денесі нитраттардың зиянды әсеріне өте сезімтал. Сондықтан кішкентай балалар үшін тәулігіне 10 мг-ға дейін, үлкенірек балалар үшін - 50 мг-ға дейін қолдану қауіпсіз.

Кесте № 4 Нитраттарды өлшеу нәтижелері.

Тәжірибе объектісі	Норма мг / кг	Көрсеткіш
Картоп	250	225,0±6
Сәбіз	250	215,0±8
Қызылша	1400	1200
Пияз	80	77,0±7
Қияр	400	300,0±6
Қызынақ	300	250,0±7
Алма	60	58
Алмұрт	60	57,0±7
Жүзім	60	58

Өсімдік тектес өнімдерді органолептикалық бағалаудан басқа, олар құрылғы көмегімен зерттелді: сәулеленуді анықтауға арналған SRP дозиметрі. Радиациялық деңгей сағатына микро-рентгенмен анықталды, сонымен қатар құрылғы өндіріс фонын да анықталды.

Органолептикалық және зертханалық талдау нәтижелері

Өсімдік өнімдерінің балғындығына ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу кезінде ГОСТ талаптарын ескере отырып және «Базарларды ветеринариялық-санитариялық сараптау зертханаларында көкөніс тағамдық өнімдерін ветеринариялық-санитариялық сараптау ережелеріне» сәйкес органолептикалық және зертханалық әдістер қолданылды және «Картоптың, жемістер мен көкөністердің және жүзімнің сапасын анықтау нұсқаулық бойынша» Өсімдік өнімдеріне органолептикалық сараптама жүргізген кезде сергектік сәйкестігі табылған жоқ және басқа да өзгерістер табылған жоқ.

Нитраттардың бар-жоғы нитраттарды сынауышмен өсімдік шаруашылығы өнімдерін зертханалық зерттеу кезінде анықталған жоқ.

Зерттеу нәтижелері «Өсімдік тектес тағамдық өнімдерге сараптама» журналына жазылды (25 ветеринарлық форма). Егер өнім сапасыз деп танылса, ол жойылады немесе кәдеге жаратуға жіберіледі, бұл туралы акт екі данада жасалады. Өнімдерді жою немесе кәдеге жарату туралы актілер нөмірленіп, арнайы папкада сақталуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Шуклин Н.Ф., Кырыкбайұлы С.К., Жумагелдиев А.А. Экспертиза доброкачественности и радиационной безопасности продуктов. Их стандартизация и сертификация. Т.1,2,3. [Текст]: – Алматы: КазНАУ, 2011.
2. Н.Ф.Шуклин, К.Е.Елемесов, С.К.Кырыкбайұлы и др. Ветеринарно - санитарная экспертиза, стандартизация и сертификация продуктов. Учебное пособие / Шуклин Н.Ф., Елемесов К.Е., Кырыкбайұлы С.К. Т.1,2. Алматы, 2002-2003.
3. С.Кырыкбайұлы, Т.Телеуғали Ветеринариялық санитариялық сараптау практикумы.: / Кырыкбайұлы С., Телеуғали Т.Алматы: ҚазҰАУ, 2013. – 320б.
4. Макаров В.А., Броков М.Ф., Ермолаев А.П. и другие. Практикум по ветсанэкспертизе. Учебное пособие. –М: Агропроиздат, 1987.
5. Шуклин Н.Ф., Телеугалиев Т.М. и др. Частная ветсанэкспертиза продуктов животноводства. – Алматы: Кайнар, 1988.
6. Ветеринарно-санитарная экспертиза и технология переработки продуктов растительного происхождения: учебное пособие / сост. А.А. Торшков, Р.Ш. Тайгузин., О.А. Ляпин, К.Д. Джамбулатова. – Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2016. – 240 б.
8. Кырыкбай С. Телеугали Т.М., Майқанов Б.,Сахариянов А.Ж., Жумагелдиев А.А., СадуовМ.С.,Есимова Б.Д., Ерғұмарова М.О., Ветеринариялық – санитариялық сараптау практикумы, - Алматы, ҚазҰАУ, «Айтұмар» баспасы, 2013. – 313 бет.

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНЫЙ КОНТРОЛЬ ПРОДУКЦИИ РАСТИТЕЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОМ РЫНКЕ "АЛИЯ»

Аннотация

В данной работе проводится выполнение правил и методов в области ветеринарной экспертизы растениеводства. В статье изложена актуальность, цель, задачи и методы исследовательской работы. В статье показано органолептическое исследование овощей и фруктов, поступающих на рынок. При проведении ветеринарно-санитарной экспертизы специалисты руководствуются ветеринарным законодательством Республики Казахстан.

Ключевые слова: органолептика, проба, норма, отбор, лаборатория, растение, исследование.

VETERINARY AND SANITARY CONTROL OF PLANT PRODUCTS AT THE ALIYA FOOD MARKET

Annotation

In this work, the implementation of rules and methods in the field of veterinary examination of crop production is carried out. The article describes the relevance, purpose, objectives and methods of research work. The article shows an organoleptic study of vegetables and fruits entering the market. When conducting veterinary and sanitary examination, specialists are guided by the veterinary legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: organoleptics, sample, norm, selection, laboratory, plant, research.

МРНТИ 68.41.55

К.К Меркашев¹, А.А Шарипова², М.Р. Акмурзина³

Баишев Университеті

¹k_merkashev@bu.edu.kz

²a_sharipova@bu.edu.kz

³meirim.akmurzina@mail.ru

ҚАРАУСЫЗ ҚАЛҒАН ИТТЕР МЕН МЫСЫҚТАР, ПАРАЗИТТІК АУРУЛАРДЫҢ ТАРАЛУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КӨЗІ

Аңдатпа

Паразит деп паразиттік өмір салтын жүргізетін тірі организм, жануардың денесін зақымдау өте ауыр зиян келтіреді. Көптеген жағдайларда үй жануарлары адамдарға паразиттік ауруларын жұқтыруынан болуы мүмкін. Адамдарда ауру тудыратын паразиттердің үш негізгі класы бар: қарапайымдылар, гельминттер және эктопаразиттер. Протозооз – паразиттік қарапайымдылар тудыратын инфекция. Олар адамдар мен үй жануарларының ауруларына әкеліп соқтырады.

Негізгі сөздер: протозооз, гельминттер, паразиттік аурулар, кластар, эктопаразиттер, зиян келтіретін паразиттер, иттер, инфекциялар, ветеринарлық заңдар.

Кіріспе. Паразит-бұл паразиттік өмір салтын жүргізетін тірі организм және иесінің денесінде болу денсаулыққа өте ауыр зиян келтіреді [1]. Адамдарға паразиттік ауруларды жұқтырудың себебі көптеген жағдайларда үй жануарлары болуы мүмкін. Адамдарда ауру тудыруы мүмкін паразиттердің үш негізгі класы бар: олар қарапайымдылар, гельминттер және эктопаразиттер. Протозооздар-паразиттік протозоидтар тудыратын инфекциялар. Олар адамда, үй жануарларында ауыр ауруларды тудырады.

Адам ауруын тудыратын қарапайымдылардың 50-ге жуық түрі белгілі. Протозой инфекцияларымен халықтың зақымдануы өте жоғары. Қарапайымдылар әртүрлі органдар мен тіндерде паразиттік өмір сүреді: қанда, ішекте, орталық жүйке жүйесінде, бауырда, өкпеде және т. б. Гельминттер (грек тілінен *helmins* - "құрттар") - бұл үлкен, көп жасушалы организмдер, олар әдетте жетілу кезеңінде қарапайым көзбен көрінеді. Қарапайымдылар сияқты, гельминттер де еркін өмір сүре алады немесе табиғатта паразиттік болуы мүмкін [2].

Барлығы Гельминттердің 200-ден астам түрі кездеседі. Гельминтоздардың ішінде аскаридоз, шистосоматоз, энтеробиоз, описторхоз эхинококкоз, трихинеллез, токсокароз және т. б [3]. Үй жануарларына ветеринарлық қызмет көрсетудің үнемі өсіп келе жатқан деңгейіне қарамастан, еліміздің ірі қалаларында ішек нематодоздары мен мысықтар мен иттердің цестодоздарының проблемалары өзекті болып қала береді. Етқоректілердің гельминтоздары кең таралған, айтарлықтай экономикалық шығындарға әкеледі және барлық жастағы жануарлардың өздері үшін де, олардың иелері үшін де, әсіресе балалар үшін де үлкен қауіп төндіреді.

Жануарларда паразиттік көптеген гельминттер адамның инфекция көзі ретінде қызмет етеді. Адам гельминттерді жануарлардың еті арқылы, балықтан, иттерден, мысықтардан және жабайы аңдардың етін жеу арқылы, сондай-ақ инвазиялық жолмен жұқтырылған су мен өсімдіктер арқылы жұқтыруы мүмкін [4].

Зерттеу жұмысы. Эктопаразиттер. Бұл кенелер, бүргелер және биттер, олар теріге жабысады немесе жасырынады және ұзақ уақыт бойы (аптадан айға дейін) қалады. Буынаяқтылар инфекцияны өздігінен тудыруы мүмкін және басқа аурулардың тасымалдаушысы бола алады [4].

Паразиттік аурулар белгілерінің көріністері әр түрлі болуы мүмкін және паразиттің түрі мен орналасуына, сондай-ақ олардың иесі болып табылатын адамның иммунитет деңгейіне байланысты. Қарапайымдылар көбінесе диареяны және басқа асқазан-ішек белгілерін тудырады. Гельминтикалық инфекциялар іштің ауырсынуын, диареяны (диарея), бұлшықет ауырсынуын, жөтелді, терінің зақымдануын, дұрыс тамақтанбауды, салмақ жоғалтуды, қозғалыс пен сөйлеуді үйлестірудің бұзылуын, құрысуларды және инфекцияның ауырлығына байланысты көптеген басқа белгілерді тудыруы мүмкін. Әрине, әрбір иесі үй жануарларының сау болуын қалайды, бірақ паразиттік аурулар туралы қажетті білімнің болмауы және жауапсыздық оларды жоюдағы сәтсіздіктердің себебі болып табылады [5].

Ірі қалалардағы мысықтар мен иттер популяциясының тұрақты өсуін және соның салдарынан қоршаған орта объектілерінің Гельминттердің инвазиялық элементтерімен үнемі байланыста болуын ескере отырып, паразиттік зооноздармен, үй жануарларымен де, адамдармен де жұқтыру қаупі үнемі артып келеді. Қараусыз қалған иттер мен мысықтар құтыру, лептоспироз, токсоплазмоз, описторхоз, тениидоз, трихинеллез, эхинококкоз, аскаридоз, токсокароз және басқа да көптеген аурулар сияқты жұқпалы және инвазиялық аурулардың қоздырғыштарының көзі болып табылады. Адамдар мен жануарларға ортақ аурулардың жалпы саны 300-ден асады [6].

Иттер гельминт инфекциясына бейім, өйткені олар қоршаған ортамен үнемі байланыста болады. Итті құрттардан қорғаудың ең жақсы жолы-тұрақты дегельминтизация. Иттерді дегельминтизациялау әдетте 3 айда 1 рет жасалады. Егер нәжісте гельминттер табылса, таблетка бергеннен кейін асқазан-ішек жолдарының бұзылуымен емдеу 10-14 күннен кейін, содан кейін 3 айда 1 рет қайталануы. Үйдегі ит пен мысықты бір уақытта құрттарға қарсы емдеу керек. Паразиттерге қарсы емдеу міндетті түрде вакцинациядан бұрын жүзеге асырылады, өйткені паразиттердің болуы вакцинаны енгізуге иммундық реакцияны төмендетеді.

Гельминт таблеткалары вакцинациядан 7-10 күн бұрын және 1 айдан кешіктірмей беріледі. Бірақ, өкінішке орай, қараусыз қалған иттер мен мысықтар жыл сайын вакцинациясыз және дегельминтизациясыз қалады және олар негізінен инфекция мен инвазияның таралу көзі болып табылады [7].

Жыл сайын қараусыз қалған иттер мен мысықтардың тістеуінен зардап шеккен азаматтардың саны артып келеді. Жыл сайын шамамен 600-700 адам қараусыз қалған иттер мен мысықтардың тістеуінен зардап шеккендер "шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік коммуналдық кәсіпорынға" жүгінеді. Ақтөбе қалалық ветеринариялық станциясы". Қалалық ветеринариялық станцияның телефонына жыл сайын азаматтар мен ұйымдардан қараусыз қалған жануарларды аулауға 700-800-ге жуық өтінім келіп түседі. Мұның бәрі жағдайдың әлі де маңызды екендігіне байланысты, өйткені жыл сайын қалада және қала маңында 4000 - 5000 қараусыз қалған иттер мен мысықтар ұсталады [8].

Көшелерде қараусыз қалған иттердің пайда болу проблемасы жануарларды есепке алудың болмауына, иелерінің ұстау жағдайлары туралы білімінің болмауына, иелерінің жауапсыздығына, және бақылаудың жеткіліксіздігіне байланысты. Қалада шамамен 7-8 мың қаңғыбас жануарлар бар. Жабайы иттер белсенді түрде көбейеді, және олар жылына екі рет туады. Он айдан кейін бұл күшіктер өздері ұрпақ беруге дайын. Тіпті үй мысықтарының және иттердің ұрпақтары көбінесе қаңғыбас жануарлардың армиясын толықтырады. Иттерде адамдардан қорықпай, бірігіп алып адамдарға шабуыл жасаған жағдайларда кездеседі. Мұның бәрі балалардың, әйелдердің, қарттардың, мүгедектердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіреді. Қалада жануарларды паразитарлық ауруларға қарсы зарарсыздандыруға болатын 7 жеке ветеринарлық клиника бар [9].

Біз өз үйлерінің немесе көшеде қараусыз қалған иттер мен мысықтардың жанында, соларды тамақтандырып отырған ақкөңіл адамдарды жиі көреміз. Мұндай қамқоршылық толық жауапсыздықты тудырады. Әрбір үй жануарларының денсаулығына да, оған деген қамқоршылық және алаңдаушылық білдіретін нақты иесі болуы керек. Бірақ заңнамалық деңгейде иелерін үй жануарларын есепке алуға және төлқұжаттауға міндеттейтін ережелерді қабылдамай, қалада бар иттердің нақты санын анықтау мүмкін болмай отыр.

2021 жылғы 30 желтоқсанда № 97-VII болып "жануарларды қорғау туралы" Қазақстан Республикасының Заңы шықты. 2022 жылғы 4 наурызда № 45-Р "ҚР осы Заңын іске асыру жөніндегі шаралар туралы" ҚР Премьер - Министрінің өкімі шықты [10].

Осы Заң жануарлармен жұмыс істеу кезінде оларды қорғау, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адамгершілікті нығайту және қоғам адамгершілігі қағидаттарын сақтау, сондай-ақ жануарлармен жұмыс істеу кезінде жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында оларға жауапкершілікпен қарау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді.

Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті өкілді органдарының жануарларға жауапты қарау саласындағы құзыреті 8-бапта жазылған.

Қорытынды. Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жануарларға жауапты қарау саласындағы жергілікті өкілді органдары:

- 1) үй жануарларын күтіп-бағу және серуендету қағидаларын бекітеді;
- 2) жануарларды аулау, уақытша ұстау және өлтіру қағидаларын бекітеді;
- 3) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Жергілікті атқарушы органдардың жануарларға жауапты қарау саласындағы құзыреті 9 бапта жазылған.

1. Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жануарларға жауапты қарау саласындағы жергілікті атқарушы органдары:

1) үй жануарларын ұстау және серуендету қағидаларын әзірлейді;

2) үй жануарларын серуендетуге не өзге мақсатта жануарлармен бірге болуға тыйым салынатын орындарды айқындайды, сондай-ақ қажет болған жағдайда үй жануарларын серуендетуге арналған орындарды жабдықтайды;

3) жануарларға арналған баспаналардың қызметін ақпараттық қамтамасыз етуді және жануарларды жаңа иелеріне беруге бағытталған әлеуметтік жарнаманы, жоғалған жануарлардың иелерін іздестіруді, үй жануарларын зарарсыздандыру қажеттілігі туралы хабардар етуді ұйымдастырады;

9-баптың 1-тармағының 4) тармақшасы 2023 жылғы 1 қыркүйектен бастап қолданысқа енгізіледі.

4) үй жануарларын есепке алуды ұйымдастырады;

5) жануарларды аулау, уақытша ұстау және өлтіру қағидаларын әзірлейді;

6) қаңғыбас жануарлардың санын реттеуді ұйымдастырады;

7) жануарларға арналған баспаналардың есебін жүргізеді;

8) жергілікті мемлекеттік басқару мүддесінде Қазақстан Республикасының заңнамасымен жергілікті атқарушы органдарға жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

2. Жергілікті атқарушы органдар жануарларға арналған баспана салуды және күтіп-ұстауды ұйымдастыруға, жануарларға арналған жеке баспаналарды қоса қаржыландыруды Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен жүзеге асыруға құқылы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абуладзе К. И. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. М. Колос, 1975. – 472 с.
2. Абуладзе К. И. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. М: Колос, 1982. – 496 с.
3. Абуладзе К. И. Практикум по диагностике инвазионных болезней сельскохозяйственных животных. М: Колос, 1984 – 256 с.
4. Акбаев М.Ш., Василевич Ф.И., Балагула Т.В., Коновалов Н.К. Паразитология и инвазионные болезни животных. М: Колос, 2001. – 528 с.
5. Виноградов-Волжинский Д.В. Пратическая паразитология. Л. «Медицина», 1977. С.304.
6. Дәуітбаева К.Ә., Дәуітбаева Г.К., Сатыбалдиева Ж.С. - Алматы, 2011-376 б
7. Дьяконов Л. П. и др. Паразитарные болезни сельскохозяйственных животных. М. Агропромиздат, 1985 – 383 с.
8. Демидов Н.В. Гельминтозы животных Справочник. М. «Агропромиздат», 1987. – 335 с.
9. Искаков М.М., Хусаинов Н.Т. Эймериоз сельскохозяйственных животных
10. Кадыров Н. Т. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. Астана, 2000. – 560 с.

БЕЗНАДЗОРНЫЕ СОБАКИ И КОШКИ, ОСНОВНОЙ ИСТОЧНИК РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПАРАЗИТАРНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Аннотация

Паразит — это живой организм, который ведет паразитический образ жизни, и находясь в организме хозяина наносит очень серьёзный урон здоровью. Причиной заражения людей паразитарными заболеваниями во многих случаях могут быть домашние животные. Существует три основных класса паразитов, которые могут вызывать заболевания у людей:

Это простейшие, гельминты и эктопаразиты. Протозоозы -инфекции вызываемые паразитическими простейшими. Они вызывают у человека, домашних животных тяжелые болезни.

Ключевые слова: простейшие, гельминты, паразитарные болезни, классы, эктопаразиты, вредоносные паразиты, собаки, инфекции, ветеринарные законы.

STRAY DOGS AND CATS, THE MAIN SOURCE OF THE SPREAD OF PARASITIC DISEASES

Anatation

A parasite is a living organism that leads a parasitic lifestyle, and being in the host's body causes very serious damage to health. In many cases, pets can be the cause of human infection with parasitic diseases. There are three main classes of parasites that can cause disease in humans: Protozoa, helminths, and ectoparasites. Protozoosis is an infection caused by parasitic protozoa. They cause serious illness in humans and domestic animals.

Keywords: protozoa, helminths, parasitic diseases, classes, ectoparasites, harmful parasites, dogs, infections, veterinary laws.

МРНТИ 68.35.51

Сейтова А.К.

Баишев университети

seitovaaktolkin1979@gmail.com

АЙМАҚТА КӨКӨНІС ДАҚЫЛДАРЫН ӨСІРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация

Мақалада адам денсаулығына аса қажетті көкөніс дақылдары ішіндегі бұрыш және қарбыз өсімдігінің пайдасы мен өсіру жолдары қарастырылған. Ауыл шаруашылығының маңызды саласының бірігейі жеміс және көкөніс шаруашылығын дамытуда басты назарды көкөніс өсіру жұмыстарына аударуға, сонымен қатар, бұрыш дақылын жылыжайларда, қарбызды бау-бақшаларда өсіріп көбейту жөнінде ұсыныстар жазылған.

Негізгі сөздер: ауыл шаруашылығы, көкөніс өндіру, жылыжайлар, көкөніс шаруашылығының тиімділігі.

Қазіргі заманғы техника мен технологиялардың дамуы адамзат өміріне пайдасымен қоса зиянын да тигізуде, мысалға алатын болсақ автомобиль түтінінің ауаны ластауы, зауыт өндірісінде улы газдардың бөлінуі, ұялы телефондардың, компьютерлердің адам ағзасына тигізетін әсері, түрлі сусындардың зияны («Кока – Кола», «Фанта», «Спрайт», «Макси чай») т.б. Осы жәйттардың адам ағзасына және оның атқаратын қызметіне тікелей әсері бар екендігі жөнінде өскелең ұрпаққа насихаттау керек. Соның салдарынан болатын адам ағзасындағы түрлі ауруларды болдырмау үшін тамақ рационына көкөніс дақылдарын үнемі пайдаланып отыру қажет [1].

Жергілікті шаруалар халықты көкөніспен, жеміспен толықтай қамтамасыз ете алмағандықтан сырттан әкелінген өнім нарықты жаулап отыр. Еліміздің барлық өңірінде жылыжай шаруашылығы көркейіп, денсаулыққа пайдалы өнімдерді өзіміз шығарып дайындауымызға, елді өніммен қамтып, халқымызды құнды әрі пайдалы өнімдермен қамтамасыз етуге мүмкіндіктер бар.

Адам денсаулығын сақтауда көкөністердің маңызы орасан зор. Қалыпты өмір сүру үшін күн сайын адам ағзасына түрлі көкөністер қажет. Денсаулықтың кепілі – көкөністер. Оларды пайдалана отырып ағзамызды тек көмірсумен, маймен, дәрумендермен, минералды заттармен ғана емес, мұнымен қатар аминқышқылдарынан бөлініп шығатын ақуызбен қамтамасыз етеміз. Түрлі көкөніспен тамақтанатын адамдар ауру-сырқауға аз шалдығып, өмір жасы ұзақ болады. Ересек адам күніне картопты қоспағанда одан бөлек 300-400 грамм көкөніс тұтынуы керек. Таңертеңгі, түскі және кешкі ас құрамында міндетті түрде көкөніс болуы тиіс [3].

Көкөніс тұздық ретінде астың дәмін келтіреді, оған хош иіс береді. Жас көкөністер бойға тез сіңумен қатар, еттің, балықтың жақсы қорытылуына әсер етеді, қышқылдарды жояды. Шағын мөлшерде қолданылған татымды көкөністер иіс сезу дәм рецепторын тітіркендіреді, сөлдің бөлінуін күшейтеді, тәбет ашады, астың бойға тез сіңуіне, ағзаның резервтерін ашуға септігін тигізеді, жұмыс қабілетін және ауруларға қарсылық жасауын күшейтеді.

Көкөніс тұздық ретінде астың дәмін келтіреді, оған хош иіс береді. Жас көкөністер бойға тез сіңумен қатар, еттің, балықтың жақсы қорытылуына әсер етеді, қышқылдарды жояды. Шағын мөлшерде қолданылған татымды көкөністер иіс сезу дәм рецепторын тітіркендіреді, сөлдің бөлінуін күшейтеді, тәбет ашады, астың бойға тез сіңуіне, ағзаның резервтерін ашуға септігін тигізеді, жұмыс қабілетін және ауруларға қарсылық жасауын күшейтеді.

Тамаққа татымды өсімдіктерді қосу астағы тұздың дәмдік нормасын азайтады, мұның өзі тұзы аз диетаға (жүрек, бүйрек ауырғанда, аллергия болғанда) өте қажет. Денсаулыққа пайдалы осындай татымды өсімдіктердің бірі – бұрыш өсімдігі.

Бұрыш – алқа тұқымдасына жататын біржылдық, бағалы көкөніс дақылы. Оның жемісі биологиялық активті заттарға бай, жоғары дәмділік сапасымен ерекшеленеді. Жемісінде аскорбин қышқылы лимон мен қарақатқа қарағанда алты есе көп, ал каротин мөлшерінің (А дәрумені) көптігіне байланысты басқа көкөніс дақылдарының ішінде бірінші орын алады. Құрамындағы калий ағзадағы артық суды ығыстырады. Емдік қасиеті негізінде қаназдыққа (анемия), ағза әлсірегенде, витамин жетіспеушілігі ауруларына қарсы пайдаланылады, сонымен қатар медицинада ревматизмге, бауыр, асқазан және де басқа ауруларға қарсы қолданылады, бүйректегі тасты түсіреді [4].

Жемісінің түріне және дәміне қарай ащы (татымды) және тәтті бұрыш болып бөлінеді. Бұрыш татымды көктің символы саналады (татымды дегеннің өзі «ащы, иісті» дегенді білдіреді). Ащы бұрыштың мәуесінде алкалоид капсицин бар, бұл оған ауызды қуыратын ащы дәм береді. Ащы бұрышқа қарағанда тәтті бұрышта капсин аз. Ащы бұрышты тәбет ашу үшін тұздық ретінде және консервлегенде дәмдеуіш ретінде қолданады. Бұрыштың ащы сорттары мәуесінің тұндырмасын екі есе өсімдік майын қосып, сарп ауруларынан буын сырқырағанда, радикулитті, сиозитті (суық тигеннен бұлшық еттердің қабынуы) емдеуге және бұрыш жапсырмасын (перцовый пластырь) әзірлеу үшін қолданады. Жемісін фаршталған, маринадталған, тұздалған күйінде асқа пайдаланады.

Биологиялық пісу фазасында жемісінің түсі әртүрлі, яғни ақ, қызыл, күлгін сары, кейде қоңыр және қара болады. Жемісінің түсінің әртүрлілігі түрлі пайдалы қасиеттерге ие болады. Мысалы, ақ жемісті бұрышты аллергиясы бар адамдар пайдаланады, ал қызыл жемісті бұрыш темекі түтіні мен ауадағы ластанған заттардың әсерінен ағзаға енетін зиянды заттарды ығыстырады. Сондықтан темекі шегетіндерге қызыл бұрыш пайдалы.

Ерте өнім алу үшін көшет негізінде өсіріледі. Тұқым егу тереңдігі 1-1,5 см. 10-12 күнде көктеп шығады. Көшетке отырғызылғанда күн сәулесі жетпесе даму процесі жәй өтеді. Топырақ температурасы 13-15 градус болғанда көшет егіс алаңына егіледі.

Жақсы өсіп-өну үшін жылыны, құнарлы, дымқыл топырақты өте қажет етеді. Салқын топыраққа түссе өсуін тежейді, сонымен қатар әртүрлі ауруларға ұшырауы мүмкін.

Бұрыш жылу сүйгіш өсімдік. Жылу сүйгіштігіне қарай топырақ температурасына да талабы жоғары. Көктеп шыққаннан гүлдеу кезеңіне дейін топырақ температурасы 15-20 градуста жақсы өседі, 13 градуста өсуі баяулайды, 0 градуста тіршілігін тоқтатады. Баклажан, қырыққабат, қиярға қарағанда құрғақшылыққа төзімді. Органикалық тыңайтқышпен жақсы байытылған, құнарлылығы жоғары жеңіл құрылымды топырақта жақсы өседі.

Көшеттің қалыпты өсуін сақтау үшін ылғалмен қамтамасыз ету керек. Аптасына 1-2 рет суарылады. Ертеңгі уақытта суару қажет. Ылғал топырақты қажет етеді. Ылғал жетіспеген жағдайда жемісі ұсақ болады [2].

Сонымен қатар көкөніс дақылдарының ішінде бау-бақшада өсірілетін дақылдар да бар. Бақша дақылдарының жемістері бізге сахароза, фруктоза түрінде дәмді шырындар сыйлайды. Шырындардың адам денсаулығына пайдалы екені ежелден белгілі. Міне, осы шырындарды бөлетін бақша дақылының бірі – қарбыз.

Қарбызда ағзадағы көптеген физиологиялық процесстерді реттеп отыратын заттар бар. Қанттың мөлшері жағынан ананастан, жүзімнен, алмұрттан кем түспейді. Онда клечатка мен пектин заттары, С дәрумені, каротин, В1, В2, РР дәрумендері, фолий қышқылы, калий, натрий, кальций тұздары, сондай ақ магний, темір, күкірт және аса құнды амин қышқылы бар. Қарбызды жаңа және өңдеген күйінде қарбыз балын (нардек), сірне, қарбыз цукатын, тосап жасауға қолданады, тұздайды. Қарбыз жемісі шырындылығы, қанттылығыменен ерекшеленеді. Онда глюкозаның, фруктозаның, дәрумендердің көп мөлшерде, темір мен кальций тұздарының қолайлы формада болуы оны аса бағалы емдік тағам қатарына қосады. Қарбызда темірдің мол болуы оны қан аздықты емдеуге салат пен шпинаттан кейін үшінші орынға қояды. Фолий қышқылы қан жасауға араласып, рак ауруының басталуына кедергі болады. Сонымен қатар, қырқұлақ, бүйрек, бауыр ауруына қарсы, жүрек қызметін жақсарту, ағза қабынуға қарсы әсері бар. Халық медицинасында қарбызды сарыауруды және шеменді емдеуге қолданады. Қарбыздың жас қабығы балалардың колит ауруын емдеу үшін жақсы дәрі болып саналады. Қарбыз дәндерінен жоғары сапалы май алуға болады, дәндерінде 14-19 пайыз қант болады. Дәндері қан тоқтатуға және ішек құртына қарсы әсер етеді [5].

Көкөністер мен жемістерді үнемі пайдалану жүрек-тамыр жүйесінің көптеген ауруларына шалдығудан сақтандырады. Бірқатар аурулардан алдын ала сақтандыру шарасы ретінде тағамға көкөністер мен жемістердің қажеттілігі көкөніс шаруашылығы мен бау-бақша шаруашылығын өркендетуді бірден-бір кезек күттірмейтін міндет етіп қояды. Сондықтан, халықтың осы аса бағалы азық-түлікке деген мұқтаждығын өтеу үшін әрбір отбасы көкөніс бақша дақылдарын өз бақшасына егіп, табиғи құнды азықты пайдаланғаны дұрыс.

Көкөністік дақылдар өнімінің басым бөлігі жаз айларының соңы мен күз айларында келіп түседі. Бұл өнімдер жыл бойы біркелкі тұтынылуы тиіс, сондықтан көкөніс шаруашылықтарының маңызды міндеттерінің бірі: көкөніс өнімдерін ұзақ уақыт сақтауды ұйымдастыру, жылыжайларда өсірілетін көкөністік дақылдар түрлерін көбейту, ұзақ уақыт сақтау кезінде өздерінің пайдалы қасиеттерін сақтауға бейімді көкөністік дақылдардың жаңа сорттарын шығарып, дамыту.

Осыған байланысты қазіргі кезде аймақта жылыжайларда, бау-бақшаларда пайдасы мол көкөніс дақылдарын көбейтіп, халық игілігіне тұтынса, өскелең ұрпақтың дені сау, жасы ұзақ болады, ал денсаулығы мол ұрпақ-ол Қазақстанның болашағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аяпов К., Жеміс, көкөніс шаруашылығы: практикум/К.Аяпов, О.Үкібасов, М.Есеналиева - Астана:Фолиант, 2009. -192 б.
2. Әліпбеков Н., Көкөніс өсіруші фермер анықтамалығы: оқу құралы/Н.Әліпбеков, Ж.Шағырбаева, А.Тоқтыбаев –Астана: Фолиант, 2009. -144 б
3. Буктыбаева А.Б., Жеміс-көкөніс шаруашылығы: оқу құралы/А.Б.Буктыбаева, С.И.Буктыбаева-Ақтөбе: Баишев университеті, 2021. -119 б
4. Сейтбаев Қ.Ж., Қорғаулы топырақ құрылыстарында көкөніс дақылдарын өсіру технологиясы:оқулық/Қ.Ж.Сейтбаев, Б.Т.Әбдібеков – Алматы: ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2015. – 424 б
5. Тұрбекова А.С., Көкөніс шаруашылығы:оқу құралы

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВЫРАЩИВАНИЯ ОВОЩНЫХ КУЛЬТУР В РЕГИОНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются преимущества и способы выращивания перца и арбуза в овощных культурах, которые необходимы для здоровья человека. Основной упор в развитии плодоовощеводства, являющегося объединением важной отрасли сельского хозяйства, сделан на овощеводство, а также предложения по увеличению урожая перца в теплицах, арбуза в садоводстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производство овощей, теплицы, эффективность овощеводства.

THE EFFICIENCY OF GROWING VEGETABLE CROPS IN THE REGION

Abstract

The article discusses the advantages and methods of growing pepper and watermelon in vegetable crops, which are necessary for human health. The main emphasis in the development of fruit and vegetable growing, which is an association of an important branch of agriculture, is placed on vegetable growing, as well as proposals to increase the yield of pepper in greenhouses, watermelon in horticulture.

Keywords: agriculture, vegetable production, greenhouses, vegetable production efficiency.

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж. берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген куәлік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отырып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "ҮМҒТСО" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және оң-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 пт дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала I интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескертуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюының астында Ескертпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атауы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансферттермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атауы беріледі. Кестенің атауы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегініссіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матрицалардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетіне кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType терілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланымнан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі MEMCT 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтіндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
 - межстрочный интервал-1;
 - выравнивание текста-по ширине;
 - абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
 - поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца)

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 РТ. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office - Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4
Көлемі / Объем 7,3 баспа табақ
Таралымы / Тираж 100 дана
Басуға қол қойылды / Подписано в печать 30.03.2023 ж.

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.**

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар көшесі,
302А**

**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А тел. 97-40-83, 52-
36-00**